

Leids religieus erfgoed

Kaders voor de toekomst.

VOORHEEN KERKENVISIE, 14 DECEMBER 2021

Inhoud

Voorwoord	3
1. Inleiding	6
2. Het kerkenlandschap van Leiden	12
3. Bestaand Leids beleid rond de bedehuizen	26
4. Proces Nota Leids religieus erfgoed	32
5. Leidse religieuze gemeenschappen en hun bedehuizen	38
6. SWOT-analyse rond de historisch-monumentale bedehuizen	44
7. Waarderingsmethodiek en waardering	48
8. Het Leidse Transformatieproces	56
9. Transformatie per bedehuis	64
10. Beleidslijnen gemeente en bedehuizen	72

Colofon

Conceptnota Leids religieus erfgoed is een uitgave van de gemeente Leiden

Opmaak: Dsign Cafe

Samenstelling en teksten: KAAder kerkadvies i.s.m. gemeente Leiden

Eindredactie: KAAder kerkadvies i.s.m. gemeente Leiden

Disclaimer tekst

Bij het samenstellen is de grootst mogelijke zorgvuldigheid nagestreefd. Toch kan de informatie in deze uitgave niet juist of onvolledig zijn. De gemeente Leiden is hiervoor niet aansprakelijk. Als u van mening bent dat er beeldmateriaal is gebruikt waarover u het beeldrecht heeft, neem dan contact op met de gemeente Leiden via postbus 9100, 2300 PC Leiden.

Copyright

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen, in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt worden in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de gemeente Leiden.

Voorwoord

Gebedshuizen bepalen al eeuwenlang het zicht op Leiden. Het zijn monumenten die actief deel uitmaken van de stad als plekken van bezinning en ontmoeting. Dit rijke erfgoed wordt, vaak ook al eeuwenlang, verzorgd door de kerkgenootschappen en besturen. Met deze (en andere) partners zijn we in gesprek gegaan over de toekomst van de gebouwen.

Landelijk zien we een tendens van een teruglopend aantal bezoekers. Met als gevolg soms leegstand en herbesteding van religieus erfgoed. Daarom is, in navolging van landelijk beleid, deze nota Leids religieus erfgoed ontwikkeld. Om te onderzoeken hoe het in Leiden staat met de toekomst van onze (vaak monumentale) gebedshuizen. Blijven ze als kerk, moskee of synagoge in gebruik? Of verwachten we leegstand en herbesteding? Wat zijn de waarden van de gebouwen en hun interieur? Wat willen we in de transitie behouden voor onze stad?

Het voorliggend document vormt daarbij een basis en kan in de komende jaren ook tot nadere gesprekken leiden.

De rijkdom aan religieus erfgoed die hier onderzocht is zal u in ieder geval verrassen. Ook ik kwam, geboren en getogen in Leiden, tijdens mijn ronde langs de diverse gebedshuizen veel mooie verrassingen tegen.

Yvonne van Delft

Wethouder Werk, Inkomen, Economie en Cultuur

Inleiding

Hoofdstuk 1

Inleiding

Hoofdstuk 1

Voor u ligt de nota 'Leids religieus erfgoed'. Het begrip 'kerkenvisie' kent u wellicht beter. In deze inleiding leggen we uit waarom deze titel is gekozen.

Wat is een kerkenvisie?

Een kerkenvisie geeft inzicht in de aanwezige bedehuizen in een gemeente en wat er in de komende jaren rond de bedehuizen naar verwachting zal gaan gebeuren en wordt veelal in samenwerking met de religieuze gemeenschappen opgesteld. Mede naar aanleiding van de inventarisatie worden inhoudelijke kaders en procesmatige afspraken tussen gebouweigenaren en gemeente opgesteld. Daarmee vormt het een basis voor de gemeentelijke visie op de toekomstige rol en betekenis van de bedehuizen in de stad. Hiermee kunnen de gemeente en ook de eigenaar anticiperen op toekomstige problemen bij bedehuizen en weet de gebouweigenaar waar hij aan toe is.

Aanleiding en doel

Met het landelijk programma 'Toekomst religieus erfgoed', stimuleert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met enkele partners iedere gemeente inhoudelijk en financieel om een eigen vormvrije 'kerkenvisie' te ontwikkelen.

Bedehuizen hebben veelal een bredere betekenis dan alleen voor de geloofsgemeenschappen zelf. Dat blijkt iedere keer bij ontwikkelingen rondom de toekomst en het gebruik van bedehuizen. Tot voor kort werd hierop door de lokale overheid vaak ad hoc en per individueel bedehuis gereageerd. Hierbij ontbrak het zicht op de samen-

Gebruikte terminologie: geloofsgemeenschappen en bedehuizen. In deze nota gebruiken we voor de verschillende kerkgenootschappen en geloofsovertuigingen de universele term geloofsgemeenschappen. Voor de verschillende religieuze gebouwen (waaronder moskee, synagoge, kerk) gebruiken we de term bedehuizen als we over de verzameling van religieuze gebouwen spreken. Als we specifiek spreken over bijvoorbeeld een moskee gebruiken we die specifieke termen.

hang met de andere bedehuizen in de stad. Daarom heeft het Rijk gemeentebesturen gevraagd een visie te ontwikkelen op de toekomst van hun bedehuizen, in gezamenlijkheid met de gemeenschappen.

Het doel van de kerkenvisie is dan ook het geven van een transformatieperspectief voor de monumentale en waardevolle bedehuizen als een transformatie aan de orde is. Het achterliggende doel is daarbij het behoud van deze gebouwen en hun waarden voor de toekomst, voor de stad en haar inwoners. Voor bedehuizen met beperkte cultuurhistorische waarde hoeft behoud niet per definitie het doel te zijn. ►

Leiden

Ook in Leiden heeft het college besloten om een kerkervisie op te laten stellen. We noemen deze - vanwege het feit dat het om bedehuizen in de meest brede zin gaat - nota Leids religieus erfgoed. Hierin krijgen - behalve de kerken - de synagoge, de moskee en alle andere bedehuizen een plek. Deze categorie gebouwen vertegenwoordigt in Leiden een grote cultuurhistorische en maatschappelijke waarde. Bedehuizen beheersen het stadsbeeld en zijn iconische gebouwen voor de Leidenaren. Uniek is ook dat de monumentale bedehuizen worden gedragen door vrijwilligers, die daarmee

dus zorgdragen voor de topmonumenten van Leiden. Geloofsgemeenschappen en gemeente kijken daarom gezamenlijk naar wat de toekomst van deze bedehuizen is en anticiperen indien mogelijk tijdig op vraagstukken.

Kaders

De kaders waarbinnen de nota Leids religieus erfgoed is opgesteld zijn als volgt:

1. De nota is ontwikkeld vanuit het oogpunt van het erfgoed en kan dus worden gezien als één van de uitwerkingen van de Leidse Erfgoednota. In de Erfgoednota staat de vraag centraal: Hoe benutten we de kansen en kwaliteiten van erfgoed in Leiden, Stad van Ontdekkingen?
2. Voorliggende nota richt zich daarom primair op een kerngroep van historisch-monumentale bedehuizen binnen de Leidse gemeentegrens, voor zover deze oorspronkelijk zijn gebouwd als gebedshuis en nog als zodanig in gebruik zijn. Binnen de totale groep is het volgende onderscheid te maken:
 - kerngroep: 18 bedehuizen met monumentale status (rijks- of gemeentelijk) of met elementen van monumentale kunst (*);
 - toevoeging kerngroep: de Pieterskerk en de Lutherse Kerk. De eerste vanwege de bijzondere betekenis en positie in de stad en de tweede vanwege het feit dat deze wacht op een nieuwe functie;
 - kerngroep totaal: 20 bedehuizen: voor deze groep wordt beleid vastgesteld;
 - overig: er zijn 8 van oorsprong als bedehuis gebouwde en nog in gebruik zijnde gebouwen met een beperkte cultuurhistorische waarde;
 - herbestemde bedehuizen: 15 stuks. Deze gebouwen worden in de inventarisatie meegenomen, maar maken verder geen onderdeel uit van de kaders en de nota.

(*): De waarde van de monumentale kunst heeft de gemeente een aantal jaar geleden in het beleid opgedeeld in categorie A t/m D. A staat daarbij voor de hogste en D voor de laagste waarde.

Uiteraard kent Leiden ook denominaties die een gebouw gebruiken dat niet binnen deze definitie past (bijv. een school). Deze worden in deze nota buiten beschouwing gelaten, maar zouden eventueel wel een rol kunnen spelen in het gebruik van ruimtes in de bedehuizen.

3. Uiteindelijk zal de nota onderdeel worden van het ruimtelijk beleid. Bij het opstellen van het Omgevingsplan gaan we kijken in hoeverre en hoe verwerking van de nota zijn beslag gaat krijgen.
4. Tot slot gaat de nota Leids religieus erfgoed uit van de mogelijkheden die de gemeente Leiden heeft binnen de bestaande (personele) capaciteit en middelen.

De nota is in samenspraak met de eigenaren van de kerngroep van 20 historisch-monumentale bedehuizen en stakeholders uit de stad en vanuit de gemeente opgesteld. Voorafgaand aan vaststelling in de gemeenteraad is er de mogelijkheid van inspraak geweest, zodat eenieder zijn of haar reactie heeft kunnen geven.

Het proces heeft uiteindelijk geleid tot voorliggende nota. Deze nota geeft kaders aan bij ontwikkelingen rond de historisch-monumentale bedehuizen, zowel gericht op behoud van de oorspronkelijke functie als bij transformaties. Ook wordt er een aanzet gegeven voor de verschillende waarden van de bedehuizen. Er worden geen concrete toekomstige functies benoemd: een uitwerking per casus is pas aan de orde als de tijd daarvoor klaarlijk rijp is.

Inhoud

Het document is opgebouwd uit een tiental hoofdstukken. Omwille van de leesbaarheid zijn nadere onderbouwingen, uitwerkingen en details in verschillende bijlagen opgenomen. Het kerndocument is daarom op zichzelf staand te lezen en geeft de essentie weer. Daarbij bevat hoofdstuk 10 de belangrijkste afspraken voor de nabije toekomst. ■

Het kerkenlandschap van Leiden

Hoofdstuk 2

Het kerkenlandschap van Leiden

Hoofdstuk 2

In dit hoofdstuk is een beeldende inventarisatie gemaakt van de verschillende bedehuizen die Leiden kent. De inventarisatie geeft een mooi overzicht van de rijkdom die de stad op dit gebied kent en hoe die over de stad is verdeeld.

We hebben - zoals ook vermeld in de inleiding - onderscheid gemaakt tussen de kerngroep van 20 historisch-monumentale bedehuizen, 8 overige bedehuizen en 15 herbestemde gebouwen.

De bouwspoorboeken met meer informatie over de specifieke bedehuizen zijn te vinden in Bijlage 2. Daar zijn ook nog enkele aanvullende kaarten te vinden, met daarop onder andere alleen de kerngroep.

Hoe dit kerkenlandschap zich verhoudt tot de historische ontwikkeling van Leiden is te vinden in Bijlage 1. Dit geeft een beeld van de samenhang van de stadsontwikkeling en de kerken. Hierdoor zijn zowel de stad als ook de ontwikkelingen rond de bedehuizen beter te begrijpen. Mede op basis hiervan kunnen er ook lijnen naar de toekomst worden doorgetrokken. ▶

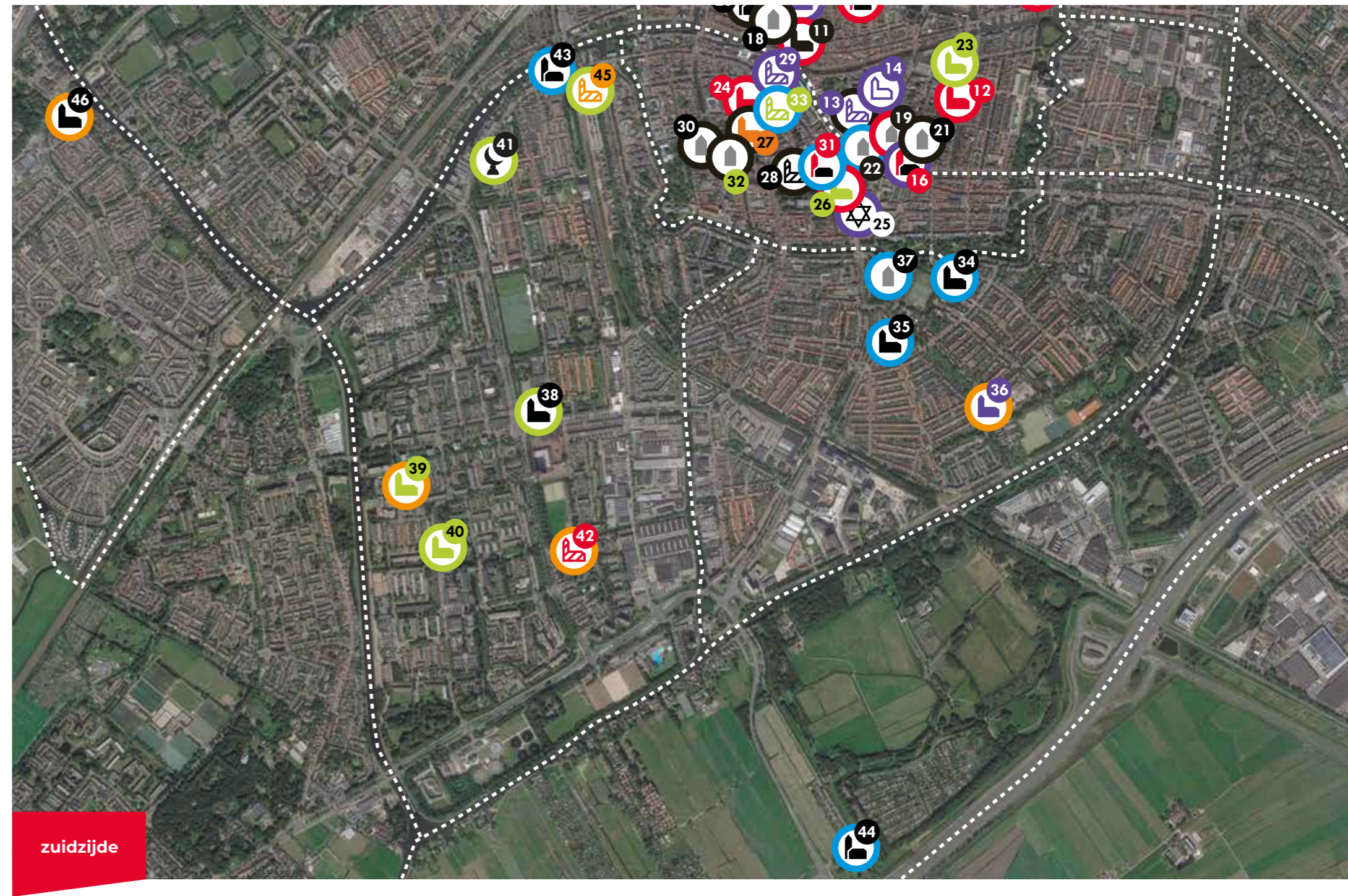
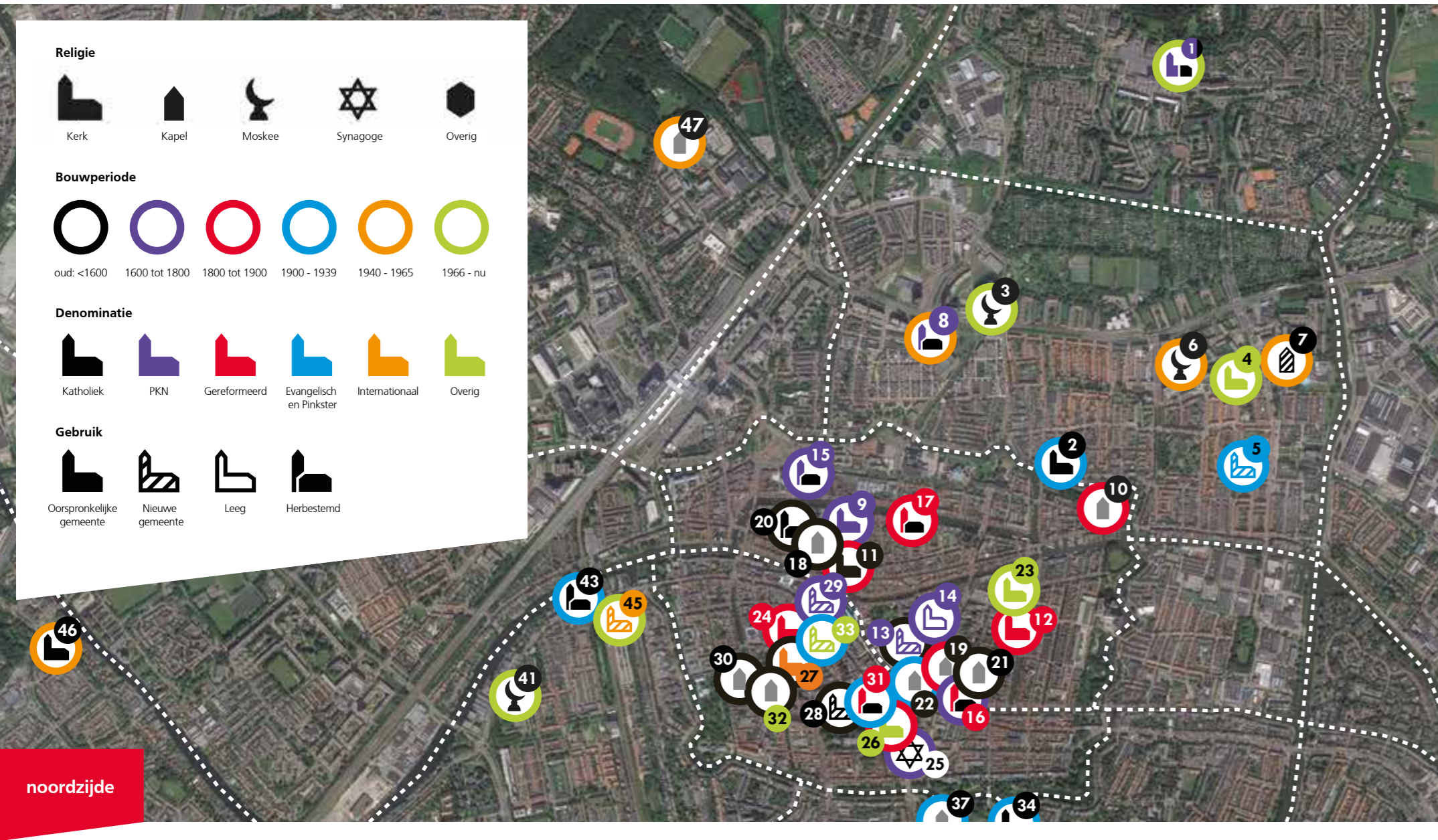
Legenda

- Kerngroep
- Overige bedehuizen
- Herbestemd
- Niet als bedehuis gebouwd

Gebedshuizen in Leiden

Gebedshuizen in Leiden

Merenwijk	11 Hartebrugkerk, Haarlemmerstraat 104	Binnenstad Zuid	Bos- en Gasthuisdistrict
1 Regenboogkerk, Watermolen 1	12 Herengrachtkerk, Herengracht 70	24 Lohorsterkerk, Pieterskerkstraat 1a	38 Antoniuskerk, Boshuizerlaan 11-13
Leiden Noord	13 Hooglandse kerk, Nieuwgracht 20	25 Synagoga, Levensdial 16	39 Apostolisch Genootschap, Cesar Franckstraat 38
2 Herensingelkerk, Herensingel 3	14 Evangelisch Lutherse kerk, Hooglandse Kerkgracht 26-28	26 Lope Vrijmetselaars, Steenschuur 6	40 Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen, Brahmalaan 2
3 Islamitisch Centrum Imam Malik, Nieuwe Marixstraat 8	15 Bethlehemskerk, Lammermarkt 57	27 Pieterskerk, Pieterskerkhof 1a	41 Islamitisch Centrum Al Hijra, Ter Haarplein 1-5
4 Koninkrijkszaal van Jehovah's getuigen, Bonairestraat 19	16 Gereformeerde kerk, Nieuwe Rijn 76	28 Lodewijkkerk, Steenschuur 17-19	42 Opstandingskerk, Aarent Braunstraat 1-3
5 Baptistenkerk, Driftstraat 49-A	17 Oude Vestkerk, Oude Vest 133	29 Waalse Kerk, Breesstraat 62-64	43 St. Leonardus o Partu Mauritia, Haagweg 13a
6 Moskee Minor Shinan, Curacaostraat 3	18 St. Caeciliaklooster, Lange Sint Agnietenstraat 10	30 Academiegebouw, Rapenburg 73	44 Klooster Mater Dolorose, Vrouwenweg 1
7 Kapel Onze Lieve Vrouw van de Heilige Rozenkrans, Sumatrastraat 197	19 RK Kapel St. Elisabethziekenhuis, Hooggracht 15-25	31 Opstandingskerk, Steenschuur 9	45 International Christian Fellowship, Haagweg 6
8 Monuta Van der Luit, Willem de Zwijgerlaan 177-179	20 RK Kapel Elisabethgasthuishof, Caeciliastraat 16	32 Kapel Sint-Agnietenbegijnhof, Rapenburg 70	
Binnenstad Noord	21 Kapel Sint Anna Aalmoeshuis, Middelstegegracht 4	33 Christelijke Gemeente Langebrug, Langebrug 63	
9 Marekerk, Lange Mare 48	22 Kapel Sint-Franciscus Liefdewerk, Nieuwstraat 45		
10 St. Petruskapel begraafplaats Zijlpoort, Haven 64	23 De Christengemeenschap, Vestestraat 39-49	Roodenburger District	Stevenshofdistrict
		34 H.H. Fredericus en Odolphuskerk, Zoeterwoudsesingel 50	46 Maria Middellares, Rindijk 283
		35 St. Petruskerk, Lammenschansweg 40-A	47 Kapel van het Diaconessenhuis, Houtlaan 55
		36 Vredeskerk, Van Vollenhovekade 22-24	
		37 St.-Lidwinahuis, Zoeterwoudsesingel 34	

noordzijde

zuidzijde

Leidse kerkenlandschap in cijfers

Hoofdstuk 2.2

De Leidse bedehuizen zijn zeer beeldbepalend voor de stad en het stadsbeeld. In Leiden zijn het vooral de schepen van de Pieterskerk en de Hooglandse kerk en het silhouet van de Marekerk die dit beeld domineren, maar tegelijkertijd spelen de andere bedehuizen ook een grote rol in de beleving van de stad.

Om meer inzicht te krijgen in de betekenis van de bedehuizen voor de stad, hebben we een aantal diagrammen opgesteld. Deze zijn te vinden in bijlage 3. Verschillende gegevens en eigenschappen van de gebedshuizen in Leiden zijn in deze bijlage overzichtelijk in beeld gebracht. Het doel hiervan is om grote lijnen te kunnen zien en lijnen te ontdekken.

In dit hoofdstuk gaan we uit van alle gebedshuizen in Leiden, dus de kerngroep inclusief de herbestemde en niet historisch-monumentale gebouwen.

Het kerkenlandschap

De rode draad door de Leidse bedehuizen is als volgt:

- 46 bedehuizen, waarvan er 43 oorspronkelijk zijn gebouwd als bedehuis;
- zo'n 30% is in de loop van de tijd herbestemd;
- van de nog in gebruik zijnde bedehuizen is maar liefst 70% historisch-monumentaal;

- het Leidse kerkenlandschap loopt redelijk voorspelbaar en evenredig met de stadsontwikkeling.

Uniek is de hoge mate van historiciteit en monumentaliteit:

- 50% van de bedehuizen heeft een rijksmonumentale status;
- 50% van de bedehuizen is gebouwd voor 1900;
- na 1945 zijn relatief weinig nieuwe bedehuizen gebouwd.

Uniek zijn ook de verschillende vormen van concentraties:

- van de bedehuizen staat een ruime helft in de historische binnenstad;
- ruim 75% van de 15 herbestemde bedehuizen staat in de binnenstad.

Eén bedehuis is op dit moment niet in gebruik en wacht op een nieuwe toekomst: de Lutherse Kerk. ■

Bestaand Leids beleid en de bedehuizen

Hoofdstuk 3

Bestaand Leids beleid en de bedehuizen

Hoofdstuk 3

Met de nota Leids religieus erfgoed willen we geen nieuw op zichzelf staand beleidsinstrument ontwikkelen. Uiteindelijk zullen de beleidskaders zoals die in deze nota zijn opgenomen, deel gaan uitmaken van het omgevingsbeleid en aanverwante beleidsvelden.

Tot op heden maken de bedehuizen geen (specifiek) onderdeel uit van het gemeentelijke beleid. Toch zijn de bedehuizen van grote waarde en betekenis voor de stad. De bedehuizen zijn een zeer belangrijk onderdeel van het Leids cultureel erfgoed en (potentiële) toeristische trekpleisters vanwege hun cultuurhistorie, architectuur en interieur. Daarnaast zijn de bedehuizen veelal belangrijke plaatsen voor samenkomst en ontmoeting en plaatsen voor diverse uitingen van kunst en cultuur en vormen van religieuze beleving. Die betekenis kan – zeker ook bij een herbestemming van historisch-monumentale gebouwen – anders, groter, breder worden.

We willen zorgen dat de rol en betekenis van de (monumentale) bedehuizen worden meegenomen bij de toekomstige (beleids-)ontwikkelingen in de stad.

Daarom leggen we in deze paragraaf alvast een eerste verbinding van de nota met bestaande visies en beleid.

Erfgoed

De nota Leids religieus erfgoed richt zich primair op de historisch-monumentale bedehuizen en is daarmee mede ontwikkeld vanuit het oogpunt van het erfgoed. De Leidse Erfgoednota stelt de vraag ‘Hoe benutten we de kansen en kwaliteiten van erfgoed in Leiden, Stad van Ontdekkingen?’ centraal. De drie ambities die de Erfgoednota vervolgens benoemt, zijn zeer relevant voor de kerngroep van bedehuizen:

1. Leiden staat met al haar erfgoedkennis en collecties nationaal en internationaal aan de top;
2. Leiden wil haar historische omgevingskwaliteit behouden, benutten en versterken voor een aantrekkelijke, vitale en toekomstbestendige stad;
3. Leiden bruist van erfgoedbeleving voor en door bewoners en bezoekers. ▶

Met name in de uitwerking van ambitie 2 uit de Erfgoednota vinden we een aantal voor de nota relevante punten die mede als uitgangspunt hebben gediend bij de nota Leids religieus erfgoed: Verder kunnen de bedehuizen een bijdrage leveren aan het realiseren van de derde ambitie: deze gebouwen hebben over het algemeen een grote belevingswaarde.

Verbinding van de historisch-monumentale bedehuizen met het erfgoedbeleid is hiermee onmiskenbaar. Voor het overige zijn op dit vlak o.a. de Erfgoedwet en de wet op de beschermde stadsgezichten en ook de Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld en het duurzaamheidsadvies voor monumenten relevant.

Stadsontwikkeling

Stedenbouwkundig spelen – zeker de historisch-monumentale - bedehuizen in Leiden een grote rol. Dit kan zijn vanuit hun beeld in de skyline, vanuit hun betekenis voor de wijk of buurt of vanwege ruimtelijk-functionele aspecten. Juist ook bij ontwikkelingen in de fysieke omgeving van het kerkgebouw, speelt de dynamiek rond de toekomst van het kerkgebouw een belangrijke rol. Belangrijk is om vooraf te weten wat de kaders voor verdere ontwikkelingen in de toekomst zijn. Voor het uiteindelijk op te stellen specifieke toekomstperspectief per bedehuis, vormt het beleidsstuk 'Verder met de binnenstad. Gebruikshandleiding voor ontwikkelingen in de binnenstad van Leiden' een belangrijk uitgangspunt en kader voor de bedehuizen in de binnenstad (vastgesteld oktober 2012). Verder zijn er verschillende Gebiedsontwikkelingsperspectieven (GOP's) vastgesteld of in ontwikkeling. Deze GOP's schetsten de ambitie voor de ontwikkeling van een gebied en benoemt daarbij de kansen en mogelijkheden om dit waar te maken. Het ontwikkelperspectief betreft nadrukkelijk ook niet-fysieke aspecten zoals sociale elementen, duurzaamheidsambities en ambities voor een gezonde leefomgeving. Hierin worden de bedehuizen als factor van fysiek (en sociaal-maatschappelijk!) belang meegenomen.

Omgevingsvisie

De nota Leids religieus erfgoed moet ook worden gelezen in het overkoepelende kader van de Omgevingsvisie Leiden 2040. In deze omgevingsvisie wordt richting gegeven aan de ruimtelijke en maatschappelijke ontwikkeling van de stad. Hierin zijn in ieder geval de volgende zaken voor de nota Leids religieus erfgoed relevant:

- Het profiel / het DNA van Leiden is 'stad van internationale kennis en historische cultuur';
- Historische kwaliteiten worden ingezet bij de ontwikkeling van de stad. Zo is onder andere opgenomen: We behouden en benutten zo veel mogelijk de historische bebouwing en structuur voor de kwaliteit en identiteit van de woonomgeving en

maken deze beter beleefbaar, ook buiten de binnenstad.

- Erfgoed krijgt waar mogelijk een functie en waar nodig een nieuwe functie. Het functioneert (weer) als icoon van de wijk.
- In geval van een vraag naar maatschappelijke voorzieningen kijken we of huisvesting in een bedehuis wenselijk / mogelijk is.
- We behouden en versterken op deze wijze de diverse identiteiten in de stad en maken een historisch icoon herkenbaar en beleefbaar.

Duidelijk is dat de (historische) bedehuizen een belangrijke rol spelen in de toekomstige ontwikkeling van de stad. Bij het formuleren van nadere uitgangspunten voor een locatie zal ook het in de omgevingsvisie aangegeven leefmilieu een belangrijke rol spelen.

Uiteindelijk zal het (thematische) beleid van de nota opgenomen worden in het omgevingsbeleid binnen de Omgevingswet. Voorliggende nota Leids religieus erfgoed bestaat vooral uit kaderstellend en uitvoerend beleid voor deze specifieke gebouwen.

Overig beleid

Naast het specifiek genoemde beleid, spelen o.a. de Horecavisie, Visie bezoekerseconomie, Cultuurnota, Sociaal-maatschappelijk beleid en het huisvestingsbeleid een rol bij de toekomst van de bedehuizen. De afweging van de verschillende deelbelangen vormt onderdeel van de uitvoering van deze nota. ■

Proces Nota Leids religieus erfgoed

Hoofdstuk 4

Proces Nota Leids religieus erfgoed

Hoofdstuk 4

De gemeente ziet de verantwoordelijkheid voor de bedehuizen als een primaire verantwoordelijkheid van de gebouweigenaren zelf. Tegelijkertijd vormen de monumentale bedehuizen een belangrijk onderdeel van het Leidse erfgoed en van de toekomst van de stad.

De gemeente heeft daarom bij de opstelling van deze nota het initiatief genomen en samengewerkt met de gebouweigenaren van de monumentaal-historische gebouwen. De nota Leids religieus erfgoed is ontwikkeld door KAAder kerkadvies in opdracht en onder begeleiding van de gemeente Leiden.

Als eerste hebben we een rondje langs een aantal bedehuizen gemaakt, waarbij we ook bij een aantal bedehuizen binnen zijn geweest en kennis hebben gemaakt met de betrokkenen. Ook wethouder Van Delft was hier deels bij aanwezig. Na een stukje inventarisatie en analyse (desk-research) zijn we met de eigenaren / besturen van de kerngroep op verschillende momenten in gesprek gegaan, zowel gezamenlijk in diverse (digitale) bijeenkomsten en desgewenst ook individueel. Voor dat gesprek is de tijd genomen: het contact en de uitwisseling van informatie is zeer waardevol en vormt als zodanig ook belangrijke input voor het opstellen van de nota.

Met behulp van een vragenlijst hebben we nog meer inzicht gekregen in de gebouwen en in de verwachtingen van deze bedehuizen t.a.v. de toekomst, zoals behoud en afstoot, draagkracht en andere zaken. De vragenlijst is ook gestuurd naar de overige bedehuizen, maar daar hebben we helaas geen reactie op gehad.

Interne stakeholders

Ondertussen hebben we enkele overleggen gehad met externe en interne stakeholders. De resultaten van de bijeenkomsten met interne stakeholders en individuele gesprekken over specifieke onderwerpen zijn meegenomen in voorliggende nota. De hoofdlijn van de interne stakeholders m.b.t. de historisch-monumentale bedehuizen was als volgt:

1. Algehele ontmoeting en verbinding moet mogelijk blijven, zij het op nieuwe manier;
2. Vorm een alliantie t.b.v. de voorziene afname van bestuurskracht.

Ook kwamen er (zeer) veel inspirerende ideeën over eventuele herbestemmingen en de functies die een bedehuis zou kunnen krijgen. Uiteindelijk heeft dat nog geen concrete plek gekregen in de nota omdat we juist nog niet willen voorsorteren op ►

functies. Wel hebben we kaders willen scheppen waarbinnen een herbestemming of transformatie zou kunnen plaats.

Gesprekken met externe stakeholders

Behalve gesprekken met interne stakeholders en de eigenaren, hebben we in het proces van het opstellen van de nota Leids religieus erfgoed ook gesproken met een aantal van de belangrijkste externe Leidse stakeholders en bewonersvertegenwoordiging. Vanuit de bewonersvertegenwoordiging is beperkt deelgenomen.

Met partijen als o.a. Historische Vereniging Oud-Leiden, de Pieterskerk, Museum de Lakenhal, Centrummanagement Leiden, Leiden Convention Bureau, Cultuurmakelaar en andere partijen in de stad is van gedachten gewisseld over de nota Leids religieus erfgoed en de waarde die deze partijen aan de bedehuizen hechten en welke rol zij in de toekomst voor zichzelf zien t.a.v. de bedehuizen.

De belangrijkste hoofdlijn die de externen ons meegaven m.b.t. historisch-monumentale bedehuizen waren:

.....

1. Bepaal vooraf de waarden van een gebouw;
2. Houdt deze gebouwen in stand en behoud daarbij de diversiteit;
3. Onttrek deze gebouwen NIET aan de publieke ruimte.

En verder

In het kader van de opdracht vanuit de raad en het College zal de nota Leids religieus erfgoed - inclusief de verwerking van de inspraakreacties - worden vastgesteld in de raad. ■

Leidse religieuze gemeenschappen en hun bedehuizen

Hoofdstuk 5

Leidse religieuze gemeenschappen en hun bedehuizen

Hoofdstuk 5

Uit de bijeenkomsten en gesprekken met de eigenaren van de kerngroep en via de vragenlijst hebben we veel relevante en interessante informatie gekregen. Centraal in de contacten stonden de toekomstplannen en -verwachtingen van de betrokkenen ten aanzien van hun gebouw. In dit hoofdstuk brengen we een aantal lijnen hiervan in beeld. Uitgebreidere analyse, beschrijving en onderbouwing is te vinden in Bijlage 4.

Het is niet verwonderlijk dat tweederde van deze groep gebouwen een rijksmonumentale status heeft en de rest gemeentelijke monumenten zijn of beeldbepalende panden.

Het gebruik van de bedehuizen uit de kerngroep is in hoofdzaak religieus. Al deze gebouwen kennen een vorm van bescherming: tweederde heeft een rijksmonumentale status. Dat alles is niet verwonderlijk omdat de voorselectie bestond uit historisch-monumentale bedehuizen die nog als zodanig in gebruik zijn.

Qua denominatie valt het op dat ruim 50% van de kerngroep 'katholiek' te noemen is. Hieronder vallen bijvoorbeeld ook de Petruskapel op de begraafplaats en ook de Oud-Katholieke kerk aan de Zoeterwoudsesingel. De tweede grote speler is de Protestantse Gemeente van Leiden.

Uit de vragenlijsten

- Gevraagd naar de toekomstverwachting is er een duidelijk verschil te ontdekken tussen de verwachtingen op basis van het pre-coronatijdperk en het post-coronatijdperk. De verwachtingen worden naar beneden bijgesteld.
- De verwachting in ledentallen en betrokkenheid lijkt redelijk 'stabiel' voor de komende 5 tot 10 jaar. Verwachte groei komt sporadisch voor, sterke krimp ook.
- Op de vraag naar de (financiële) verwachting ten aanzien van het gebouw geeft één gemeenschap aan dat zij het geheel niet meer redt, twee verwachten het nog 1 tot 5 jaar vol te houden en twee stellen de toekomstverwachting op 5 tot 10 jaar. Voor het overige is de verwachting 10 jaar of langer.
- De herkomst van de bezoekers verschilt per kerk, maar de meeste bezoekers van de bedehuizen komen allemaal uit de regio of deels uit de regio. Er lijkt geen gemeenschap bij te zijn waar de bezoekers direct uit de buurt komen. ▶

- De 'overcapaciteit' van de grote bijeenkomstzaal is overwegend fors: het reguliere aantal bezoekers van reguliere bijeenkomsten ligt soms een veelvoud lager dan de aanwezige capaciteit.
- Een rijksmonumentale status lijkt geen garantie op een instandhoudingstermijn van meer dan 10 jaar door de huidige eigenaar.

Uit de gesprekken:

- Uit de gesprekken met de eigenaren bleek een aantal zaken.
- Een deel van de eigenaren van de monumentale bedehuizen verwacht dat het grootste knelpunt in de toekomst de 'beschikbaarheid van financiën / de onderhoudskosten' zal zijn.

- Verder blijkt de sterke afhankelijkheid van de vaak oudere bestuursleden en vrijwilligers essentieel. Dit wordt gezien als het tweede grote knelpunt in de toekomst: de afname van de beschikbaarheid hiervan gaat soms sneller dan gewild.
- Uiteindelijk werd dat ook gezien als voorwaardelijk voor de instandhouding van de gebouwen.
- De eigenaren uit de kerngroep geeft aan te streven naar een zolang mogelijk religieus gebruik en verwacht dat dit ook redelijkerwijs mogelijk zal zijn voor in ieder geval de komende 10 jaar.

Dit beeld sluit aan bij de verwachtingen van de gemeenschappen, maar onderstreept tevens de wil om het gebouw met haar oorspronkelijke functie te behouden. ■

SWOT-analyse rond de historisch-monumentale bedehuizen

Hoofdstuk 6

SWOT-analyse rond de historisch- monumentale bedehuizen

Hoofdstuk 6

Een SWOT is een sterkte – zwakte analyse en betekent Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats. Deze sterktes, zwaktes en kansen en bedreigingen rond de kerngroep bedehuizen zijn in bijlage 5 te vinden. Dit is zeker geen uitputtende lijst, maar geeft wel een overzicht van zaken die spelen rond deze gebouwen. Op basis van de SWOT-matrix en een achterliggende confrontatie kunnen de volgende conclusies worden getrokken met betrekking tot de historisch-monumentale bedehuizen van Leiden.

1. De bedehuizen kennen veel sterktes. Als deze (verder) benut worden ('het offensief') kunnen de bedehuizen een brede en een belangrijke rol vervullen in de Leidse samenleving. De sterktes die in ieder geval 'in de strijd kunnen worden geworpen' zijn de cultuurhistorische waarde en de betekenis voor het cultuurtoerisme, de bijzondere locaties en mogelijkheden voor het bieden van podium.
2. Er is echter ook sprake van een aantal zwaktes. Een aantal zwakten is mogelijk om te zetten naar een sterkte door een afgewogen ingreep. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de aanwezige voorzieningen en de monofunctionaliteit, Andere zwakten zijn inherent aan het type gebouw of de locatie en niet zondermeer te wijzigen (onderhoud, verwarming / verduurzaming, parkeren). Hiervan zijn de hoge onderhoudskosten de belangrijkste.

Daarnaast is de benodigde bestuurskracht, uitvoeringskracht / vrijwilligers en expertise beperkt aanwezig en naar reële verwachting ook (sterk) afnemend. Dit punt is van

groot belang voor de toekomst van de bedehuizen. maar nieuwe bestuurders zijn binnen de organisaties moeilijk te vinden.

3. Er liggen ook veel kansen voor de bedehuizen. Deze kansen liggen vooral op het gebied van het benutten van samenwerkingen met derden (overheden, andere bedehuizen). Ook liggen er kansen vanwege de binding van mensen met het gebouw en het feit dat deze groep uitgebreid kan worden in de toekomst. Het historisch karakter en de specifieke locaties maken dat er veel potentie in de gebouwen aanwezig is in relatie tot cultuurtoerisme, podiumfuncties, ontmoeting. Tot slot is er sprake van een relatief gunstig (economisch en maatschappelijk) klimaat voor de bedehuizen.
4. Bedreigingen zijn er helaas ook. Het karakter hiervan verschilt. Het meest belangrijke aspect met betrekking tot de toekomst van de monumentale bedehuizen gaat over de aanwezigheid van bestuurskracht.

Het proces van afstoot en herbesteding is dusdanig complex en sterk afhankelijk van de (nog aanwezige?) bestuurskracht. Deze bestuurskracht is naar verwachting (sterk) afnemend. Daarmee wordt de kans op 'laissez-faire' en daarmee het verlies van waarden reëel.

Als er niet tijdig wordt ingezet op een zekere bescherming van de (onbeschermde maar wel aanwezige) waarden, zal (een deel van) de waarde voor de stad Leiden teniet gaan ((bijvoorbeeld publieke toegankelijkheid en roerende collecties). ■

Waarderingsmethodiek en waardering

Hoofdstuk 7

Waarderingsmethodiek

Hoofdstuk 7.1

Om te kunnen komen tot richtinggevende uitspraken voor de toekomst hebben we een globale waarderingsmethodiek toegepast. Een uitgebreidere toelichting op de waarderingsmethodiek is te vinden in Bijlage 6.

De waarderingsmethodiek benoemt de waarden binnen deze specifieke gebouwgroep zo objectief mogelijk en geeft inzicht in de verschillende soorten waarden. De belangrijkste criteria zijn de cultuurhistorische, stedenbouwkundige, architectonische en de interieuraspecten. Ieder waarderingscriterium bevat vervolgens weer drie deelaspecten.

Ook geeft de waardering een beeld van een bedehuis in verhouding tot de andere bedehuizen en de stad Leiden. De methodiek geeft ook inzicht in de afwegingen die worden gemaakt.

Juist omdat de waarden relatief ten opzichte van elkaar zijn, zijn ze niet onomstotelijk zwart of wit. De waarden vormen de basis / het vertrekpunt bij grotere of kleinere transformaties. Wat de toekomst van deze gebouwen ook brengt; deze waarden willen we behouden voor de stad en waar mogelijk (de beleving ervan) zelfs versterken.

Op basis van de te behouden waarden wordt vervolgens de instaptrede op de transformatieladder bepaald (zie navolgend hoofdstuk).

Op de volgende pagina's worden voor de bedehuizen uit de kerngroep de genoemde waarden toegepast. De onderbouwing en nadere omschrijving per aspect per bedehuis is ook te vinden in Bijlage 6. De waardering van de bedehuizen uit de groep 'overig' is daar ook te vinden.

Van belang om op te merken is dat als een gebouw vanuit dit perspectief weinig tot geen waarde vertegenwoordigt dat dat niet betekent dat een gebouw voor de desbetreffende religieuze gemeenschap geen waarde vertegenwoordigt of dat er geen sprake zou zijn van een waarde in het economisch verkeer. ■

Waardering

Hoofdstuk 7.2

Uit de waardering van de individuele bedehuizen uit de kerngroep (zie naastgelegen tabel en ook Bijlage 6) volgt dat er (sterke) verschillen zijn in de hoeveelheid en aard van de waarden die aanwezig zijn.

In willekeurige volgorde en niet uitputtend:

- Er is sprake van een relatief groot aantal bedehuizen met zeer veel hoge waarden.
- Het aantal hoog gewaardeerde interieurs / ensemblewaarden ligt nog hoger.
- De sociaal-culturele waarde van maar liefst de helft van de groep is hoog. Hier vormt de relatie van de bedehuizen met de ontwikkeling van de stad Leiden en haar inwoners de rode draad.
- Dit geldt ook voor de religieuze betekenis: door verschillende historische, maatschappelijke en religieuze ontwikkelingen zijn er in Leiden bijzondere gebouwen gebouwd.
- De stedenbouwkundige betekenis is voor slechts een beperkt aantal bedehuizen groter dan de schaal van de buurt. ▶

Waardebepaling gebedshuizen in Leiden

Rood en groen zijn de echte uitzonderingen: daartussen gradaties

kerk	straatnaam	cultuurhistorie			stedenbouw			architectuur			interieur	
		bouwgeschiedenis	sociaal cultureel	religieus	kavel/ensemble	buurt	wijk/stadsdeel	bouwstijl	gebouwtype	constructie/detail/materiaal	beleving ruimte	inventaris
Herengrachtkerk	Herengracht 70	2	2	2	3	3	1	2	2	2	2	2
Baptistenkerk	Driftstraat 49a	3	3	3	2	2	3	2	2	2	2	2
OLV vd H. Rozenkrans	Sumatrastraat	3	3	3	2	2	3	2	2	2	2	2
La Vertu, Loge Vrijmetselaars	Steenshuur 6	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Antoniuskerk	Boshuizerlaan 11-13	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Lokhorstkerk	Pieterskerkstraat 1a	2	2	2	2	2	1	2	2	2	2	2
Opstandingskerk	Aerent Bruunstraat 1-3	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Maria Middelaes	Rijndijk 283	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
St. Petruskapel, Zijlpoort	Haven 64	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Synagoge	Levendaal 16	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Walse Kerk	Breestraat 62-64	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Herensingelkerk	Herensingel 3	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Oud-Katholieke kerk	Zoeterwoudsesingel 50	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Lutherse Kerk	Hooglandse Kerkgracht 26	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
St. Petruskerk	Lammenschansweg	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Lodewijkkerk	Steenshuur 17-19	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Hartebrugkerk	Haarlemmerstraat 104, 106, 110	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Marekerk	Lange Mare 48	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Pieterskerk	Pieterskerkhof	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Hooglandse kerk	Moriaansteeg 1	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2

Legenda

■	geen / zeer laag / niet belangrijk	■	in enige mate / enigzins / belang beperkt	■	veel / groot / belangrijk
■	Weinig / laag / klein beetje	■	behoorlijk / redelijk / van belang	■	zeer veel / zeer groot / zeer belangrijk

Het Leidse transformatieproces

Hoofdstuk 8

Het Leidse transformatieproces

Hoofdstuk 8.1

Om een bedehuis te kunnen behouden voor de toekomst zijn transformaties en herbestemmingen soms onvermijdelijk. 'Transformaties' kunnen bestaan uit wijzigingen in gebruik, wijzigingen in de eigendoms- en beheersstructuur en wijzigingen aan, in of bij het gebouw, al dan niet als gevolg van een functiewijziging. Dit zijn dus situaties die kunnen optreden bij behoud van de oorspronkelijke religieuze functie of bij een herbestemming.

Om de waarden zoals die in hoofdstuk 7 te vinden zijn - **als een transformatie aan de orde is** - te behouden voor de stad en haar inwoners, stellen we het volgende transformatieproces voor. Een uitgebreidere toelichting op het Leidse Transformatieproces is te vinden in Bijlage 7.

Uitgangspunten

De volgende algemene uitgangspunten gelden in het proces van transformatie van bedehuizen in Leiden:

- publieke toegankelijkheid is een belangrijke waarde;
- ook na herbestemming moet het (cultuurhistorische) verhaal van kerk en stad verteld en beleefd kunnen worden;
- er wordt gezocht naar oplossingen met een open blik en bredere scope dan alleen het gebouw zelf;

- er wordt gezocht naar combinaties in plaats van alleen naar ééndimensionale oplossingen.

Het Leidse Transformatieproces

Transformaties van bedehuizen in Leiden bestaan uit de volgende fasen:

1. Het initiatief ligt bij de eigenaar: die meldt zich in een zo vroeg mogelijk stadium bij de gemeente.
2. Overlegfase: eigenaar en gemeente gaan vanaf dat moment in gesprek over de toekomst van het desbetreffende gebouw. De eigenaar blijft hierbij verantwoordelijk voor dit proces en de daaraan verbonden inzet. De gemeente is hierin gesprekspartner en leidraad voor het inhoudelijke gesprek en het publiekrechtelijke proces.
3. Het opstellen van een gedetailleerde waardebeoordeling. De in deze nota opgestelde waarden dienen hierbij als vertrekpunt. Eigenaar en gemeente komen nader samen overeen wat dat betekent voor de transformatie.
4. Toepassing van de Leidse Transformatieladder. ▶

(Zie ook paragraaf 8.2.) Op deze ladder kunnen zes treden van steeds verdergaande vormen van transformatie worden ingezet. Het onderzoek naar een nieuwe toekomst voor bedehuizen begint altijd bij het vaststellen welke trede de instaptrede is. Dat verschilt per gebouw, afhankelijk van de geconstateerde waarden in deze nota. Na het vaststellen van de instaptrede worden de mogelijkheden op die trede onderzocht. Pas als die trede aantoonbaar niet leidt tot bevredigende oplossingen (of niet van toepassing blijkt) komt trede 2 in beeld, en zo verder.

In deze nota bepalen we dus niet voor elk gebouw afzonderlijk en specifiek het pad naar de toekomst of de denkbare functies. Dat komt in beeld op het moment dat een transformatie aan de orde is, met de kennis van dat moment. Daarbij geven deze procesafspraken wel kaders voor de invulling van het bedehuis.

De transformatieladder vormt de leidraad voor het nadere specifieke onderzoek. Bij de weggingen binnen de processtappen wordt de relatie met andere bedehuizen en voorzieningen meegenomen.

Toepassing van dit proces betekent ook dat een aanvraag van een geloofsgemeenschap voor het bouwen van een nieuw bedehuis een zorgvuldige en onderbouwde afweging vraagt, passend bij de geschetste procesaanpak. ■

Transformatieladder

Stap	Gebruik	Publiek	Ruimte en monumentaliteit	Voorbeeldfunctie
1	Religieus	Toegankelijk	Ervaarbaar	gebedshuis
2	Meervoudig	Toegankelijk	Ervaarbaar	gebedshuis plus
3	Publiek	Toegankelijk	Ervaarbaar	bibliotheek, evenementen, dorps huis, expositie, gezondheidscentrum, kantoor, museum, muziek, school, ...
		Toegankelijk	Niet erfahrbaar	bibliotheek, evenementen, dorps huis, expositie, gezondheidscentrum, kantoor, museum, muziek, school, ...
4	Privaat	Toegankelijk	Ervaarbaar	detailhandel, heroca, evenementen, expositie, gezondheidscentrum, hotel, kantoor, museum, muziek, ...
		Toegankelijk	Niet erfahrbaar	detailhandel, heroca, evenementen, expositie, gezondheidscentrum, hotel, kantoor, museum, muziek, ...
		Niet toegankelijk	Ervaarbaar	wonen, opslag
		Niet toegankelijk	Niet erfahrbaar	wonen, opslag
5	Tijdelijk			
6	Geen			

De Leidse transformatieladder

Hoofdstuk 8.2

In het transformatieproces wordt gebruikt gemaakt van de Leidse Transformatieladder. Deze ladder geeft - afhankelijk van de geconstateerde waarden - de tredes weer waarlangs wordt gelopen als een transformatie aan de orde is. De tredes verlopen van religieus gebruik tot sloop. Daartussen zitten de tredes met een meer of mindere mate van publieke toegankelijkheid, publiek of privaat eigendom en erfahrbaarheid van de ruimte en de monumentaliteit. De instaptrede wordt bepaald aan de hand van de waarden (zie ook hoofdstuk 9).

De transformatieladder vormt de leidraad voor het nadere specifieke onderzoek binnen het transformatieproces. Om van de instaptrede naar een volgende trede 'over te stappen' is per trede een breed gemotiveerde en gefundeerde onderbouwing nodig. Zeker ook waar het gaat om publieke toegankelijkheid: hiervan is geen eenduidige definitie te geven: hier is maatwerk noodzakelijk. Een uitgebreide toelichting op de Transformatieladder en de tredes is te vinden in Bijlage 8.

▣ Trede 1 | religieus gebruik

Voortgaand religieus gebruik als hoofdfunctie. In algemene zin is het beste behoud van een monumentaal gebouw het behoud van de oorspronkelijke functie. In het geval van religieuze gebouwen kan echter passend aanvullend gebruik vanuit exploitatieve overwegingen van ondersteunend belang zijn.

▣ Trede 2 | meervoudig gebruik

Meervoudig gebruik: naast het religieus gebruik vindt er in deze stap ook medegebruik door anderen plaats. Hierdoor kan het gebouw een bredere maatschappelijke betekenis krijgen en ontstaat een bredere financiële basis voor behoud.

▣ Trede 3 | Publieke functie

Herbestemming met een publieke en publiek-toegankelijke functie. Onderdeel van de zoektocht in deze trede is het beleefbaar houden van de ruimte en de monumentaliteit.

▣ Trede 4 | Private functie

Herbestemming met private functie, al dan niet publiek toegankelijk, al dan niet met erfahrbare ruimtelijkheid en monumentaliteit. In het uiterste geval blijft het gebouw slechts in materiële zin visueel aanwezig in het straat- of stadsbeeld.

▣ Trede 5 | Tijdelijk gebruik

Tijdelijke functie of leegstand. Als de voorgaande stappen geen haalbare transformatie opleveren, kan het bedehuis wellicht een tijdelijke functie krijgen (of tijdelijk leeg staan). Daarmee blijft het gebouw nog behouden, wachtend op een betere toekomst.

▣ Trede 6 | sloop

Voor monumentale bedehuizen is deze stap niet aan de orde. Voor niet-monumentale bedehuizen kan dit - afhankelijk van de waarden - anders liggen. ■

Transformatie per bedehuis

Hoofdstuk 9

Transformatie per bedehuis

Hoofdstuk 9

In hoofdstuk 6 zijn de (kern)waarden van de verschillende bedehuizen voor de stad en haar inwoners weergegeven. De bedehuizen komen daarmee - als een transformatie aan de orde is - op een bepaalde trede op de transformatieladder te staan.

Daarmee vormen zich categorieën; groepen van bedehuizen met eenzelfde soort opgave. Een deel heeft bijvoorbeeld een zodanige waarde dat behoud als bedehuis of een andere publieke functie uitgangspunt is, terwijl een ander deel eenvoudig geprivatiseerd en opgedeeld kan worden.

De te behouden waarden en de instaptrede op de Transformatieladder laten zich vertalen naar concrete hoofdelementen die behouden zouden moeten worden in een transformatieproces.

Zo vragen positieve waarden op het gebied van cultuurhistorie, stedenbouw, architectuur en interieur om behoud van de stedenbouwkundige situatie, het gebouw, de publieke toegankelijkheid, de ruimtelijkheid en de interieurwaarde. Een gebouw met alleen een betekenis voor het straatbeeld vraagt om behoud van de stedenbouwkundige waarde, maar kan verder dus worden getransformeerd. In navolgende tabel is per bedehuis uit de kerngroep zichtbaar welke groep

waarden in het geding is, de plek op de transformatieladder en de betekenis hiervan voor het transformatieproces.

Stedenbouw

Wijziging van de stedenbouwkundige opzet en principes is alleen mogelijk als deze waarden niet in het geding zijn. Voor de bedehuizen uit de kerngroep is dat niet van toepassing.

Gebouw

In het geval dat 'slechts' behoud van de buitenschil van het gebouw is vereist, betekent dat vaak dat er een functiewijziging mogelijk is, al dan niet met aanpassingen in, op of aan het bedehuis.

Publieke toegankelijkheid

Als publieke toegankelijkheid in het geding is, scheidt dat beperkingen voor de nieuwe functie en soms ook de eigendomssituatie. Maatwerk is hier van belang.

Ruimtelijkheid

Ruimtelijkheid en publieke toegankelijkheid hangen soms met elkaar samen. Als de ruimtelijkheid in het geding is, gaat het echter over de ruimte en de erfahrbaarheid ►

(van de totaliteit) daarvan. In veel gevallen valt dit samen met een zekere vorm van monumentaliteit.

Interieur

Ook dit onderdeel hangt soms samen met de publieke toegankelijkheid en ook de ruimtelijkheid. In veel gevallen is er in Leiden bij de kerngroep sprake van bijzondere interieurelementen of inventaris. Ook dit valt vaak samen met een zekere vorm van monumentaliteit.

Toekomst?

Hoe de toekomst er in Leiden echt uitziet, weten we niet. Als een transformatie van een bedehuis noodzakelijk blijkt, zijn via de nota enkele inhoudelijke kaders opgesteld en procesafspraken gemaakt. Bij het opstellen van deze kaders is niet alleen gekeken naar het individuele gebedshuis afzonderlijk, maar ook naar het toekomstperspectief van het hele gebedshuizenlandschap op het gebied van bouwperiode, wijk en denominatie. Dit om te voorkomen dat gebedshuizen van bijvoorbeeld een bepaald type of bouwperiode of in een wijk geheel kunnen verdwijnen door de opgestelde kaders.

In het hypothetische geval dat alle bedehuizen tot op de gestelde instaptrede zijn getransformeerd, ziet het kaartbeeld er uit zoals weergegeven.

Dit betekent niet dat het bedoeld is als weergave van de toekomstige situatie of de te verwachten situatie. Er zijn - binnen het transformatieproces - ook vele andere toekomstperspectieven denkbaar, waarbij gebedshuizen hun religieuze functie houden of waarbij veel meer waarden dan minimaal vereist behouden blijven. ■

Kaders richting Toekomst bedehuizen Leiden

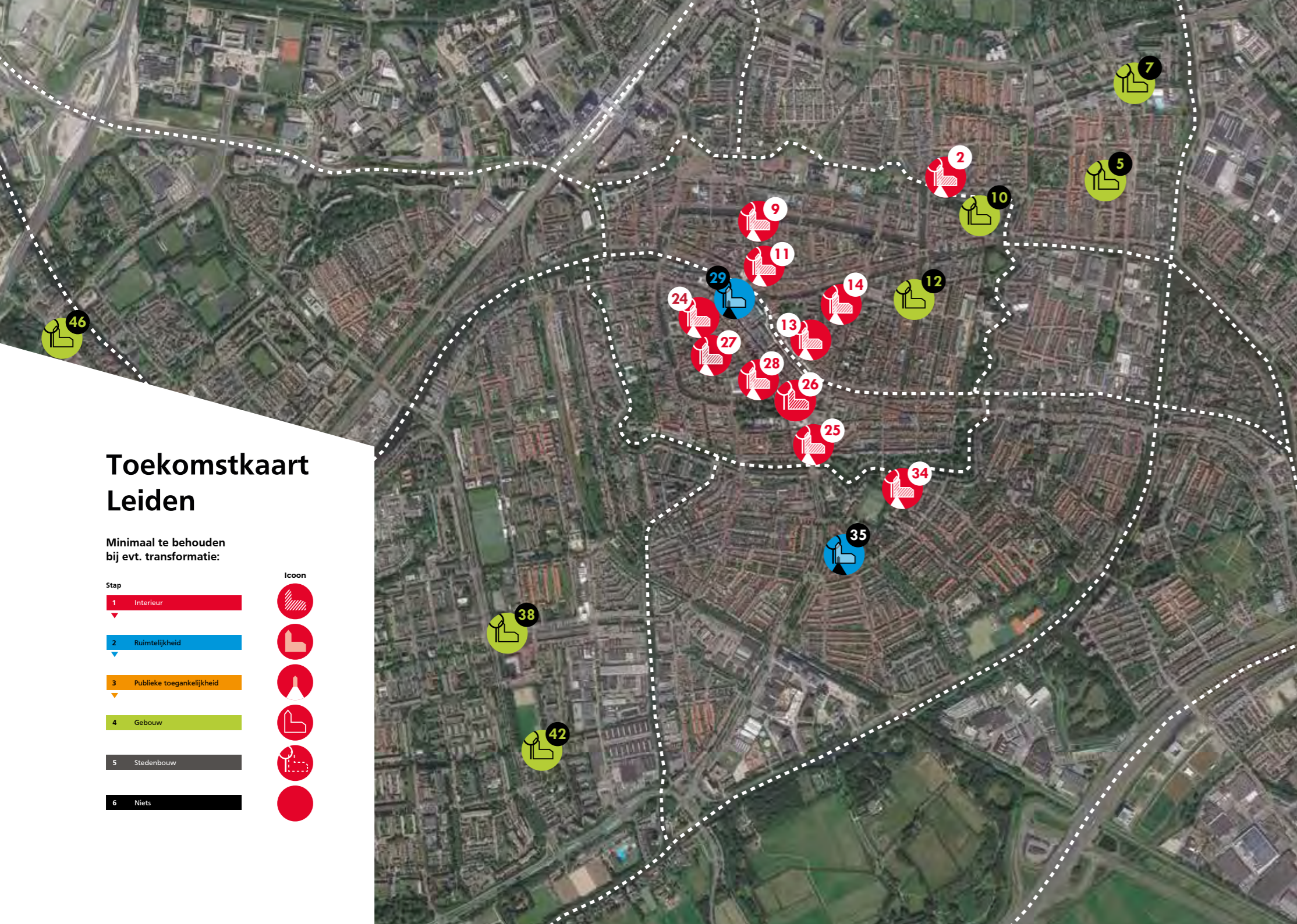
nr.	kerk	stedenbouw	gebouw	publieke toegankelijkheid	ruimtelijkheid	interieur
2	Herensingelkerk					
5	Baptistenkerk					
7	Kapel OLV van de Heilige Rozenkrans					
9	Marekerk					
10	St. Petruskapel begraafplaats Zijlpoort					
11	Hartebrugkerk					
12	Herengrachtkerk					
13	Hooglandsekerk					
14	Lutherse kerk					
24	Lokhorstkerk					
25	Synagoge					
26	La Vertu, Loge Vrijmetselaars					
27	Pieterskerk					
28	Lodewijkkerk					
29	Waalse kerk					
34	Oud-Katholieke kerk					
35	St. Petruskerk					
38	Antoniuskerk					
42	Opstandingskerk					
46	Maria Middelaars					

Legenda

- historisch of monumentaal
- van belang / van waarde / uitgangspunt
- nader in te vullen

Antoniuskerk:

In dit geval heeft eerder besluitvorming plaatsgevonden in College en raad, met daarbij een zorgvuldige weging van deze aspecten. Bij een herontwikkeling van deze locatie kan daarom worden afgeweken van de hier geconstateerde waarden op basis van die besluitvorming.

Toekomstkaart Leiden

Minimaal te behouden bij evt. transformatie:

Stap	Icon
1 Interieur	
2 Ruimtelijkheid	
3 Publieke toegankelijkheid	
4 Gebouw	
5 Stedenbouw	
6 Niets	

Beleidslijnen gemeente en bedehuizen

Hoofdstuk 10

Beleidslijnen gemeente

Hoofdstuk 10

Voorliggende nota is beoogd als een basisversie. Het legt een belangrijke basis qua inventarisatie, informatie, inzicht waardering van de monumentale gebouwen. De inhoud van deze nota gaat uit van wat op dit moment mogelijk is binnen de kaders van de huidige capaciteit en middelen.

De rol die we als gemeente in het proces nemen bestaat uit de beoordeling van plannen en de vergunningverlening. De gemeente denkt via het reguliere vooroverleg vanuit haar rol mee over wat wenselijk en mogelijk is, door middel van toepassing van de Leidse transformatieladder. Daarnaast neemt de gemeente de volgende rollen en verantwoordelijkheden op zich en richt zich daarbij op zowel behoud van de oorspronkelijke functie als op transformaties, al naar gelang iets aan de orde is.

ROL EN VERANTWOORDELIJKHEID GEMEENTE

1. Vaststellen en actualiseren nota en hanteren transformatieproces en -ladder als toetsingskader bij transformaties

De gemeente stelt, na overleg met de eigenaren, de nota vast en actualiseert deze. De gemeente stelt het transformatieproces en de bijbehorende ladder (H. 8) vast als toetsingskader bij ontwikkelingen rond de bedehuizen, daar waar het een bestemmingswijziging betreft. Zij hanteert daarbij de op basis van de inventarisatie en waardenstelling opgestelde Kaders richting Toekomst bedehuizen (H.9, p 67) .

2. Contactpersoon religieus erfgoed

Vanuit het proces om te komen tot de nota Leids religieus erfgoed heeft de kerngroep nu een contactpersoon bij de gemeente Leiden. Deze persoon vormt een eerste aanspreekpunt voor allerlei soorten vragen rondom deze bedehuizen. Vervolgens kan worden doorverwezen naar de juiste afdeling of persoon binnen de gemeente Leiden. Bijvoorbeeld voor vragen over de waarde, de transformatieladder en ook voor tijdige uitwisseling van informatie.

3. Benutten bestaand instrumentarium

Bestaande instrumenten en wettelijke kaders als de Omgevingsvergunning (uit de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht) en het omgevingsplan en de Erfgoedwet zullen worden ingezet. Onderdelen van de nota zullen worden geborgd in het omgevingsplan. De nota vormt zodoende leidraad voor de beoordeling. We stimuleren (vroeg) vooroverleg voorafgaande aan de besluit- en planvorming.

4. Duurzaamheidsadvies

Uiteraard is dit thema ook van belang bij een herbestemming, maar de primaire focus ligt op de bedehuizen die nog in religieus gebruik zijn en dat willen blijven. In het geval van een monument zal worden aangesloten bij de werkwijze zoals die bij andere monumenten gebruikelijk is. In alle gevallen is een gratis duurzaamheidsadvies voor historische panden verkrijgbaar. ►

5. Instellen tafel religieus erfgoed

Eén of twee keer per jaar zal de gemeente een zogenaamde ‘tafel religieus erfgoed’ organiseren voor de kerngroep, al dan niet ad hoc aangevuld met kennis van derden. Op basis van vrijwilligheid kunnen deze bedehuizen en gemeente elkaar ontmoeten. In het proces van opstellen van de nota is hier al een begin mee gemaakt. Aan de tafel kunnen informatie-uitwisseling, onderling contact, ideeënvorming en ervaringen onderwerp van gesprek zijn.

6. Opname in toekomstig gemeentelijk beleidsinstrumentarium

De gemeente zal in haar toekomstige beleidsplannen (zoals bijvoorbeeld ruimtelijk, cultuurhistorisch, sociaal-maatschappelijk en vrijwilligersbeleid) de link leggen met de nota om daarmee de rol en betekenis van de bedehuizen voor de stad en de lokale gemeenschap beter in haar beleid te verankeren. De gemeente streeft ernaar de belangen van de historisch-monumentale bedehuizen expliciet mee te wegen.

NIEUWBOUW

Het bovenstaande betekent ook dat een aanvraag van een geloofsgemeenschap voor het bouwen van een nieuw bedehuis een zorgvuldige en onderbouwde afweging vraagt. Gezien het stappenschema van de ladder komen leegstaande of leegkomende bedehuizen allereerst in aanmerking om in die ruimtebehoefte te voorzien. Een besluit tot nieuwbouw behoort daarom altijd te worden voorzien van een deugdelijk onderzoek naar mogelijk (her)gebruik van bestaande (kerk) gebouwen. De noodzaak van nieuwbouw moet worden aangetoond, voordat kan worden meegewerkt aan nieuwbouw.

Rol en verantwoordelijkheid bedehuizen

1. De verantwoordelijkheid voor het transformatieproces, aanvraag van een omgevingsvergunning of aanvraag wijziging van het bestemmingsplan ligt bij het

kerkgenootschap als gebouweigenaar.

2. De eigenaren zullen regelmatig overleggen met de gemeente en de andere bedehuizen over actuele onderwerpen die de bedehuizen en ook de gemeente aangaan. Ook zullen de eigenaren hier aangeven wat de (bijgestelde) verwachtingen zijn t.a.v. het gebruik van hun gebouw. Dit overleg zal in principe plaatshebben aan de in te stellen tafel religieus erfgoed.
3. Eigenaren van bedehuizen richten zich in een zo vroeg mogelijk stadium in het kader van vooroverleg tot de gemeente om te voorkomen dat er vastomlijnde standpunten worden ingenomen die niet passen bij de kaders en richting van de nota.
4. Bedehuizen volgen bij een benodigde transformatie het transformatieproces zoals geschetst in deze kerkvisie.
5. Bij een transformatie gelden de in de nota weergegeven waarden per gebouw als vertrekpunt.
6. Tip: maak gebruik van het aangeboden duurzaamheidsadvies.
7. Tip: maak gebruik van ‘de stad’, zeker ook waar het de benodigde bestuurskracht betreft. Maak allianties en verbindingen: dit biedt kansen gezien de grote betrokkenheid van de stad bij dit erfgoed.

TOT SLOT

Voorliggende nota zet vooral in op het creëren van een belangrijke basis qua inventarisatie en waardering van het religieus erfgoed. Voor het eerst is deze groep bijzondere gebouwen in samenhang in kaart gebracht. De gemeentelijke inzet is beperkt, maar binnen de bestaande middelen en capaciteit doen we wat we kunnen. Waar mogelijk stimuleren we nieuwe allianties of leggen slimme verbindingen. Het contact met de eigenaren is daarbij essentieel. Wij danken deze eigenaren voor hun actieve bijdrage in het proces van totstandkoming van deze nota Leids religieus erfgoed. ■

Bijlage

Bijlage 1

Historie Leiden en de bedehuizen

Gebedshuizen in Leiden

Een nota Leids religieus erfgoed gaat over Leidenaren en hun religie. Dat is een onvoorstelbaar rijk en boeiend verhaal omdat het wel en wee van de bevolking al eeuwen z'n weerslag vindt in het religieuze leven en de daarbij horende gebouwen. Vanaf het ontstaan van Leiden is het christendom eeuwenlang de algemene en officiële religie. Bedehuizen zijn, tot de 19e eeuw, openbare gebouwen. De kerkelijke functie staat voorop maar onder de paraplu van de religie is er een heel scala aan functies zoals rechtspraak, armenzorg, openbare aankondigingen die allemaal plaats kunnen vinden in het kerkgebouw. De kerk is open van zonsopgang tot zonsondergang en het is een constant komen en gaan van bezoekers. In steden heeft het stadsbestuur vaak een grote invloed op de parochiekerk(en). Het kostbare gebouw is een belangrijke uiting van stedelijke trots waar burgers en bestuur veel geld voor over hebben. De toren is veelal het symbool van de stedelijke gemeenschap en bewaarplaats van belangrijke archieven. De klokken ordenen het leven en geven uiting aan algemeen gedeelde gevoelens als rouw en blijdschap.

Periode 1 | De eerste bedehuizen Drie parochiekerken in de middeleeuwen

Zoals bij veel Nederlandse steden is er weinig bekend over het begin van de kerkelijke organisatie en de daarbij behorende gebouwen. Wel weten we dat de Pieterskerk als kapel bij het grafelijk hof is ontstaan en dat het huidige gebouw minstens één voorganger heeft gehad. Hoeveel dat er waren en hoe die er uit zagen is gissen. De

Pieterskerk is lang een privékerk van de graaf van Holland waar de bewoners van het jonge Leiden gebruik van mogen maken, maar niets over te zeggen hebben. Dat verandert als in de loop van de 14e eeuw er twee parochiekerken bij komen: de St. Pancraskerk (Hooglandse kerk) en de Onze Lieve Vrouwekerk. In deze bedehuizen had de burgerij een flinke stem. Heel bijzonder was dat de Leidenaren het voor elkaar kregen om in de St. Pancras een kapittel te stichten. Het oprichten van een dergelijk college van hoge geestelijken was in de middeleeuwen voorbehouden aan vorsten en prelaten. De stichting van het kapittel van St. Pancras is één van de weinige keren in de Europese geschiedenis dat zo iets gebeurt op initiatief van stedelijke burgerij. De rijke Leidenaren en de stad schenken gul en bouwen vol trots aan hun bedehuizen. Zowel de Hooglandse kerk als de Pieterskerk zijn in maat en aanleg een Hollandse weergave van de grote Franse kathedralen. Naast de parochiekerken kende Leiden een groot aantal kloosters. Dit zijn typische stadskloosters: relatief kleine instellingen van bedelordes van de derde orde, veelal ontstaan onder invloed van de Moderne Devotie. Dat betekent dat de kloosterlingen leken zijn die wel een gelofte afleggen maar grotendeels in hun eigen onderhoud

voorzien door handwerk. Veel van die kloosters zijn voor vrouwen zoals de Dominicanessen aan het Rapenburg (Academiegebouw) of de Franciscanessen in het klooster Nazareth op de plek waar nu het Meermanshof staat. Door schenkingen van de burgerij kan zo'n kloosterkapel toch fors worden uitgebouwd en rijk voorzien van altaren. Aan de andere kant hebben veel burgers kritiek op deze kloosterlingen die ze beschuldigden van valse concurrentie en een luxe leventje.

Periode 2 | Na de Reformatie Protestants zelfbewustzijn en schuilkerken

De Reformatie maakt een einde aan een groot deel van deze bonte wereld van vroomheid en wereldlijke belangen. De kloosters worden opgeheven. De parochiekerken worden, na plundering en 'zuivering', in gebruik genomen door de aanvankelijke Calvinistische minderheid en zijn het volle eigendom van de stad. Het blijven echter nadrukkelijk openbare gebouwen. Voor al die kloosterkapellen is geen ►

religieuze functie meer en er volgt een grootschalige herbestemming. De nieuwe universiteit trekt na 1575 in diverse kloosters aan het Rapenburg. Andere worden ingezet voor armen-of ziekenzorg. De St. Jacobskapel (huidige Lodewijkskerk) wordt graanpakhuis. De drie grote middeleeuwse stadskerken blijven als kerk in gebruik en zijn aanvankelijk ruim genoeg. Tijdens de 17e -eeuwse bloeiperiode bouwt de stad met de Marekerk een nieuw en kostbaar symbool van stedelijke trots en Protestants zelfbewustzijn. Overigens was dit niet het eerste Protestantse bedehuis van na de Reformatie: dat was de Lutherse Kerk. Daarnaast komen er al snel calvinistische minderheden zoals Franstalige (Walen) en Duitsers. Die krijgen één van de vele kapellen als onderkomen toegewezen.

Naast de officiële Gereformeerde kerk blijft de Katholieke kerk actief en ontstaan er andere niet-calvinistische gemeenschappen als Lutheranen, Doopsgezinden, Remonstranten, Oudkatholieken maar ook een Joodse gemeenschap en een Vrijmetselaarsloge. De eerste protestantse kerk die gebouwd wordt in de stad is de Lutherse kerk in 1618. Na een periode van vaak halfslachtige vervolging, komen deze groepen in de 18e eeuw in rustiger vaarwater en kunnen eigen bedehuizen oprichten. Het compromis is dat ze hiervoor, tegen betaling, wel toestemming krijgen van het stadsbestuur, maar dat die bedehuizen vanaf de straat niet duidelijk herkenbaar mogen zijn: schuilkerken. Leiden valt op omdat er, mede door de 17e -eeuwse bloei, zoveel bedehuizen voor verschillende stromingen zijn gebouwd. De hele religieuze geschiedenis van Nederland tot 1900 is vertegenwoordigd met één of meerdere waardevolle gebouwen.

Periode 3 | Scheiding kerk en staat

Katholieke emancipatie en nieuwe Gereformeerde bedehuizen

Na het scheiden van kerk en staat rond 1800, komt ook in Leiden de mogelijkheid voor alle geloofsgemeenschappen om als zodanig herkenbare bedehuizen op te richten.

huizen op te richten. Aan de andere kant vervalt daarmee de meer openbare en publieke functie van de oude bedehuizen en worden ze louter nog gebruikt voor de godsdienst. Vooral voor de Rooms-Katholieke gemeenschap breekt een tijd aan van emancipatie. Dit kerkgenootschap 'herovert' zijn plaats in het publiek domein en het stadsbeeld. Leiden bezit met de Lodewijkskerk één van de vroegste voorbeelden van publieke Katholieke kerkbouw in Nederland na de reformatie. Eveneens uitzonderlijk is Leiden door het ontbreken van grote neogotische bedehuizen. Waar in bijna alle andere Nederlandse steden en dorpen enorme neogotische torens de middeleeuwse voorgangers concurreren, kiest Leiden in de 19e eeuw voor deftige en meer ingetogen en of klassieke gebouwen zoals de Hartebrugkerk en de voormalige St. Petrus (Langebrug). Pas in 1925 met de Josephkerk en in 1935 met de Petruskerk is de Roomse kerk nadrukkelijk aanwezig in het silhouet van de stad. Het ontwerp van Kropholler van de Petruskerk vormt samen met de omringende woningbouw een stedenbouwkundig ensemble van uitzonderlijke kwaliteit. Naast de Katholieke kerk gaan ook de afgescheiden Calvinisten bedehuizen bouwen. Van die groepen zijn helaas twee belangrijke gebouwen alweer verdwenen: de Christelijk ▶

Gereformeerde kerk aan de Middelstegracht en de Gereformeerde Zuiderkerk aan de Lammenschansweg. Daarnaast bouwen deze nieuwe protestantse richtingen bedehuizen in de binnenstad die vaak nog lijken op de oude schuilkerken. Het zijn eenvoudige kerkjes voor de 'kleine luyden', voornamelijk herkenbaar aan een ruime deur aan de straat. Voorbeelden zijn nog de Herengrachtkerk, de Gereformeerde kerk aan de Oude Vest (herbestemd) en de Christelijk Gereformeerde kerk aan het Steenschuur (herbestemd).

Periode 4 | Wederopbouwperiode

Bescheiden bedehuizen in de nieuwe uitbreidingswijken

Na 1945 begint ook Leiden aan de wederopbouw van de stad en samenleving. Belangrijke thema's zijn de enorme woningnood en de totaal verpauperde binnenstad. Na een start met kleine uitbreidingen wordt al snel begonnen met een grote nieuwe wijk in Leiden Zuidwest. Typerend voor de aarzelende start van de Wederopbouw is dat een tweetal belangrijke bedehuizen uit deze periode, de Vredeskerk (Burggravenlaan) en de kerk van de Apostolische Gemeenschap (Sumatrastraat), zijn gebouwd als aanvulling op een vooroorlogse wijk. In Zuidwest zijn de nieuwe bedehuizen een onderdeel van de geplande sociale voorzieningen. Er wordt niet voorzien in een maatschappelijke samenhang tussen bedehuis en de buurt. De bedehuizen staan, ongeacht

hun denominatie over de wijk verspreid. Daarbij is het aanvankelijk de bedoeling dat ze door de architectuur en een hoge toren een stedenbouwkundige rol zouden spelen. Dat is echter alleen gelukt bij de Gereformeerde Bevrijdingskerk (Arent Bruunstraat).

Periode 5 | Recente geschiedenis

Bedehuizenbouw stopt en de komst van moskeeën

Met de doorzettende ontkerkelijking na 1970 en de nog aanwezige grote historische bedehuizen, stopt na de wederopbouwperiode de kerkbouw in Leiden bijna volledig. De bewoners van nieuwe wijken als de Stevenshof kunnen gebruik maken van de bestaande gebouwen. Een uitzondering vormt de Regenboog in de Merenwijk. Een kerk die niet meer opvalt door spectaculaire architectuur of kunst, maar die de oecumene en veranderende rol van de kerk in de samenleving weerspiegelt. De meest recente ontwikkeling is de bouw van moskeeën. De Islamitische geloofsgemeenschap heeft decennialang gebruikt gemaakt van bestaande gebouwen die vaak nauwelijks als gebedshuis herkenbaar zijn. Met de verbouwing van de voormalige Gereformeerde Petrakerk (Curacaostraat) ontstaat voor het eerst in Leiden een als zodanig herkenbare moskee. Met een bescheiden koepel en met de vernoeming naar één van de grootste architecten uit de 16e eeuw, Mimar Sinan, is de Turkse identiteit onmiskenbaar. Beide recent nieuwgebouwde moskeeën

aan de Haagweg en de Willem de Zwijgerlaan zijn geïnspireerd door de moskee-architectuur van de Maghreb. Daarmee zijn tot slot twee grote bouwtradities toegevoegd aan het corpus van gebedshuizen in Leiden.

Periode 6 | Toekoms

Door de krimp van het aantal kerkgangers en de beschikbare financiële middelen, komen er in de toekomst naar verwachting steeds meer bedehuizen beschikbaar voor

ander gebruik. Voorliggende nota anticipeert daar op. Aan het einde van dit document is daarom een kaart te vinden met daarop de situatie zoals die er – conform de kaders van de nota - over enkele decennia uit zou kunnen zien. ■

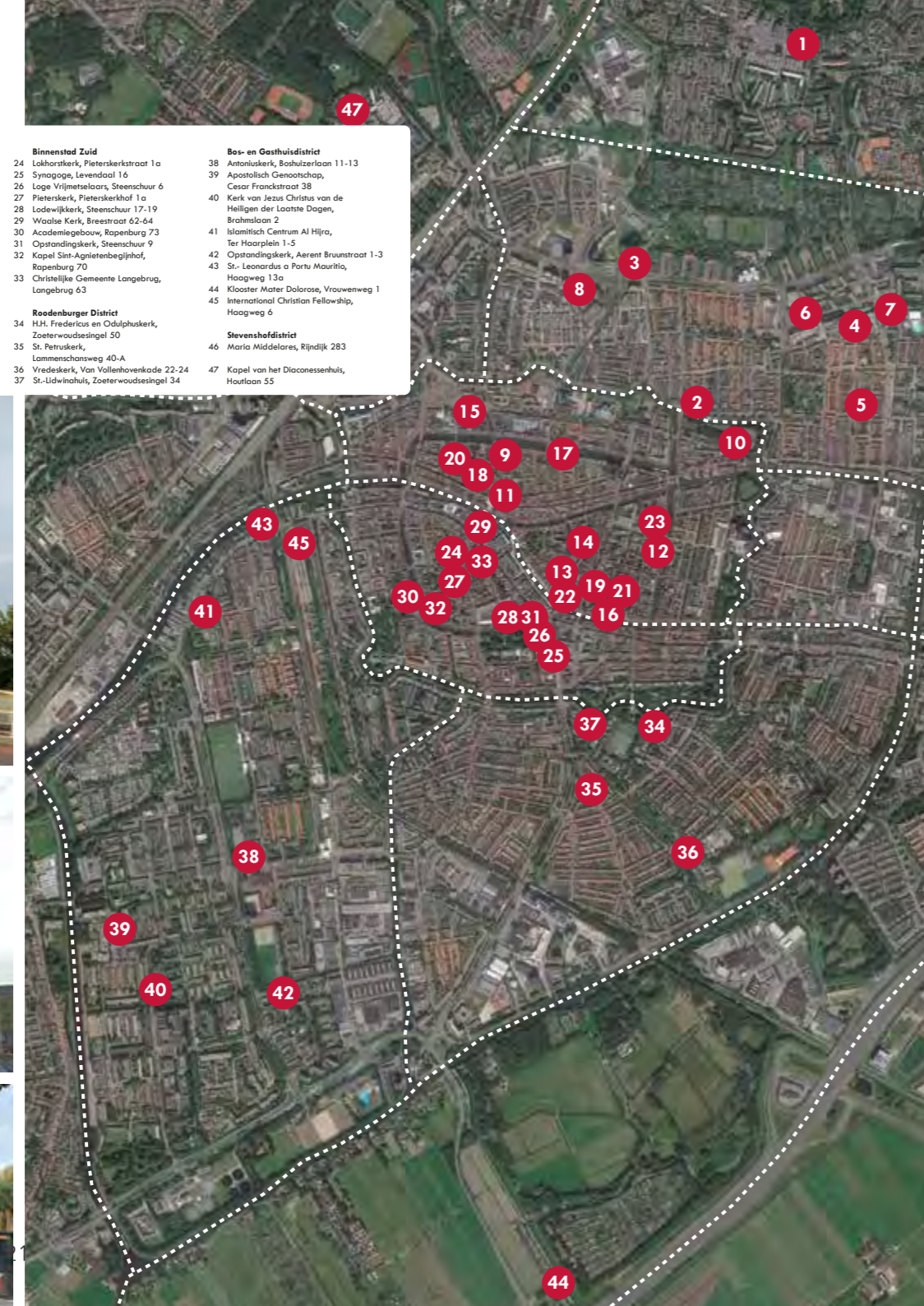
Bijlage 2

Kerkenlandschap

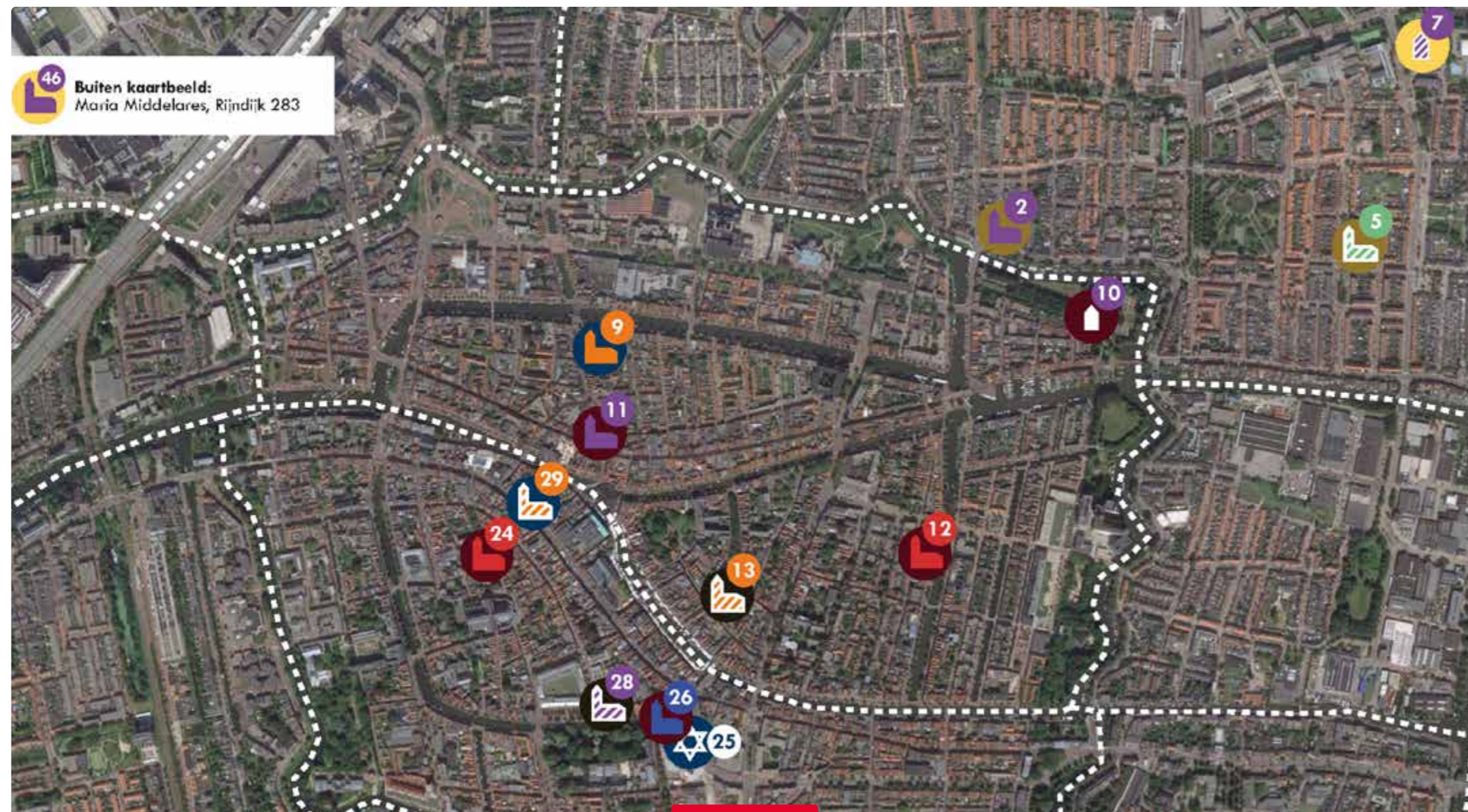
Gebedshuizen in Leiden

- Merenwijk**
- 1 Regenboogkerk, Watermolen 1
- Leiden Noord**
- 2 Hereningskerk, Hereningsel 3
- 3 Islamitisch Centrum Imam Malik, Nieuwe Mariniestraat 8
- 4 Koninkrijkszaal van Jehovah's getuigen, Bonairestraat 19
- 5 Baplistenkerk, Driestaat 49-A
- 6 Moskee Almar Sion, Curaçoastraat 3
- 7 Kapel Onze Lieve Vrouw van de Heilige Rozenkrans, Sumatrastraat 197
- 8 Manota Van der Luit, Willem de Zwijgerlaan 177-179
- Binnenstad Noord**
- 9 Marekerk, Lange Mare 48
- 10 St. Petruskerk begraafplaats, Zijlpoort, Haven 64

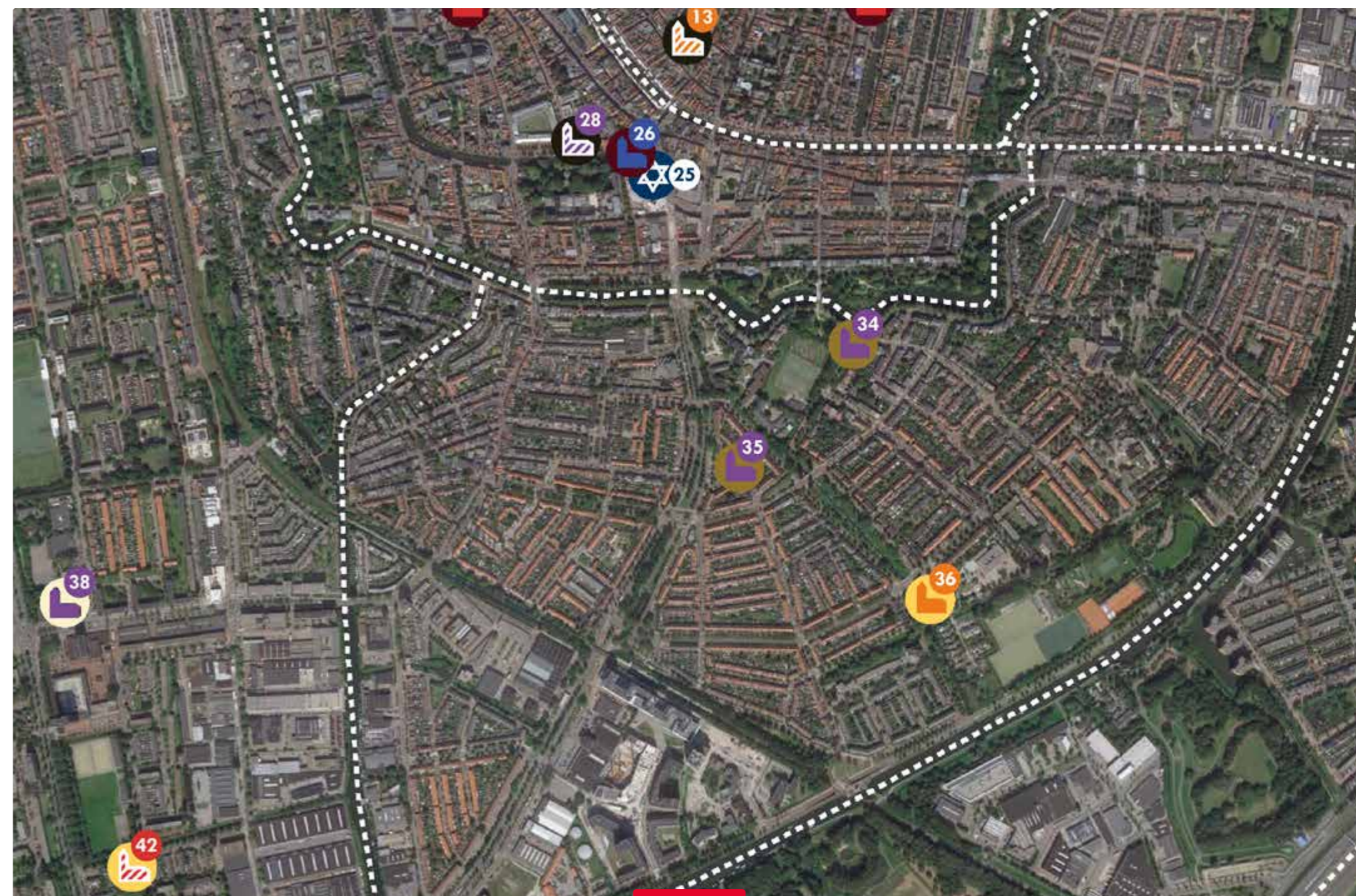
- 11 Hartebrugkerk, Haarlemmerstraat 104
- 12 Herengrachtkerk, Herengracht 70
- 13 Hooglandse kerk, Nieuwstraat 20
- 14 Evangelisch Luthers kerk, Hooglandse Kerkgracht 26-28
- 15 Bethlehemkerk, Lammermarkt 17
- 16 Gereformeerde kerk, Nieuwe Rijn 76
- 17 Oude Vestkerk, Oude Vest 133
- 18 St. Caeciliaklooster, Lange Sint Agnietenstraat 9
- 19 RK Kapel St. Elisabethkenhul, Hooggracht 15-25
- 20 RK Kapel Elisabethgasthuishof, Caeciliastraat 16
- 21 Kapel Sint Anns Kalmoeshuis, Middelstegegracht 4
- 22 Kapel Sint-Franciscus Liefdewerk, Nieuwstraat 45
- 23 De Christengemeenschap, Veststraat 39-49
- Binnenstad Zuid**
- 24 Lokhorsterkerk, Pieterskerkstraat 1a
- 25 Synagoge, Levendaal 16
- 26 Lage Vijmestelsloors, Steenschuur 6
- 27 Pieterskerk, Pieterskerkhof 1a
- 28 Lodewijkkerk, Steenschuur 17-19
- 29 Waalse Kerk, Breestraat 62-64
- 30 Academiegebouw, Rapenburg 73
- 31 Opstandingskerk, Steenschuur 9
- 32 Kapel Sint-Agrietenbegijnhof, Rapenburg 70
- 33 Christelijke Gemeente Langebrug, Langebrug 63
- Roodenburger District**
- 34 H.H. Fredericus en Odolphuskerk, Zoeterwoudsingel 50
- 35 St. Petruskerk, Lammenichsweg 40-A
- 36 Vredeskerk, Van Vollehenkade 22-24
- 37 St-Lidwinkenhul, Zoeterwoudsingel 34
- Bos- en Gasthuisdistrict**
- 38 Antoniuskerk, Boshuizerlaan 11-13
- 39 Apostolisch Genootschap, Cesar Franckstraat 38
- 40 Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen, Brahmalaan 2
- 41 Islamitisch Centrum Al Hijra, Ter Haarplein 1-5
- 42 Opstandingskerk, Aeraent Brunststraat 1-3
- 43 St. Leonardus o Partu Mauritia, Rapenburg 70
- 44 Klooster Mater Dolorosa, Vrouwenweg 1
- 45 International Christian Fellowship, Hoogweg 6
- Stevenshofdistrict**
- 46 Maria Middelares, Rijndijk 283
- 47 Kapel van het Diaconessenhul, Houllaan 55

Selectie historisch-monumentale gebedshuizen in Leiden

noordzijde

zuidzijde

Bijlage 2

Kerkenpaspoorten

In deze paragraaf is een beeldende inventarisatie gemaakt van de verschillende bedehuizen die Leiden kent. De inventarisatie geeft een mooi overzicht van de rijkdom die de stad op dit gebied kent.

De 20 historisch-monumentale bedehuizen binnen de Leidse gemeentegrens (voor zover oorspronkelijk als gebedshuis gebouwd en nog als zodanig in gebruik) krijgen hierbij de meeste aandacht.

Deze bedehuizen hebben een monumentale of in enig opzicht beschermde status. In veel gevallen speelt de monumentale status

van het orgel / de orgels ook een grote rol in de waarde van het interieur.

De overige 8 gebouwen die nog in gebruik zijn als bedehuis zijn ook in de inventarisatie opgenomen, zij het iets compacter.

De 15 herbestemde bedehuizen worden alleen getoond met een enkel beeld van het exterieur, het interieur en de functie. Deze laatste groep gebouwen is – ter informatie – opgenomen in de inventarisatie, maar maakt verder geen deel uit van de nota. ■

Legenda: Elementen van gebeds- huizen

SAMENHANG MET DE OMGEVING

Plaats in dorp of stad

in centrum

in vooroorlogse wijk

in uitbreidingswijk

in periferie

De directe omgeving

in het groen / water

onderdeel van
straatwand

gelijkwaardig

uitzondering in
omgeving

Relatie entree en omgeving

langs straat / stoep

in het groen / water

aan / op een plein

Hoogtepunt

geïntegreerd
hoogtepunt

onderdeel
compositie

vrijstaand

op het dak

geen

GEBRUIK EN BELEVING

Route naar erediensruimte

via centrale hal

directe toegang

via trap

Type

basiliek of hallenkerk

centraalbouw

kruiskerk

zaal

anders

Oriëntatie

rondom

lengte

breedte

combi lengte / breedte

anders

Belangrijkste focuspunt van de erediensruimte

preekstoel /
lezenaar

altaar

avondmaal

podium

anders

Bijlage 2

Kerkenpaspoorten - Kerngroep

Herensingel 3, Leiden

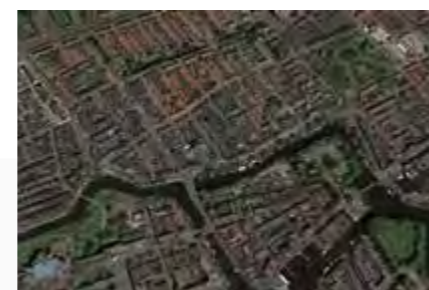
Herensingelkerk

Algemeen

De 'O.L.V. ten hemel opneming- en St. Josephkerk', beter bekend als de Herensingelkerk, is een Rooms Katholieke interbellumkerk uit 1925 gesitueerd in Leiden Noord. Het was de vierde parochiekerk die in Leiden werd gebouwd en de eerste die niet binnen de singels stond. Omdat de kerk in een toentertijd nieuwe arbeiderswijk met voornamelijk Katholieke gezinnen kwam te staan, werd hij gewijd aan Sint. Joseph: patroon van de arbeiders. Toen de St. Josephparochie in 1934 met de O.L.V. Hemelvaartparochie werd samengevoegd kreeg het kerkgebouw zijn dubbele naam.

De architecten van de kerk, het Leidse architectenduo vader Leo van der Laan en zoon Jan, kregen de opdracht

een eigentijds ontwerp te maken dat de kerk dicht bij de gelovigen zou moeten brengen en waar duizend mensen de mis moesten kunnen bijwonen. Daarnaast moest de kerk een aanwinst zijn voor het stadsbeeld en mocht het niet te veel kosten. Het resultaat was een kerk in de vorm van een basiliek met vele dakkapelletjes op het zadeldak. De stijl die gekozen werd voor de kerk is nauwverwant aan de Nieuwe Haagse School en is in deze kerk vooral terug te zien in de strakke lijnen en baksteenesthetiek. De Herensingelkerk kan gezien worden als een belangrijk werk uit het vooroorlogse oeuvre van architectenduo van der Laan en is een Rijksmonument.

Samenhang met de omgeving

Ook de aangebouwde pastorie en de kerktoren werden ontworpen door architectenduo Leo en Jan van der Laan. De kerk, toren en pastorie, in dezelfde architectonische stijl gebouwd en bedoeld voor dezelfde godsdienst, vormen hierdoor samen een opvallend ensemble in het straatbeeld. Het ensemble maakt onderdeel uit van de singelbebouwing. Het kerkgebouw valt op door zijn omvang en hoogte en vormt daardoor een opvallend contrast met de andere bebouwing in de straat. De Herensingelkerk was lange tijd één van de hoogste gebouwen van dit deel van Leiden Noord en ook de grootste in gebruik zijnde Rooms-Katholieke kerk van de stad. Het kerkgebouw vraagt, komend vanuit de binnenstad, de aandacht en draagt in belangrijke mate bij aan het stadsgezicht ter plaatse. Dit wordt versterkt doordat het ensemble direct gelegen is aan de straat en aan de singel waardoor het goed in het zicht staat. Daarnaast ligt de kerk ook in een belangrijke zichtas over de Herengracht en is daarmee ook van belang voor de binnenstad. De naastgelegen pastorie voegt zich door haar positie in de rooilijn en haar hoogte meer in de naastgelegen schaal van de bebouwing.

De voorzijde van de kerk wordt begrensd door een omheining bestaande uit baksteen en hekwerk met daarachter een kleine strook grond met wat groenvoorziening. Hier moet men doorheen voordat de kerk kan worden binnengegaan door een van de symmetrische entrees die zich aan de voorzijde bevinden. De omheining vervolgt zich voor de pastorie op een lagere hoogte.

Naam	Herensingelkerk
Adres	Herensingel 3, Alexanderstraat 1, 1a
Wijk	Leiden noord
Gebruik	Kerk

Herensingel 3, Leiden

Herensingelkerk

Gebruik en beleving

Het schip van de kerk is symmetrisch ingedeeld gezien vanuit de hoofdentree en is erg hoog. Dit draagt bij aan een gevoel van ruimtelijkheid. Tussen de hoge, betonnen, paraboolvormige spanten is een houten rasterpatroon te zien in het gewelf. Opvallend zijn de muurschilderingen daterend uit 1931 van de hand van Alexander Petrus Asperslagh en de zestien kruiswegstaties gemaakt door Wijnand Geraets uit 1943. De muurschildering in warme geel- en oranjetinten van de heilige-drie eenheid en de engelen bevindt zich achter het altaar en is in Art Nouveau stijl ontworpen.

Een ander aspect dat de Herensingelkerk kenmerkt en voor een bijzondere beleving zorgt, is de lichtinval. De kerk is zo ontworpen dat het licht op drie verschillende sterkten het gebouw binnenvalt. Het licht valt 'normaal' op het schip en sterker op het priesterkoor. Dit komt door hooggeplaatste vensters aan beide zijden. Het altaar vangt als laatste het meeste licht door aan het oog onttrokken vensters. Het lichtplan in samenspel met de muurschildering van Asperslagh zorgt ervoor dat de aandacht bij binnenkomst meteen naar het altaar wordt getrokken en geeft een gevoel van lichtheid en warmte in de kerk.

Huidige denominatie	RK
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1925
Architect	L. en J. Van der Laan
Monument	Rijksmonument

Het interieur van de Herensingelkerk verkeert grotendeels nog in zijn oorspronkelijke staat. Er is een orgel, gebouwd door Valckx en van Kouteren aanwezig uit 1928/1929. Dit is een van de oudste bestaande werken van deze Rotterdamse orgelbouwers. Het instrument werd in 1977 gerestaureerd. In 1955 werd een deel van de glas-in-lood ramen vervangen voor de huidige en de kap van de kerk werd in 1979 vernieuwd.

“

De kerk is zo ontworpen dat het licht op drie verschillende sterkten het gebouw binnenvalt.

Driftstraat 49-A, Leiden

Baptistenkerk

Algemeen

De door architect Gijs van Hoogevest ontworpen kerk werd in 1934 oorspronkelijk voor de Hervormde Gemeente in Leiden gebouwd en kwam bekend te staan als de Bethlehemkerk of ook wel de Kooikapel. Die laatste naam heeft te maken met de wijk waarin de kerk staat die 'de Kooi' heet en is een verwijzing naar de oude eendenkooi die hier voor de stadsuitbreiding stond. Architect Gijs van Hoogevest koos ervoor het gebouw in de stijl van het zakelijk expressionisme te ontwerpen. Dit is vooral terug te zien in de sobere bouwvormen van de kerk en het doorgaande gevelvlak dat is gecreëerd doordat de toren op de hoek samensmelt met de gevel.

Het gedeelte van de wijk waarin de kerk zich bevindt werd gelijktijdig met de bouw van de kerk stedenbouwkundig vormgegeven naar een plan van architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Veertig jaar later, in de jaren '70 raakte de kerk echter buiten gebruik en in 1987 werd het gebouw in gebruik genomen door de Baptistengemeente. In 2010 is de kerk aangemerkt als gemeentelijk monument samen met de aangrenzende kosterwoning en het wijkgebouw welke beiden ook zijn ontworpen door Gijs van Hoogevest. Door de uniforme bouwstijl is sprake van ensemblewaarde. In de jaren '50 vond een renovatie plaats aan de kerk en het wijkgebouw.

“

De door architect Gijs van Hoogevest ontworpen kerk werd in 1934 oorspronkelijk voor de Hervormde Gemeente in Leiden gebouwd en kwam bekend te staan als de Bethlehemkerk of ook wel de Kooikapel.

Samenhang met de omgeving

De robuuste zaalkerk met zadeldak is gesitueerd op een kruispunt te midden van woonwijk de Kooi en valt op door het hoogteverschil met de omliggende bebouwing en zijn toren. Door zijn hoogte is de kerk een herkenningspunt in de buurt. Het gebouw zelf is sober. Zowel qua kleuren (bruin en grijs) als qua bouwstijl (weinig versiering of details). Dit komt overeen met een deel van de bebouwing die om het gebouw heen staat.

De kerk vormt samen met de kosterwoning en het wijkgebouw een ensemble dat samenhangt in vormtaal, materialisering en detaillering.

De ingang van de kerk aan de Ambonstraat ligt direct aan de ietwat verhoogde stoep en staat op gelijke hoogte met de naastgelegen rijtjeshuizen. Aan de westzijde van de kerk is een strook groen aangelegd die is afgebakend van de stoep met een bakstenen muurtje. De aanleg van deze groenstrook was een voorwaarde (van de gemeente) om een vergunning te verkrijgen voor het bouwen van de kerk met kosterwoning en wijkgebouw omdat tijdens de stadsuitbreiding van Leiden in 1933 veel waarde werd gehecht aan groenvoorzieningen. Aan de oostzijde wordt de kerk van de andere bebouwing gescheiden door een tuin, maar deze wordt vanaf de voorzijde onttrokken aan het oog door een bakstenen muur.

Naam	Baptistenkerk
Adres	Driftstraat 49a, Ambonstraat 11
Wijk	Leiden noord
Gebruik	Kerk

Huidige denominatie	Evangelisch en Pinkster
Voormalige denominatie	PKN
Bouwjaar	1934
Architect	G. van Hoogevest
Monument	Gemeentelijk monument

Driftstraat 49-A, Leiden

Baptistenkerk

Gebruik en beleving

Doordat voor het interieur voornamelijk dezelfde materialen zijn gebruikt, namelijk hout en baksteen, is de sobere, maar krachtige vormgeving van het exterieur ook binnen terug te vinden. In de kerkzaal vallen gelijk de ribben die de kap ondersteunen en paraboolvormig zijn op.

In 1953 is op de zuidelijke galerij een orgel, gemaakt door Willem van Leeuwen, geplaatst. Dit is vermoedelijk gebeurd tijdens de restauratie van de kerk. Hoewel het orgel nog steeds aanwezig is, wordt het zelden meer gebruikt. Op de noordelijke galerij zijn nog de oorspronkelijke houten kerkbanken te vinden. Ook het glas-in-loodraam van het ronde venster hoog boven de ingang dateert hoogstwaarschijnlijk uit de tijd van de restauratie.

Sumatrastraat 197, Leiden

Kapel Onze Lieve Vrouw van de Heilige Rozenkrans

Algemeen

Deze kerk van het priesterbroederschap Sint-Pius X is oorspronkelijk in 1961 gebouwd als gebouw voor het Apostolisch Genootschap – een religieuze-humanistische organisatie. Het gebouw is ontworpen door Piet van der Sterre en valt vooral op door de in het oog springende vierkante glas-in-loodramen en vierkante bakstenen metselmotieven die de voorgevel (en tevens achtergevel) bedekken. Daarnaast springt het betonnen reliëf van het embleem van het Apostolisch Genootschap in het oog dat op de voorgevel is bevestigd. Niet zeker is wie de ramen en het reliëf ontworpen heeft, maar mogelijk zijn ze eveneens van de hand van Piet van der Sterre. De kerk op zichzelf geniet geen monumentenstatus, maar de gebouw-gebonden kunst is wel van monumentale waarde.

Ook is de kerk waardevol als enige wederopbouwkerk in Leiden met de heel typerende opzet van kerkzaal boven gemeenschapsruimten. In 2012 werd het gebouw officieel in gebruik genomen door het Katholieke priesterbroederschap Sint-Pius X na een grondige verbouwing en inrichting van het priesterkoor. Eerder, in 2000, had het Apostolisch Genootschap al een pastorie laten bouwen rechts van het gebouw, in vergelijkbare bouwstijl.

“

In 2012 werd het gebouw officieel in gebruik genomen door het Katholieke priesterbroederschap Sint-Pius X na een grondige verbouwing en inrichting van het priesterkoor.

Naam	Kapel O.L.V. van de Heilige Rozenkrans
Adres	Sumatrastraat 197
Wijk	Leiden noord
Gebruik	Kapel

Samenhang met de omgeving

Het rechthoekige, voornamelijk bakstenen gebouw is voorzien van een plat dak met later aangebouwde pastorie. Het heeft een levendige uitstraling door de glas-in-loodramen die de voor- en achtergevel bedekken en de lichte kleuren die zijn gebruikt in het ontwerp. Het is een vrijstaand gebouw in Leiden Noord, gelegen aan de Sumatrastraat. Dit is een brede doorgaande straat die gekenmerkt wordt door verschillende soorten en maten bebouwing en functies.

Tegenover de Kapel Onze Lieve Vrouw van de Heilige Rozenkrans staat een ander opvallend gebouw, namelijk het Marecollege. Deze twee tegenover elkaar liggende, grote, vrijstaande gebouwen (in geheel andere stijlen) creëren samen een opvallend straatbeeld.

De entree van de kapel ligt niet direct aan het trottoir, maar wordt afgescheiden van de stoep met een laag hekje waarachter een kleine tuin is aangelegd die zich voortzet aan de linkerzijde van het gebouw. Deze groenstrook zorgt voor een mooie overgang naar de singel die langs het pand loopt. Aan de achterzijde wordt het perceel begrensd door een parkeerplaats.

Huidige denominatie	RK - Pius X
Voormalige denominatie	Apostolisch Genootschap
Bouwjaar	1961
Architect	P. van der Sterre
Monument	Mon. Kunst

Sumatrastraat 197, Leiden

Kapel Onze Lieve Vrouw van de Heilige Rozenkrans

Gebruik en beleving

Op zonnige dagen werpt het betonnen embleem dat op de gevel is bevestigd, een veranderende schaduw op de voorzijde van het gebouw.

Op de begane grond liggen kleine vergaderruimtes, de sacristie, een keuken en een hal met een trappenhuis. Deze worden verlicht door grote glas-in-loodramen. Op de eerste verdieping is de grote zaal te vinden waar oorspronkelijk de diensten van het Apostolisch Genootschap plaatsvonden. Dit is nu de kerkzaal. Deze ruimte werd vroeger verlicht door alle glas-in-loodramen in de geblokte compositie. Tegenwoordig wordt de ruimte alleen nog verlicht door de bovenste rij ramen. De onderste rij is afgeschermd met een wand.

In de kerk is een Verschuieren orgel afkomstig uit België aanwezig. Het classicistisch marmeren altaar is afkomstig uit Vlaanderen en vervangt de oude preekstoel. ■

Lange Mare 48, Leiden

Marekerk

Algemeen

Deze rijksmonumentale, achzijdige koepelkerk in centraalbouw was één van de eerste kerken in Nederland die speciaal werd ontworpen voor de protestantse eredienst.

De bouw van de kerk begon in 1639 en duurde ongeveer tien jaar. Het ontwerp in de stijl van het Hollands classicisme is van de hand van de Leidse stadsarchitect Arent van 's Gravesande. Het portaal is ontworpen door zijn leermeester Jacob van Campen in 1659.

Het stadsbestuur gaf opdracht tot het bouwen van de Marekerk omdat door de stadsuitbreiding aan de noordzijde de behoefte aan een nieuwe protestantse kerk in die buurt was ontstaan. In eerste instantie werd gedacht aan een kruiskerk met vier korte armen en een toren in het midden. Van 's Gravesande zag echter meer in een koepelkerk en overtuigde het bestuur met een uitgebreide

maquette van het ontwerp van de kap. De maquette is nog steeds te bezichtigen in museum de Lakenhal.

Ondertussen kenmerkt de kerk met zijn koepel en lantaarn niet alleen al eeuwen het stadsgezicht van Leiden. Deze kerk is namelijk ook van grote invloed geweest op de protestantse kerkbouw in Europa. De Marekerk zorgde er met zijn vorm en ontwerp namelijk voor dat deze bouwvorm niet langer werd beschouwd als intrinsiek katholiek, maar ook – en juist – voor de protestantse erediensten met een liturgische opzet van plaatsen rondom het woord.

Om deze kerk en zijn bouwkundige vorm te kunnen maken was een indrukwekkende constructie nodig die echter door de afwerking van het interieur niet zichtbaar is. De bovenbouw van de kerk wordt namelijk gedragen door stenen bogen die schuilgaan achter het classicistische lijstwerk.

Samenhang met de omgeving

De Marekerk is aan drie zijden omringd door bebouwing. Alleen de zandstenen voorgevel met timpaan aan de zijde van de Lange Mare wordt niet aan het oog onttrokken door omliggende gebouwen. Deze rijkversierde gevel is een toonbeeld van classicisme en straalt rijkdom en allure uit. De hoogte en omvang van de koepel zorgen er echter voor dat de kerk ondanks de omliggende bebouwing op grotere afstand niet te missen is en zijn stempel drukt op het stadsaangezicht van Leiden.

De iets verhoogde entree met grote houten deur is gelegen aan de Lange Mare. Het kerkgebouw is beduidend verder naar achteren geplaatst dan de gebouwen aan dezelfde straat. De ruimte voor het kerkgebouw vormt een klein plein voor de ingang.

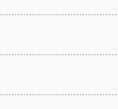
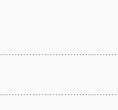
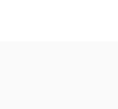
De omgang van de kerk is lager. De steunberen zorgen voor een mooie overgang tussen de hogere koepel en deze lagere buitenste ring van de kerk. Door de lagere omgang en de steunberen van de kerk is het contrast tussen de imposante koepel en de omliggende bebouwing daarnaast eveneens verkleind en is een mooie overgang ontstaan.

Deze rijksmonumentale, achzijdige koepelkerk in centraalbouw was één van de eerste kerken in Nederland die speciaal werd ontworpen voor de protestantse eredienst.

Huidige denominatie	PKN
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1649
Architect	A. van 's-Gravesande
Monument	Rijksmonument

Naam	Marekerk
Adres	Lange Mare 48
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Kerk

Lange Mare 48, Leiden

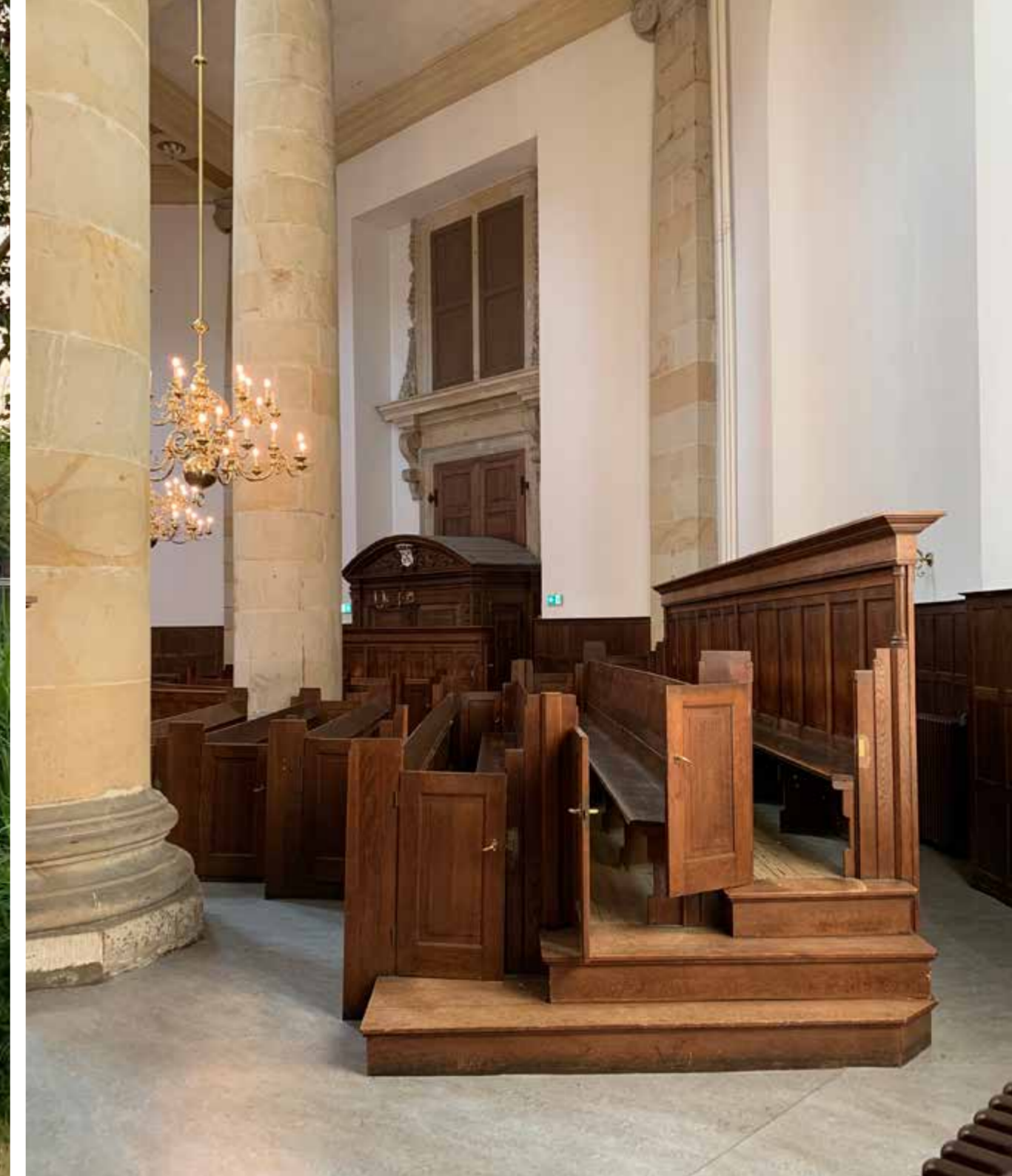
Marekerk

Gebruik en beleving

De Marekerk is sinds zijn bouw nagenoeg ongewijzigd gebleven. De banken en de preekstoel die beiden ook door Van 's Gravesande werden ontworpen zijn doormiddel van 'proefpreken' geplaatst op de plekken met de beste verstaanbaarheid. De begane grond van de kerk heeft geen ramen en wordt gekenmerkt door massieve Ionische zuilen. De pilasters in de tamboer zijn in Korintische stijl. Doordat ramen ontbreken op de begane grond valt het licht via de tamboer naar binnen.

In 1733 is het Garrelsorgel vanuit de Leidse Pieterskerk in de Marekerk geplaatst. Aan dit bijzondere orgel is in de loop van de tijd veel gesleuteld. In 1560 werd dit instrument gemaakt door Peter de Swart voor de Pieterskerk en in 1629 werd het orgel omgebouwd door Jan Jacobsz. van Lin. Rond de verhuizing en later werd het orgel nog vershillende keren aangepast. Voor het laatst in in 1965 door D.A. Flentrop). Tegenwoordig telt het orgel 29 stemmen die verdeeld zijn over drie klavieren. Naast het Garrelsorgel is de Marekerk in het bezit van een kistorgel.

Het kerkgebouw zelf is ook meerdere keren gerestaureerd, onder andere in 1929 en tussen 1940/1950 toen de ondersteuning van de koepel was gaan rotten. Bij die laatste restauratie is er een betonring aangebracht om verdere verzakking van de koepel te voorkomen.

Haven 64, Leiden

St. Petruskapel begraafplaats Zijlpoort

Algemeen

De Rooms-Katholieke Sint Petruskapel die gesitueerd is op de eveneens Rooms-Katholieke begraafplaats Zijlpoort is ontworpen door de Leidse architect Theo Molkenboer in 1828. Molkenboer was één van de bekendste kerkenarchitecten uit de 19e eeuw en deze kapel is één van zijn eerste werken. De Sint Petruskapel is een eenbeukige kapel in neoclassicistische stijl met een voorgevel in neogotische stijl welke wordt gekenmerkt door een groot roosvenster. Deze voorgevel is minder oud dan de rest van de kapel en stamt uit het einde van de 19e eeuw net zoals de houten dakruiter. De kapel is uitsluitend in gebruik voor rouwceremonies en afscheidsdiensten en is een rijksmonument.

De begraafplaats en bijbehorende kapel werden in 1828 gewijd na een verzoek aan de gemeente Leiden voor een Rooms Katholieke begraafplaats. Vanuit hygiënisch

oogpunt werd namelijk in 1827 besloten dat men vanaf 1829 niet meer in de kerk mocht begraven. Dit betekende dat Katholieken vanaf dat moment niet meer begraven zouden worden in gewijde grond, maar op algemene begraafplaatsen. Omdat dit niet overeenkwam met hun opvattingen over leven na de dood werd in 1827 een aanvraag gedaan bij de gemeente Leiden voor een Katholieke begraafplaats. Deze werd goedgekeurd waardoor de Katholieken met begraafplaats Zijlpoort een plek kregen waar de overledenen in gewijde grond begraven konden worden en de nabestaanden konden bidden voor hun dierbaren. Het was bijzonder dat er toentertijd een Rooms Katholieke begraafplaats met kapel mocht komen in het overwegend Protestantse Leiden, maar nog opvallender is dat deze zelfs binnen de singels lag, zij het op de vrijgekomen ruimte op de bolwerken. De begraafplaats werd in 2000 aangewezen als gemeentelijk monument.

Naam	St. Petruskapel, begraafplaats Zijlpoort
Adres	Haven 64
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Kapel

Samenhang met de omgeving

Aan beide zijden is er aan de kapel aangebouwd: een woning en dienstruimten. Het gebouw met zijn aangebouwde woning en dienstruimten staan op zichzelf in de nabijheid van de entree van de begraafplaats. De begraafplaats (en dus ook de kapel) liggen verscholen in het historische groen en maken in zekere mate deel uit van het in 2020 aangelegde Singelpark. De begraafplaats ligt op de overgang van de binnenstad naar de uitbreidingen buiten de singels. Zij maakt deel uit van de voormalige verdedigingswerken rond de stad.

“

Het was bijzonder dat er toentertijd een Rooms Katholieke begraafplaats met kapel mocht komen in het overwegend Protestantse Leiden, maar nog opvallender is dat deze zelfs binnen de singels lag.

Huidige denominatie	RK
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1820
Architect	Th. Molkenboer
Monument	Rijksmonument

Haven 64, Leiden

St. Petruskapel begraafplaats Zijlpoort

Gebruik en beleving

De Sint Petruskapel wordt alleen gebruikt voor rouwceremonies en afscheidsdiensten. Daarnaast is de ruimte regelmatig toegankelijk voor rust, stilte en devotie. In het interieur valt vooral het koor in de eenbeukige kerk op. Deze is versierd met van groeven voorziene pilasters. De kroonlijst gaat over in het koorgewelf.

Het interieur van de kerk heeft een eenvoudige, rustieke uitstraling door de witte en zandkleurige tonen. Het licht valt binnen vanuit de noordzijde. De hooggeplaatste ramen aan de zuidzijde zijn, op één na, dichtgemetseld omdat het bijgebouw deze ramen blokkeert. Aan beiden zijden hangen kruiswegstaties die oorspronkelijk uit de Hartebrugkerk afkomstig zijn.

Haarlemmerstraat 104, Leiden

Hartebrugkerk

Algemeen

De Rooms Katholieke Hartebrugkerk, ook wel de Onze-Lieve Vrouwe Onbevlekt Ontvangen, is de eerste Katholieke kerk in Leiden die aan de openbare weg werd gebouwd nadat in 1798 alle godsdiensten voor de wet gelijk werden gesteld. De bouw van deze toentertijd nieuwe kerk sloot daarmee een periode af van schuilkerken waarin Katholieken hun geloof alleen in de privésfeer mochten praktiseren. De kerk stamt uit 1836 en is ontworpen door architect Theo Molkenboer die in die tijd meerdere Katholieke kerken ontwierp.

Molkenboer ontwierp de kerk in neoclassicistische stijl onder leiding – en met subsidie – van het Ministerie van Waterstaat. Kerken die via deze constructie zijn gebouwd worden ook wel Waterstaatskerken genoemd. De neoclassicistische stijl

is duidelijk zichtbaar in de gevel van de kerk die meteen de associatie met een Romeinse tempel oproept door de vier Ionische zuilen. De Latijnse spreuk (Hic Domus Dei Est Et Porta Coeli: dit is het huis des Heren en de poort van de hemel) en het Alziend oog op de voorgevel werden later in 1904 toegevoegd. Door de Latijnse tekst kreeg de kerk de bijnaam Coelikerk.

Eind 19e eeuw, rond 1897, werd de noordoostzijde van de imposante kerk uitgebreid met de huidige absis, waardoor er meer ruimte in de kerk ontstond voor nieuwe plaatsen. In 1990 werd het exterieur grondig gerestaureerd en tussen 1998 en 2003 vond er opnieuw een grote restauratie plaats: deze keer van het gehele kerkgebouw aan de binnen- en buitenkant.

Naam	Hartebrugkerk
Adres	Haarlemmerstraat 104, 106, 110
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Kerk

“

De Latijnse spreuk (Hic Domus Dei Est Et Porta Coeli: dit is het huis des Heren en de poort van de hemel) en het Alziend oog op de voorgevel werden later in 1904 toegevoegd. Door deze Latijnse tekst kreeg de kerk de bijnaam Coelikerk.

Samenhang met de omgeving

De Hartebrugkerk ligt midden in het historisch centrum van Leiden op de hoek van de Haarlemmerstraat en de Lange Mare. Tegenwoordig is dit het belangrijkste winkelgebied van Leiden en mogen er geen auto's rijden. De kerk staat niet in lijn met de andere gebouwen die aan de Haarlemmerstraat gebouwd zijn, maar staat in een scherpe hoek ten opzichte van deze bebouwing. Dit heeft – opvallend genoeg – niet te maken met religieuze oriëntatie, maar met de beschikbaarheid van ruimte en de ligging langs de Mare. Aan de oostzijde van het gebouw is geen andere bebouwing en ligt de kerk direct aan de Lange Mare. Aan de westzijde bevindt zich de voormalige pastorie, die in gebruik is voor detailhandel.

De neoclassicistische zaalkerk met toren kijkt uit op de kruising van de Haarlemmerstraat, de Lange Mare en de Stille Mare, waardoor een pleinachtig knooppunt is ontstaan. Door de positionering van de Hartebrugkerk ten opzichte van de overige bebouwing ligt de gevel centraal aan het kleine plein. Het plein zorgt ervoor dat de kerk goed zichtbaar is en bekeken kan worden. Andersom geeft de kerk met haar omvang en imposante gevel met zuilen het plein uitstraling. De Hartebrugkerk is om deze redenen een beeldbepalend gebouw in de Haarlemmerstraat en omgeving en tevens een rijksmonument. Aan de voorzijde van de kerk zijn drie entrees die aan het plein liggen. Op werkdagen is de kerk ook toegankelijk voor bezoekers.

Haarlemmerstraat 104, Leiden

Hartebrugkerk

Gebruik en beleving

De Hartebrugkerk heeft een licht interieur. Dit komt mede door de vele ramen en de crème-witte kleur op de wanden. Deze is in de jaren '50 teruggebracht nadat de wanden begin 20e eeuw kleurrijk waren beschilderd. De wanden van de kerk zijn aan beide kanten van vele Korintische zuilen voorzien. De kroonlijst op deze zuilen draagt het tongewelf. In de kerkzaal is een preekstoel aanwezig uit 1880 ontworpen door het atelier van Te Poel en Stoltefus uit Den Haag dat vaker kerkelijk interieurstukken ontwierp. Ook is de kerk in het bezit van een orgel uit 1877 dat is gemaakt door de orgelbouwer M. Maarschalkerweerd.

De kerk heeft meerdere restauraties en aanpassingen gekend. In 1969 werd bijvoorbeeld een aantal plaatsen opgeofferd zodat men het priesterkoor ruimer en anders kon maken. Tussen 1979 en 1981 vond er een restauratie plaats aan de toren en het orgel en rond 2000 is het interieur gerestaureerd. In 2003 kon de kerk vervolgens weer in gebruik genomen worden. Ook zijn de meeste gebrandschilderde ramen door de jaren heen gerestaureerd.

Doordat de Hartebrugkerk vaak open is voor bezoekers, is de kerk te midden van alle drukte in de Haarlemmerstraat een plaats waar de rust en stilte opgezocht kan worden.

Huidige denominatie	RK
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1836
Architect	Th. Molkenboer & J.H. Tonnaer
Monument	Rijksmonument

Herengracht 70, Leiden

Herengrachtkerk

Algemeen

De Herengrachtkerk werd in eerste instantie tussen 1852 en 1854 gebouwd als kerkgebouw voor de Gereformeerde Kerk die toen net afgescheiden was van de Hervormde kerk en toestemming had gekregen een eigen kerk te bouwen. Het pakhuis dat eerst op deze plek stond moest plaatsmaken voor de nieuwe kerk. De oorspronkelijke kerk werd echter al snel vervangen door een groter exemplaar in 1878. Het huis aan de linkerkant van de kerk dat kort daarvoor was opgekocht door de kerkelijke gemeente werd gesloopt waardoor de uitbreiding mogelijk werd. Dit is ook de reden waarom de Herengrachtkerk twee huisnummers

heeft. Het huidige driebeukige kerkgebouw is ontworpen door W.F. van der Heijden in een stijl die elementen van zowel een neogotische stijl als een neoclassicistische stijl heeft. De twee ingangen die beide worden geflankeerd door twee Korintische pilasters zijn een voorbeeld van de neoclassicistische stijl en de drie spitsboogvensters van de neogotische. De kerk heeft geen klokkentoren en werd in 1903 gerestaureerd. In 1957 werd het gebouw verkocht aan de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt en sindsdien is het kerkgebouw door deze gemeente in gebruik.

“

In 1957 werd het gebouw verkocht aan de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt en sindsdien is het kerkgebouw door deze gemeente in gebruik.

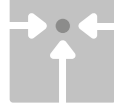
Samenhang met de omgeving

Doordat deze Rijksmonumentale kerk deel uitmaakt van een gesloten gevelwand met andere historische gebouwen en ook qua hoogte niet afwijkt van de omliggende bebouwing is hij niet meteen een aandachtstrekker of landmark in de buurt. Het pand met zijn drie grote spitsboogramen en twee kleine rozetvensters boven de ingangen zal de onoplettende voorbijganger waarschijnlijk dan ook niet meteen opvallen als kerkgebouw.

Waarin het kerkgebouw wel afwijkt van zijn burens is in zijn breedte. Het brede pand ligt meteen in de rooilijn en kan gelijk vanaf de stoep binnengegaan worden door één van de twee ingangen.

Naam	Herengrachtkerk
Adres	Herengracht 70
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Kerk

Huidige denominatie	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt
Voormalige denominatie	PKN / Gereformeerde Kerk
Bouwjaar	1878
Architect	W.F. v.d. Heijden
Monument	Rijksmonument

Herengracht 70, Leiden

Herengrachtkerk

Gebruik en beleving

Het interieur van de kerk bevindt zich grotendeels niet meer in zijn oorspronkelijke staat. In 1903 kwam er een uitbreiding van het aantal zitplaatsen nadat het aantal kerkgangers flink was toegenomen. Er werd een plan opgesteld door architect H. Bonda uit Amsterdam dat werd uitgevoerd door de Leidenaar F. De Zwart. De galerij werd uitgebreid en op de begane grond werden in een halve cirkel rondom de kansel banken opgesteld. In 1925 werd deze kansel vervangen door een nieuw exemplaar en werd aan beide kanten een deur ingang gemaakt.

Toen het gebouw in 1957 werd overgenomen door de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt zijn de zgn. armenbanken verwijderd en werd de galerij aan de onderzijde dichtgezet. In 1984, tijdens een restauratie naar de plannen van het architectenbureau Van de Sterre-Peetoom, werd het interieur verder gewijzigd en werden de houten banken vervangen voor stoelen. Wel zijn de oude herenbanken die links en rechts in de kerk stonden behouden gebleven en is er een extra bank toegevoegd achterin de kerk. Tijdens deze zelfde restauratie werd de preekstoel voorzien van een luifel en werd het orgelbalkon hersteld naar zijn grootte uit 1878.

Aan de achterzijde van de kerk komt het licht de kerkzaal binnen via vier grote spitsboogvensters en een rond venster dat zich midden boven de preekstoel bevindt. Opvallend is dat de buitenste twee spitsboogvensters niet in het midden van de zijbeuken zijn geplaatst, maar beiden meer richting het midden van de kerk. Dit geeft de indruk dat W.F. van der Heijden de kerk ontwierp met vooral het exterieur als uitgangspunt. Afgelopen jaar is het interieur nogmaals vernieuwd.

Nieuwstraat 20, Leiden

Hooglandse kerk

Algemeen

De stadsuitbreiding van Leiden aan het eind van de dertiende eeuw in Binnenstad Noord zorgde voor een groeiende behoefte aan een kerkgebouw in dit gebied. Zodoende werd er begin veertiende eeuw in eerste instantie een houten kapel gebouwd ter ere van de martelaar Sint Pancratius: een ijsheilige. Hier komt ook de andere naam van de kerk 'Pancraskerk' vandaan. Al snel werd deze houten kapel echter vervangen door een eenvoudige stenen kerk. Toen in 1366 de Hooglandse kerk tot kapittelkerk werd benoemd, werd begonnen aan de bouw van een nieuwe en grotere kerk. De bedoeling was een basiliek te bouwen die zich kon meten met de West-Europese tijdgenoten. Dat in de Hooglandse kerk een kapittel werd gesticht, was erg uitzonderlijk omdat dit gebeurde op initiatief van de stedelijke burgerij waar dit normaal gesproken alleen voorbehouden was aan vorsten en hooggeplaatste geestelijken. Tevens vormde dit het grootste kapittel van Holland.

De bouw van de kerk stopte (aanvankelijk tijdelijk) in 1540 toen het geld op was. Toen in 1566 de beeldenstorm plaatsvond, zijn ook in de Hooglandse kerk veel vernielingen aangebracht en werd de kerk in 1572 Protestants. Hierdoor is er niets overgebleven uit het Katholieke tijdperk. Door de Reformatie en de bijbehorende deugd van soberheid zijn uiteindelijk ook het schip en de toren nooit voltooid. De westtoren en het dak van het schip zijn dan ook nog aanwezige delen van de oude kerk op deze locatie.

Desalniettemin was het resultaat een gotische kruisbasiliek, typerend voor de architectuur van deze tijd. Speciaal is dat de Hooglandse kerk één van de weinige kerken in Nederland is waarbij beide dwarsbeuken ook zijbeuken hebben.

Samenhang met de omgeving

De Hooglandse kerk staat - met zijn aangebouwde panden – rondom vrij in de ruimte, in het hart van het historische Pancras, in de binnenstad van Leiden. De kerk wordt aan alle kanten omgeven door historische Leidse straatjes waardoor men de kerk van alle kanten kan bekijken, maar vooral vanaf de Hooglandse Kerkgracht is zij zeer bepalend vanaf maaiveld.

Door zijn grootte en hoogte, kenmerkend voor de gotische stijl, is de kerk zeer imposant. De kerk van rode baksteen en natuursteen met zijn vele imposante spitsboogramen is vanzelfsprekend een herkenningspunt in de omgeving en zeer duidelijk aanwezig in het stadsbeeld van Leiden. Daarnaast is de Hooglandse kerk een beeldbepalend gebouw voor zowel de directe omgeving als de gehele stad en geniet het een Rijksmonumentale status.

Tijdens het bouwen van de nieuwe Hooglandse kerk in de veertiende en vijftiende eeuw werden er ook in de buurt van de kerk huizen voor de kanunniken, een gasthuis en een begijnhof gebouwd. Het Mierennesthofje bij de Lutherse kerk is een overblijfsel van dat laatste. Door de jaren heen bleef er af en toe op kleine schaal gebouwd worden aan de kerk. Zo werden er in de zeventiende eeuw rondom de kerk 'kerkhuisjes' gebouwd. Voorheen lagen hier graven, maar doordat deze toentertijd geruimd werden, kwam er plaats vrij. De huisjes werden verhuurd en werden daarmee een belangrijke bron van inkomsten voor de kerk. Het merendeel van deze huisjes is in de 19e eeuw weer gesloopt, maar een aantal staat er nog steeds.

Naam	Hooglandse kerk
Adres	Moriaansteeg 1, Nieuwstraat 26c
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Kerk

Nieuwstraat 20, Leiden

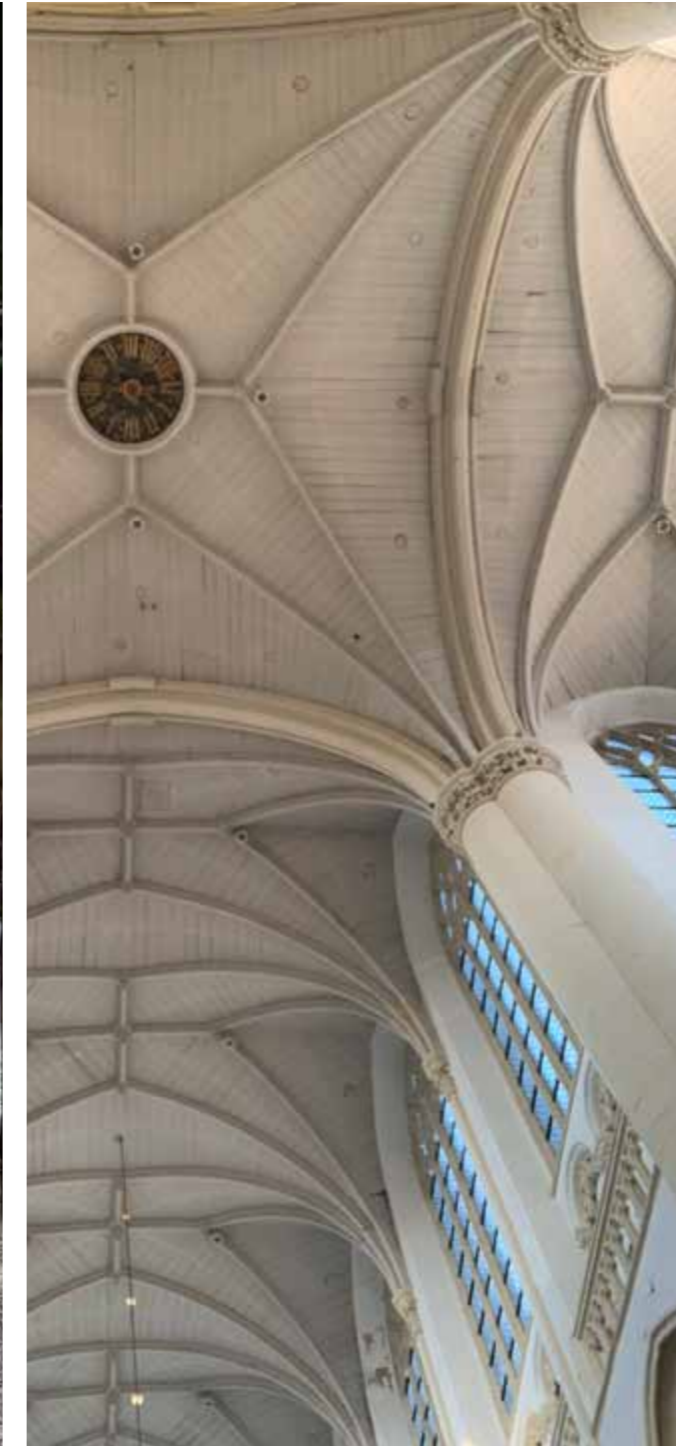
Hooglandse kerk

Gebruik en beleving

Het interieur van de Hooglandse kerk is minstens zo imposant als het exterieur. De grote, hoge ruimte wordt gekenmerkt door een veelvoud aan zuilen met koolbladkapitelen en baadt in het licht door de vele spitsboogvensters. Dat het interieur grotendeels in wit tinten is geschilderd versterkt dit nog eens.

Het meubilair in de kerk is grotendeels afkomstig uit de 17e eeuw. Bijvoorbeeld de preekstoel en het doophek. Ook de banken die tegen de wanden van de zijbeuken staan dateren uit deze tijd. Het monumentale Van de Swart en Van Hagebeer orgel is iets ouder en stamt uit de 16e en 17e eeuw. Het originele meubilair en andere Katholieke inrichtingen zijn allemaal verloren gegaan tijdens de beeldenstorm en de daaropvolgende Reformatie.

In het koor bevinden zich nog de grafstenen van de (bastaard)zoon van Willem van Oranje, Justinus van Nassau en zijn vrouw Anna de Merode.

Huidige denominatie	PKN
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1377-1500
Architect	onbekend
Monument	Rijksmonument

Hooglandse Kerkgracht 26, Leiden

Evangelisch Lutherse Kerk

Algemeen

De Evangelisch Lutherse kerk is een belangrijke herinnering aan de enorme religieuze en internationale diversiteit en migratie die in de 17e eeuw ontstond in Leiden. Leiden valt op omdat er, mede door de 17e -eeuwse bloei, zoveel kerken voor verschillende stromingen zijn gebouwd. De Lutherse kerk uit 1618 is in Leiden het oudste voor de protestantse eredienst gebouwde kerkgebouw.

Het kerkgebouw werd gebouwd als schuilkerk achter de huizen van de Hooglandse Kerkgracht, omdat kerkgemeenschappen die niet tot de calvinistische kerk hoorden, geen kerken aan de straat mochten bouwen.

De kerk is een geheel inpandig, rechthoekig gebouw met drie beuken. Later werden twee galerijen toegevoegd. In

de 19e eeuw zijn de huizen voor de kerk afgebroken zodat er een voorplein voor de kerk kwam. Vervolgens werd de voorgevel van de kerk verfraaid en werd naast de kerk een consistorie gebouwd. Het gebouw laat daarmee goed zien hoe de ontwikkeling van schuilkerk naar 'gewone' kerk is gegaan.

Het zeer waardevolle interieur van de kerk vormt een combinatie van internationale invloeden met Nederlands-Calvinistische invloeden. De unieke schilderijen laten een Lutherse Duitse traditie zien in dit Hollandse gebouw.

De Evangelisch Lutherse kerk is sinds 2018 buiten gebruik en verkocht en in afwachting van nieuw gebruik. Het gebouw is een rijksmonument.

“

Uniek interieurensemble met schilderijen van de Leidse schilder Joris van Schooten.

Samenhang met de omgeving

De bezoeker van de Evangelisch Lutherse kerk wacht een verrassing: achter de typisch 19e eeuwse voorgevel bevindt zich namelijk een 17e eeuwse schuilkerk. De van oorsprong volledige inpandige kerk werd in de 19e eeuw meer zichtbaar, doordat de huizen voor kerk gesloopt werden en er een nieuwe voorgevel kwam. Het gebouw heeft eenvoudige ruimtevorm -een rechthoekig gebouw met een zadeldak- met een gedecoreerde voorgevel.

De Lutherse kerk is vanaf de Hooglandse Kerkgracht te betreden via een voorplein. Deze terugliggende positie zorgt voor een ondergeschikte rol in het straatbeeld van de Hooglandse Kerkgracht.

Oorspronkelijk maakte de Lutherse kerk ruimtelijk en functioneel deel van uit van een ensemble. De later gebouwde consistorie was daar een belangrijk onderdeel van. Deze voegt zich nog wel in het straatbeeld van de Hooglandse Kerkgracht, maar maakt functioneel gezien geen deel meer uit van het ensemble (herbestemd tot woonhuis). Ook de gebouwdelen aan de Middelweg maakten oorspronkelijk deel uit van het complex van de Lutherse kerk.

Naam	Evangelisch Lutherse Kerk
Adres	Hooglandse Kerkgracht 26
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Geen

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	PKN / Evangelisch Lutherse gemeente
Bouwjaar	1618
Architect	onbekend, voorgevel H.J. Jesse
Monument	Rijksmonument

Hooglandse Kerkgracht 26, Leiden

Evangelisch Lutherse Kerk

Gebruik en beleving

De Lutherse kerk heeft een zeer waardevol historisch interieur dat teruggaat tot de 17e eeuw.

Het orgel dateert in oorsprong uit 1672, is gewijzigd en uitgebreid in 1788 door Andries Wolffert. Boven de ingang bevindt zich een balkon met op de borstwering een reeks zeer bijzondere geschilderde panelen uit 1640, geschilderd door de Leidse schilder Joris van Schooten. De schilderijen, het houtsnijwerk aan de resten van de dooptuin en het orgel vormen een uniek interieur-ensemble.

Een deel van de roerende inventaris verhuisde voor de recente verkoop naar Amsterdam, bestemd voor het Luther Museum in gebouw Wittenberg. Eén kroonluchter, afkomstig uit de Synagoge, is toen aangekocht door de Leidse Pieterskerk.

Pieterskerkstraat 1a, Leiden

Lokhorstkerk

Algemeen

De eenvoudige, van oorsprong Doopsgezinde, Lokhorstkerk is in 1638 gebouwd als schuilkerk. Het huis van de familie Lokhorst, dat eerst op deze plek stond, werd gesloopt. De kerk ligt in het oudste deel van Leiden: de Pieterswijk. Vrij snel na de bouw werd in 1648 de kerk alweer vergroot. Omdat bedehuizen van andersdenkende kerkelijke gemeenten gedoogd werden, maar in die tijd niet zichtbaar mochten zijn vanaf de straat, stonden er huizen om en voor de kerk. Tot 1795 deed de kerk dienst als schuilkerk. De huidige gevel aan de straat stamt uit 1823. Van 1859 tot 1860 werd het pand nog eens deels verbouwd door de architect J.W. Schaap. Deze Leidse stadsarchitect is

onder andere bekend van de verbouwing van de Leidse Schouwburg in 1865. Tegenwoordig wordt de Lokhorstkerk gebruikt door de Doopsgezinden en de Remonstranten. Hoewel zij het gebouw delen en nauw samenwerken hebben de gemeenschappen hun zelfstandigheid en eigen voorgangers.

In 1992 werd er een stichting (Stichting tot Beheer van de Lokhorstkerk) opgericht die zich ontfermt over het beheer en behoud van de Lokhorstkerk. Het gebouw is sinds 1968 een Rijksmonument.

“

Tegenwoordig wordt de Lokhorstkerk gebruikt door de Doopsgezinden en de Remonstranten.

Samenhang met de omgeving

Doordat de oorspronkelijke woonhuizen nog steeds voor de kerk staan, is het kerkgebouw in haar verschijningsvorm nog steeds een schuilkerk. Ondanks dat de woningen inmiddels in gebruik zijn als zaalruimte bij de kerk en het feit dat de entree van de kerk dus wel direct aan de straat ligt. Nadat alle denominaties in Nederland weer zichtbaar mochten zijn, is de kerk dus nog steeds geen gebouw dat opvalt, laat staan als kerk. De kerk heeft geen toren. Het symmetrische voorpand heeft een simpele neoklassieke entree in het midden die aan beide kanten wordt geflankeerd door drie gelijke ramen met rasters. De gevel heeft een kroonlijst met timpaan. Achter het voorpand rijst op het binnenterrein de tweebeukige kerkzaal met dubbel zadeldak op met zijn neogotische ramen die uit de verbouwing van 1860 stammen.

Het brede voorgebouw neemt een ruime plaats in in de straat, maar is lager dan de naastgelegen bebouwing en eveneens dan de bebouwing aan de andere kant van de smalle straat. De kerk staat in lijn met de naastgelegen gebouwen, maar heeft een smalle stoep voor het gebouw. Deze stoep stopt aan weerszijden van de ingang waardoor de entree makkelijk toegankelijk is. De Pieterskerkstraat waaraan de Lokhorstkerk staat, voelt knus en open: onder andere door de lage uitvoering van het voorpand van de kerk waardoor de smalle straat licht blijft en toegankelijk oogt. De kerk past daarmee qua stijl goed in de historische omgeving.

Naam	Lokhorstkerk
Adres	Pieterskerkstraat 1a
Wijk	Binnenstad zuid
Gebruik	Kerk

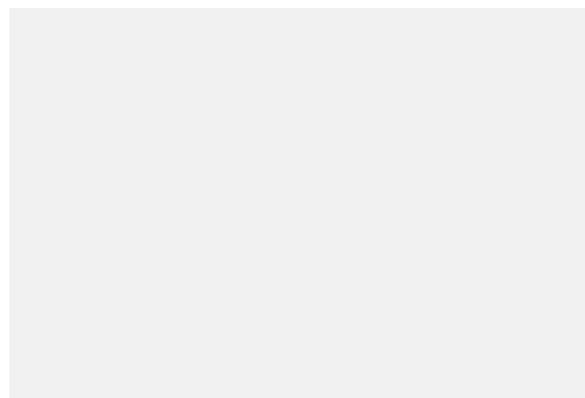
Pieterskerkstraat 1a, Leiden

Lokhorstkerk

Gebruik en beleving

De kerkzaal van de Lokhorstkerk is eenvoudig en licht. De bovenste twee delen van de muren (inclusief de tonggewelven) zijn wit geschilderd. Het onderste gedeelte is grijs en wordt gescheiden van de bovenste helft met een houten lijst. In de zaal bevinden zich karakteristieke witte gietijzeren zuilen waarachter vroeger de mannengalerij aanwezig was die tijdens de vergroting in 1648 werd gemaakt. Deze galerij werd weer verwijderd tijdens de verbouwing van 1860. Het huidige meubilair en de gietijzeren zuilen zijn ook afkomstig uit de tijd van deze verbouwing. Doordat het interieur van de kerk allemaal uit dezelfde tijd stamt, vormt het een mooi geheel. De donkerhouten meubels en de houten scheidingslijst op de wand steken sfeervol af tegen het witte en lichte geheel. In het midden van de kerkzaal staan stoelen en daaromheen staan de banken. Vroeger waren deze stoelen bedoeld voor de vrouwen – veilig in het midden – zodat de mannen hen konden beschermen als dat nodig was.

Het orgel in de kerk komt uit 1774 en is in 1807 uitgebreid. Daarna is het door de jaren heen meerdere keren aangepast. In 1999 is het orgel weer in de staat van 1807 teruggebracht en opnieuw beschilderd naar het evenbeeld uit 1774. Ook opvallend in het interieur van de kerk zijn de kroonluchters in Art Nouveaustijl uit 1906.

Huidige denominatie	Overig / Doopsgezind / Remonstrants
Voormalige denominatie	Overig / Doopsgezind
Bouwjaar	1860
Architect	J.W. Schaap
Monument	Rijksmonument

Levendaal 16, Leiden

Synagoge

Algemeen

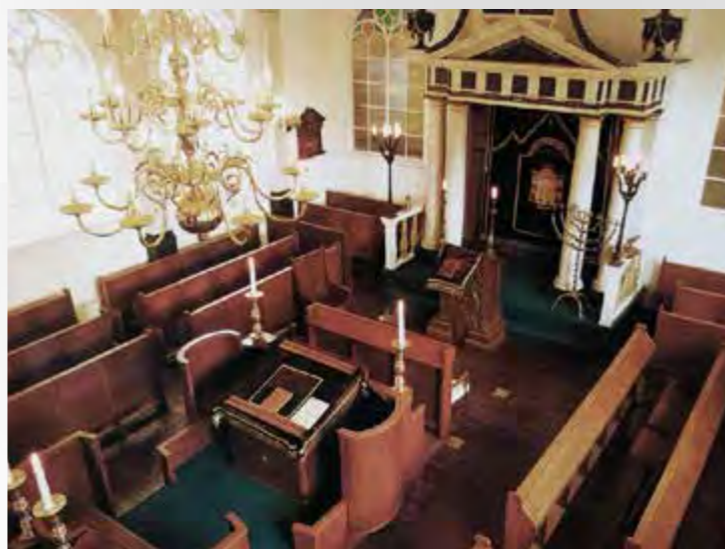
In eerste instantie werd de Joodse godsdienst in Leiden beoefend in een privéwoning aan de Vismarkt, maar vanaf 1723 werd een pand aan het Levendaal in gebruik genomen en ingericht als synagoge. De groei van de Joodse bevolking leidde ertoe dat de Leidse stadsraad beperkende maatregelen nam ten aanzien van het vestigingsbeleid van Joden in de stad. Toch mocht de gevel tien jaar later, met toestemming van de overheid, aangepast worden aan de functie van het gebouw. In 1762 werd er een geheel nieuwe synagoge gebouwd op dezelfde plek. Deze nieuwe sjoel had - in tegenstelling tot de eerdere - een ritueel bad en een vergaderruimte. De gevel zoals die vandaag de dag te zien is, met Hebreeuwse gevelinscriptie, stamt uit deze tijd.

In 1807 vond de buskruitramp plaats in Leiden waardoor veel gebouwen schade opliepen. Zo ook de synagoge. In eerste instantie werd geprobeerd het pand met restauraties op te lappen, maar in 1858 bleek dit niet genoeg te zijn en werd vrijwel het gehele pand gerenoveerd. Alleen de gevel bleef

in zijn oorspronkelijke staat aanwezig. Behalve de schade aan de synagoge werden ook de Joodse school en het Joods archief tijdens de buskruitramp vernietigd. Rond dezelfde tijd van de wijding van de gerenoveerde synagoge werd ook een nieuwe Joodse school in gebruik genomen.

Rond de jaren '20 en '30 van de 19e eeuw groeide de Joodse bevolking van Leiden gestaag. In de Tweede Wereldoorlog, tussen 1942 en '43, werden alle Leidse Joden die niet hadden weten onder te duiken gedeporteerd. Na de oorlog is daardoor een groot deel van de Leidse Joden niet meer teruggekeerd. In 1947 wordt de synagoge deels hersteld en weer in gebruik genomen nadat hij in de oorlog door NSB'ers was toegetakeld en leeggeroofd. Door de jaren heen volgden er meer restauraties die uiteindelijk in 1978 voltooid waren.

De synagoge van de Joodse Gemeente Leiden is een Rijksmonument.

Samenhang met de omgeving

De synagoge kijkt uit op de Garenmarkt die recent is ingericht als groen plein met daaronder een parkeergarage.

Het gebouw in Binnenstad Zuid is een bakstenen zaalpand met schilddak en heeft geen toren. Het is gesitueerd op de hoek van het Levendaal en de Korevaarstraat en is daardoor van zowel de voorkant als de rechterzijkant zichtbaar. De gevel van de synagoge is voorzien van een kroonlijst en is symmetrisch vormgegeven met in het midden de entree en aan beide zijden in het midden van het gebouw een boogvenster. Boven de gevel is een gevelsteen ingemetseld met daarop een Hebreeuwse tekst. Aan dezelfde straat zijn tegenwoordig ook een Joods studentenhuis en een Joods studieceterium gevestigd. Het Joodse weeshuis dat in dezelfde buurt stond, heeft ondertussen een andere bestemming gekregen.

De sjoel staat in dezelfde lijn als de naastgelegen panden en schikt zich ook qua grootte zich goed in het straatbeeld. Daardoor is het geen opvallend gebouw. Wel is er een smalle strook eigen stoep aan de voorkant van de synagoge. Qua statuur is de synagoge misschien een vrij onopvallend gebouw, maar door zijn monumentaliteit en gesloten karakter (in vergelijking met de naastgelegen panden) springt het alsnog in het oog.

Naam	Synagoge
Adres	Levendaal 16
Wijk	Binnenstad zuid
Gebruik	Kerk

Huidige denominatie	Joods
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1762
Architect	J. van Lith
Monument	Rijksmonument

Levendaal 16, Leiden

Synagoge

Gebruik en beleving

Het eenbeukige gebouw is vanbinnen wit geverfd en heeft donker houten inventaris, een eveneens donker houten vloer en een tongewelf. De uitstraling is toch licht. Dit komt mede door de grote boogvensters die met hun glas in loodramen kleur en licht toevoegen aan de ruimte. De banken zijn in rijen tegen de wanden gesitueerd en kijken richting het midden van de sjoel – naar de bima. Dit is een verhoogde plek in de synagoge vanaf waar de diensten worden voorgedaan en de Thora gelezen wordt. De ark waar de Thora zich in bevindt, wordt door vier witte zuilen omgeven waarop een timpaan rust. Dit geeft de ark een classicistische uitstraling. Voor de kast waarin de Thora ligt, hangt een parochet (gordijn). De Leidse synagoge heeft meerdere antieke parochot, waaronder die van andere opgeheven Joodse gemeenten. Naast de ark is een chanoeka te vinden. Deze kandelaar wordt alleen aangestoken tijdens Chanoeka en heeft negen armen in tegenstelling tot de zevenarmige menorah. Ook prachtig zijn de verschillende kroonluchters die in de synagoge hangen.

Tegenwoordig is er een stichting (Vrienden van de Leidse Synagoge) die vooral bestaat uit niet-Joden die de synagoge financiële – en waar nodig morele – ondersteuning biedt.

Steenshuur 6, Leiden

Loge Vrijmetselaars

Algemeen

Aan de Steenshuur in Binnenstad Zuid ligt de Vrijmetselaarsloge 'La Vertu'. Het begrip 'loge' kan zowel verwijzen naar het gebouw waarin Vrijmetselarij samenkomt of naar een specifiek genootschap van Vrijmetselarij. Het Vrijmetselaarsgebouw en -genootschap van Leiden heten beiden La Vertu.

La Vertu is één van de oudste loges (genootschappen) van Nederland en is opgericht in 1757. Dit is herleidbaar doordat elke loge een nummer krijgt bij oprichting. La Vertu is loge 7 wat betekent dat ze de zevende officiële loge van Nederland waren. Het gebouw is één van de weinige overgebleven logegebouwen van Nederland. Omdat de Vrijmetselarij zichzelf niet ziet als een religie kan worden bediscussieerd of hier sprake is van een religieus gebouw. Vanwege de zoektocht naar zingeving, waarbij rituelen en symbolen centraal staan en het bijeenkomstkarakter ervan, wordt dit gebouw in deze nota toch meegenomen.

In 1872 werden de twee panden aan de Steenshuur, waar voorheen een moutfabriek en een azijnmakerij gevestigd waren, opgekocht door de Vrijmetselarij. Deze panden werden vervolgens omgebouwd tot logegebouw La Vertu. De kern van het huidige gebouw is dan ook ouder dan 1872. Het ontwerp van de gevel is eclectisch, wat betekent dat de stijl een mengelmoes van verschillende stijlen is. Oorspronkelijk was de loge van binnen nog in tweeën gesplitst: de ene helft bestond uit vergaderruimtes en de andere zijde was een woonhuis. Ondertussen is ook de binnenkant samengevoegd. La Vertu wordt ook door andere loges gebruikt. Het interieur van de loge is vrijwel gaaf bewaard gebleven. Het pand is een Rijksmonument.

Samenhang met de omgeving

La Vertu is een statig pand aan de Steenshuur in een eclectische stijl. Het gebouw heeft twee entrees in het midden met aan weerszijden een boograam. Tussen de deuren hangt een bronzen plaquette met daarop 'Loge La Vertu 19 oktober 1757'. De vier vensters op de eerste verdieping hebben een dubbele boog. De loge wordt gekenmerkt door een gevel van rode bakstenen met daarin gevelbanden en -bogen van gele bakstenen. In het midden van het gebouw, op de grens van de gevel en het fronton, is het ronde venster zichtbaar met daarin de passer en de winkelhaak: de symbolen van de Vrijmetselarij. Hoewel het pand twee zadeldaken heeft, zijn deze niet zichtbaar. Dit komt doordat de gevel hoog is opgetrokken.

De loge vormt een doorlopende gevelwand met de andere bebouwing aan de Steenshuur. Het pand ligt direct aan de stoep, net zoals de naastgelegen gebouwen en kijkt uit op de gracht.

Naam	La Vertu, Loge Vrijmetselaars
Adres	Steenshuur 6
Wijk	Binnenstad zuid
Gebruik	Loge

Huidige denominatie	Overig
Voormalige denominatie	Overig
Bouwjaar	1868
Architect	onbekend, initiatiezaal Jan Neysingh
Monument	Rijksmonument

Steenschuur 6, Leiden

Loge Vrijmetselaars

Gebruik en beleving

Het oorspronkelijke interieur van La Vertu uit 1872 is tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers vernield. Na de oorlog, in 1950, heeft architect Jan Neysingh, die zelf ook lid was van loge La Vertu, een nieuw ontwerp voor het interieur gemaakt. Het interieur van de zaal waar de rituelen in uitgevoerd worden (de werkplaats of tempel genoemd) is eveneens ontworpen door Neysingh en nog helemaal gaaf.

Het originele interieur van Neysingh is grotendeels zandkleurig en kent veel symboliek. Samen met de geblokte linoleumvloer en het witte tonggewelf straalt de ruimte eenheid uit. De zijkanten van de ruimte zijn voorzien van smalle zuilen met daarvoor een dubbele rij stoelen en aan weerszijden van de ingang staan twee bredere zuilen. Deze twee zuilen zijn respectievelijk voorzien van een gouden 'B' en 'J' die staan voor Boaz en Jachin welke op hun beurt weer staan voor kracht en wijsheid. Boven de ingang is een smalle galerij aanwezig waarop in het midden boven de ingang een cirkel staat met de tekst 'Ken u zelve'. In het midden van de ruimte staan drie hoge ijzeren kandelaars.

Pieterskerkhof 1a, Kloksteeg 16, Leiden

Pieterskerk

Algemeen

Al vanaf de twaalfde eeuw heeft op de plek van de huidige Pieterskerk een gebedshuis gestaan. Het ging hier om een hofkapel van de graven van Holland. De Pieterskerk was de eerste kerk in Leiden die in 1268 tot parochiekerk werd verheven. Het gebouw had echter niet alleen een religieuze functie, maar ook een sociale en werd gebruikt als fysieke doorgang van de Herensteeg naar de Pieterskerkstraat.

In de veertiende eeuw werd besloten tot een totale vernieuwing van de kerk: in gotische stijl. Uiteindelijk duurde de bouw aan deze nieuwe kerk zo'n 180 jaar. Het resultaat was een gotische kruisbasiliek. De toren die al in de veertiende eeuw nieuw gebouwd was, stortte in 1512 in en is nooit meer herbouwd. Ook de kapellenkrans die om het koor zou komen is nooit gemaakt. Toen de kerk na de Reformatie protestants werd, zijn de muren met witte pleister bedekt, kapellen en altaren verwijderd en werd de preekstoel het middelpunt van het kerkelijk interieur. In de zeventiende eeuw besloot de kerk tot het bouwen van een aantal huizen tegen de kerk aan om inkomsten te

genereren. Deze werden bijna allemaal ontworpen door stadsarchitect Arent van 's-Gravesande. In de negentiende eeuw werden veel van deze huisjes weer gesloopt. Degene die zijn overgebleven worden echter tot de dag van vandaag bewoond.

De kerk is van 1572 tot 1971 in gebruik van de Hervormde kerk geweest. In 1971 werd de kerk aan de eredienst onttrokken en een aantal jaren later, in 1976, werd het kerkgebouw overgedragen aan een stichting die het tot op de dag van vandaag exploiteert.

Samenhang met de omgeving

De Pieterskerk midden in de Pieterswijk is van oudsher de stadskerk van Leiden. De vijf beukige gotische kerk neemt dan ook een prominente plek in. Gelegen aan het Pieterskerkhof is de Pieterskerk een stedenbouwkundig baken op meerdere schaalniveaus, mede door zijn grootte en hoogte; zelfs zonder ingestorte toren. De kerk is opgetrokken uit rode baksteen en heeft vele grote gotische spitsboogvensters en steunberen. Aan weerszijden van de ingang staan twee smalle ronde torens die even hoog zijn als het middenschip. Op het koor is een dakruiter aanwezig.

Doordat de kerk met aangebouwde huisjes helemaal vrij staat, is hij van alle kanten goed zichtbaar. De bebouwing in de omgeving van de kerk is veelal ook historisch waardoor de kerk samen met de omgeving een gaaf historisch stadsbeeld vormt. De ingang bevindt zich aan een pleintje van klinkers met meerdere bomen. Voor de kerk zelf, achter een hek, is ook groen aanwezig.

Naam	Pieterskerk
Adres	Pieterskerkhof 1a, Kloksteeg 16
Wijk	Binnenstad zuid
Gebruik	cultuur

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	PKN
Bouwjaar	1394-1550
Architect	o.a. R. van Keulen, A. van Doem
Monument	Rijksmonument

Pieterskerkhof 1a, Kloksteeg 16, Leiden

Pieterskerk

Gebruik en beleving

Het interieur van de Pieterskerk is imposant met een veelvoud aan zuilen en kruisgewelven in de zijbeuken. Het interieur is meerdere keren drastisch gewijzigd: tijdens de Reformatie, rond 1860 en later ook tijdens de restauratie in 1977. Ten tijde van de Reformatie veranderde de Pieterskerk van een katholieke naar een protestantse kerk. Dit betekende vooral dat de preekstoel het centrale punt werd van het kerkelijk interieur en dat beelden en altaren werden verwijderd. Ook werden de muren gepleisterd. Deze pleisterlaag is er in de jaren '30 van de twintigste eeuw weer af gehaald.

Ook de Pieterskerk liep schade op tijdens de ramp met het kruitschip in 1807. Uiteindelijk werd de kerk tussen ongeveer 1880 en 1931 weer helemaal opgeknapt. De neogotische glas-in-loodramen ontworpen door W.C. Mulder komen onder andere uit deze tijd. In 1860 werd een nieuw bankenplan in neogotische stijl ontworpen door timmerman Pieter van der Kamp. Tijdens de restauratie van 1977-1982 is het grootste deel van dit interieur weer verwijderd.

Er zijn twee orgels aanwezig: een Van Hagerbeer-orgel aan de westgevel en een Thomas Hill-orgel in de zuidelijke kooromgang. Het Van Hagerbeer-orgel bevat nog pijpen uit het orgel dat in 1446 werd gebouwd. Deze pijpen behoren tot de oudste nog in gebruik zijnde orgelpijpen ter wereld. In 1638 werd het orgel geheel gerenoveerd door Galtus en Germer van Hagerbeer, aan wie het orgel zijn naam ook te danken heeft. Door de jaren heen werd het orgel nog meerdere malen grondig gerestaureerd en gewijzigd om de (veranderende) gewenste klankkleur te verkrijgen. In 1998 werd het orgel weer teruggebracht naar de 17e eeuwse situatie. Daarmee werd het uniek in Nederland en ver daarbuiten.

Het andere orgel: het Thomas Hill-orgel werd in 1883 gebouwd door de bekende orgelbouwer Thomas Hill en is nog zo goed als gaaf. Het orgel staat op de plek waar zich vroeger het koororgel bevond dat later is verhuisd naar de Marekerk.

Steenschuur 17-19, Leiden

Lodewijkkerk

Algemeen

De historie van de Lodewijkkerk is sterk verbonden met de Leidse kruitramp van 1807, die een groot deel van de binnenstad in puin veranderde. Ook de katholieke schuilkerk aan de Nieuwe Rijn raakte beschadigd. Op verzoek, en met financiële steun van koning Lodewijk Napoleon werd de oude St. Jacobskapel aan de Steenschuur aangewezen als vervanging van de katholieke schuilkerk. De kapel werd hersteld en voorzien van een nieuw interieur. De architect, J. Giudici, werd persoonlijk door Lodewijk Napoleon aangesteld. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de kerk werd gewijd aan Lodewijks schutspatroon, Lodewijk de heilige.

De Lodewijkkerk heeft één van de oudste katholieke kerkinterieurs van West-Nederland. Jan Giudici, een in Nederland wonende Italiaan, ontwierp een indrukwekkend witgepleisterd, classicistisch interieur.

De historie van het gebouw gaat dus veel verder terug, naar het jaar 1477. In dat jaar werd op de plek van de huidige kerk de kapel van het Sint Jacobsgasthuis gesticht. De kapel werd - na de Reformatie - in 1567 verkocht aan de stad Leiden, die het in gebruik nam als graanpakhuis. Toen het eind 16e eeuw weer beter ging met de stad, kreeg het gebouw een toren en een klokkenspel. Ook veranderde de bestemming in die van Saaihal, een plaats waar de lakens -een bloeiende industrie in Leiden- werden gekeurd. Dit bleef zo tot de kruitramp in 1807. In 1957 is de kerk gerestaureerd en uitgebreid met een zijbeuk en een doopkapel naar ontwerp van de architecten van Oerle en Schrama.

De Lodewijkkerk is een Rijksmonument.

Naam	Lodewijkkerk
Adres	Steenschuur 17-19
Wijk	Binnenstad zuid
Gebruik	Kerk

Samenhang met de omgeving

De toren van de Lodewijkkerk is beeldbepalend voor het silhouet van dit deel van de Leidse binnenstad en de gracht. De toren uit 1594 bleef qua naam in tegenstelling tot de kerk, toegewijd aan Sint Jakob. Zij verloor echter haar religieuze functie. De spits van de Sint Jacobstoren is afkomstig van de vroegere Raemtoren en werd in 1594 geplaatst op, toen nog, de Saaihal.

De Lodewijkkerk maakt onderdeel uit van de straatwand van de Steenschuur (één van de straten aan de Rapenburg, de meest prominente gracht van Leiden) en onderscheidt zich – op de toren na – nauwelijks qua schaal van de overige bebouwing. De omgeving van de kerk is nauwelijks veranderd door de tijd.

Huidige denominatie	RK
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1538
Architect	J. Giudici (1809; verbouwing)
Monument	Rijksmonument

Steenschuur 17-19, Leiden

Lodewijkkerk

Gebruik en beleving

Bij het betreden van de kerk wacht een verrassing. Achter de voordeur bevindt zich een voornaam en chique classicistisch kerkinterieur, één van de oudste katholieke kerkinterieurs van West-Nederland.

Het volledig witte interieur is ontworpen door de in Nederland werkzame Italiaanse architect Carlo Giovanni Francesco Giudici, in Nederland bekend als Jan Giudici. Het interieur bevat o.a. het recent herstelde orgel van Mittereith.

De uitbreiding uit 1957 onderscheidt zich qua kleur niet van het oorspronkelijke gebouw, maar wel in vormtaal.

Breestraat 62-64, Leiden

Waalse Kerk

Algemeen

De Waalse kerk is de van oorsprong 13e eeuwse kapel van het Sint Catharina Gasthuis. In 1638 ging de kapel dienstdoen als hulpkerk van de snelgroeiende Waalse gemeente. En sindsdien is dit gebouw, met een korte onderbreking in de 18e eeuw, in gebruik als Waalse kerk met franstalige erediensten.

De Waalse kerk ontstond in Leiden, doordat zich aan het einde van de 16e eeuw een grote groep Waalse vluchtelingen in de stad vestigde. Dit waren franstalige protestanten die waren gevlucht voor kerkelijke vervolging elders. Het stadsbestuur van Leiden bood hen in 1584 de Onze Lieve Vrouwekerk aan, die na de Reformatie buiten gebruik was geraakt. Door sterke groei van de Waalse

gemeente ontstaat al snel ruimtegebrek en wordt deze kapel als tweede kerk in gebruik genomen. De groei is echter maar korstondig en na enkele decennia wordt deze gashuiskapel overbodig. In de periode daarna (ca. 1738 tot 1819) gebruiken de Walen alleen de Onze Lieve Vrouwekerk en wordt de gashuiskapel gebruikt als slachthuis. In het jaar 1819 wordt de Onze Lieve Vrouwekerk afgebroken en krijgt de Waalse gemeente deze kapel in haar eigendom.

De huidige toren is van 1739 en de voorgevel is verbouwd in 1890. Naast de kerk bevindt zich een kosterswoning, een voormalige zijbeuk van de kerk uit 1635.

“

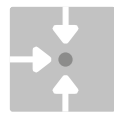
De Waalse kerk ontstond in Leiden, doordat zich aan het einde van de 16e eeuw een grote groep Waalse vluchtelingen in de stad vestigde.

Naam	Waalse Kerk
Adres	Breestraat 62-64
Wijk	Binnenstad zuid
Gebruik	Kerk

Samenhang met de omgeving

De Waalse kerk bevindt zich aan de Breestraat, een drukke winkelstraat in het hart van de binnenstad. Het kerkgebouw met kleine toren voegt zich in de straatwand. De kerk staat naast de stadsgehoorzaal, die het kerkgebouw in hoogte en uitbundigheid overtreft. Toch heeft de kerk een stedenbouwkundige functie als voorbeeld van één van de historische bedehuizen in de binnenstad van Leiden die goed opgaan in het straatbeeld en vanwege de samenhang met de gebouwen van het voormalige Sint Catharina Gasthuis.

Huidige denominatie	PKN
Voormalige denominatie	overig
Bouwjaar	1635
Architect	onbekend
Monument	Rijksmonument

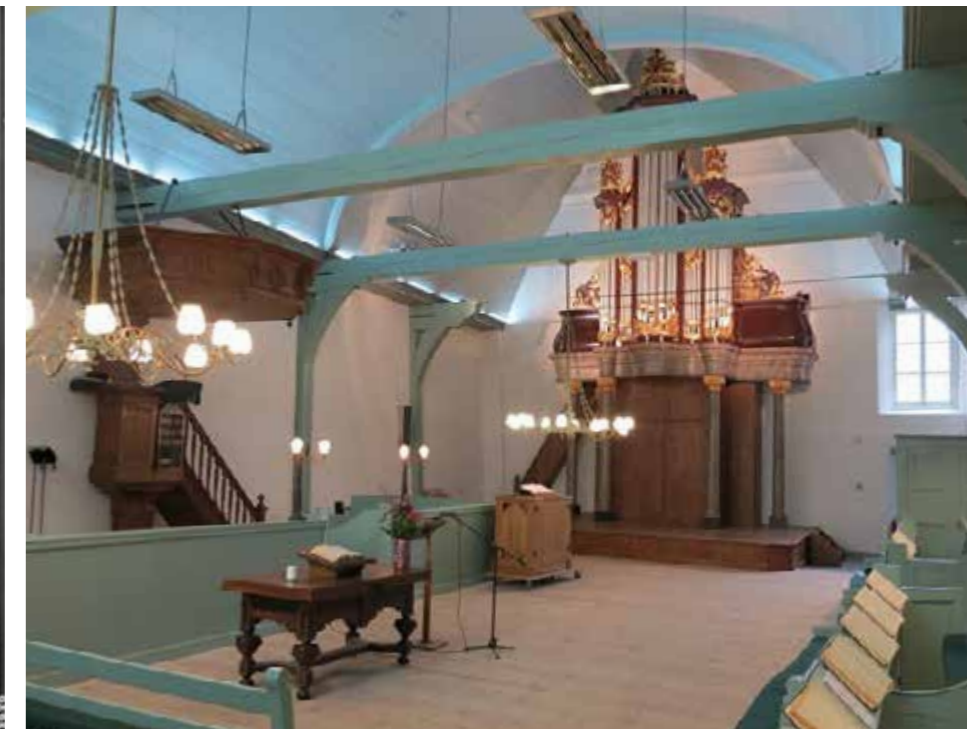

Breestraat 62-64, Leiden

Waalse Kerk

Gebruik en beleving

De voormalige kapel heeft een intiem, historisch interieur. De sfeer wordt intiem door de beperkte lichtinval (voornamelijk door de vensters in de voorgevel) en het lage tongewelf. De kerkruimte is in de dwarsrichting georiënteerd rondom de preekstoel. De groengeverfde banken, dooptuin en lambrisering vormen een samenhangend geheel. Een deel van de banken is, ten behoeve van een meer flexibel gebruik van de ruimte, verwijderd. Achterin de ruimte staat een bijzonder, historisch orgel uit 1746 van de orgelbouwers Steevens en Assendelft, van oorsprong afkomstig uit de Onze Lieve Vrouwekerk.

Zoeterwoudsesingel 50, Leiden

H.H. Fredericus en Odulphuskerk

Algemeen

De Oud-katholieke kerk neemt een bijzondere plaats in binnen het kerkenlandschap van Leiden, vanwege de bijzondere en uitgesproken vormgeving van zowel het exterieur als het interieur.

Het kerkgebouw op de hoek van de Zoeterwoudsesingel en de Cronesteinkade vormt samen met naastgelegen pastorie een ensemble.

Het kerkgebouw werd in 1925 gebouwd in een chaletstijl naar het ontwerp van de Leidse architect Bernard Buurman. De chaletstijl uit zich in witgepleisterde gevels en houten vakwerkconstructies onder de dakgoten en in de topgevels. Binnen zijn de wanden voorzien van muurbeschilderingen van kunstschilder Chris Lebeau (1878-1945).

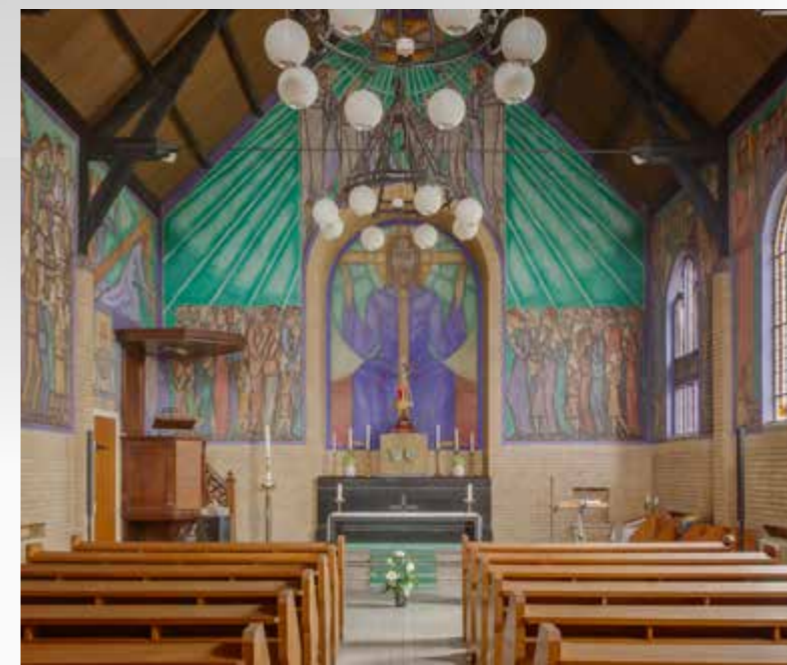
Lebeau was een veelzijdig kunstenaar met een breed

oeuvre waaronder grafische ontwerpen, textiel, theaterinterieurs, portretschilderijen, glas-in-lood en wandschilderingen. Deze religieuze schilderingen zijn uniek binnen het oeuvre van Lebeau die bekend stond als uitgesproken anarchist. Het decoratieprogramma van de kerkruimte is door Lebeau zelf bedacht. Gezien zijn politieke voorkeur en zijn onbekendheid met de christelijke leer is dat zeer uitzonderlijk. Lebeau heeft de bijbel geheel volgens eigen opvattingen geïnterpreteerd. In de schilderingen zijn dan ook sporen te vinden van zijn voorkeur voor anarchisten, onder meer in portretten van Gandhi, Lenin, Vanzetti en Sacco. Lebeau heeft overwegend gebruik gemaakt van realistische figuren. De mensen die zijn afgebeeld gaan gekleed in, toen eigentijdse mode, in plaats van de oosterse kledij die gebruikelijk was in de kerk.

“

Binnen zijn de wanden voorzien van muurbeschilderingen van kunstschilder Chris Lebeau (1878-1945).

Samenhang met de omgeving

De Oud-katholieke kerk heeft als ensemble een stedenbouwkundige rol als waardevol onderdeel van de singelbebouwing langs de Zoeterwoudse singel en haar ligging op de hoek met de Cronesteinkade. Qua schaal en architectuur is het gebouw relatief bescheiden.

Het kerkgebouw in chaletstijl vormt een ensemble met de omliggende bebouwing met eenzelfde bouwperiode. In deze stadsvilla's keren ook witte gepleisterde gevels en houten vakwerk terug. De kerk heeft op de nok een dakruiter met een klok.

Naam	Oud-Katholieke kerk
Adres	Zoeterwoudsesingel 50
Wijk	Roodenburger District
Gebruik	Kerk

Huidige denominatie	Oud-Katholiek
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1926
Architect	B. Buurman
Monument	Rijksmonument

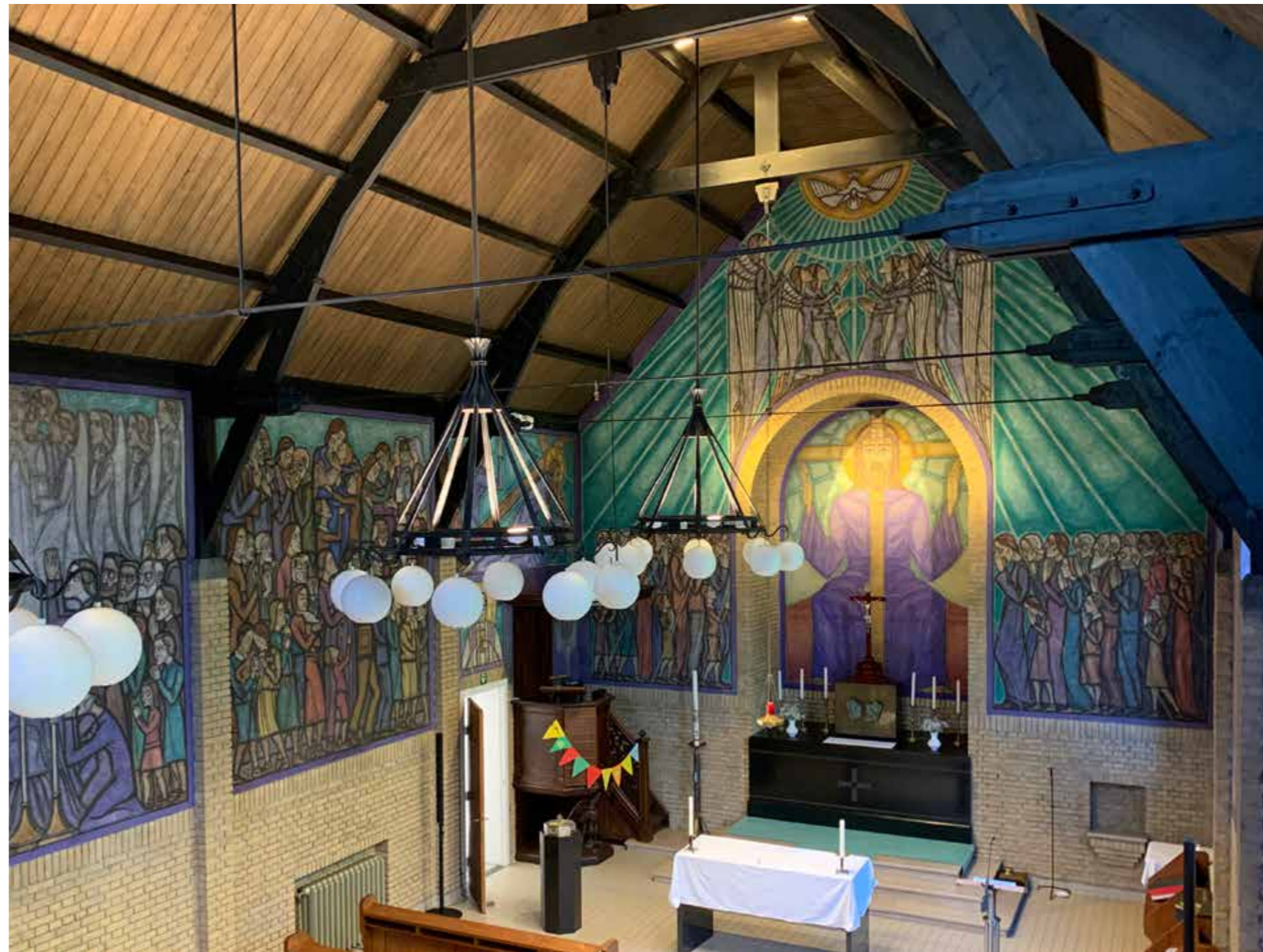
Zoeterwoudsesingel 50, Leiden

H.H. Fredericus en Odulphuskerk

Gebruik en beleving

Bij binnenkomst gaat alle aandacht uit naar de kleurige wandschilderingen. Alle gepleisterde vlakken zijn beschilderd door Chris Lebeau in de Keimse waterglasschildertechniek. Centraal in de compositie staat Christus, zittend afgebeeld in de altaarnis. Daaromheen scharen zich grote groepen gelovigen. Aan de westzijde zijn de vier evangelisten afgebeeld, in de oostgevel is 'geloof, hoop en liefde' het overkoepelende thema.

De rest van het interieur is sober gehouden. De ruimte bestaat verder uit een houten kapconstructie, houten banken, een granieten altaar en doopvont en een preekstoel met klankbord. Het interieur is bijzonder gaaf.

Lammenschansweg 40-A, Leiden

St. Petruskerk

Algemeen

De Sint Petruskerk is één van de eerste kerken in Leiden die buiten de binnenstad werd gebouwd als integraal onderdeel van een stadsuitbreiding. Aanleiding hiervoor was de brand in de oude Petruskerk aan de Langebrug. De katholieken besloten deze kerk niet te herbouwen, maar in de zuidelijke uitbreidingswijk een nieuw kerkgebouw neer te zetten. Zo kreeg Leiden naast de Herensingelkerk, een tweede katholieke kerk die een rol speelt in het silhouet van de jongere stad.

De kerk werd in 1936 gebouwd naar ontwerp van de architect Kropholler, in samenwerking met de Leidse architect van Oerle. De architectonische vormgeving van zowel het exterieur als het interieur is een schoolvoorbeeld van Krophollers ontwerpvoorbeelden. Eén daarvan was

dat de plattegrond van een kerk kort en breed moet zijn, in plaats van het meer gebruikelijk smal en lang. In een brede kerk hadden de gelovigen van Kropholler het beste zicht op de heilige handelingen tijdens de mis. Kropholler beschouwde het koor als het belangrijkste onderdeel. Ook vond hij dat de hedendaagse bouwkunst moest aansluiten bij de traditionele kerkbouw, door het gebruik van onder meer spitsbogen, de basiliekvorm en de klokkentoren en dat een kerk stevige muren moesten hebben. Dit alles zien we terug in de Sint Petruskerk.

In 1958 werd de kerk aan de zuidkant uitgebreid met een kapel naar ontwerp van de architecten Van Oerle en Schrama, in overleg met Kropholler. Het interieur werd in 1964 aangepast, naar aanleiding van het Tweede Vaticaans Concilie.

“

De Sint Petruskerk is één van de eerste kerken die buiten de binnenstad werd gebouwd als integraal onderdeel van een stadsuitbreiding.

Samenhang met de omgeving

De 70 meter hoge toren van de Sint Petruskerk is beeldbepalend voor het zuidelijk deel van Leiden en is al van ver te zien. De kerk ligt aan een belangrijke invalsweg van de stad en is daarmee zeer beeldbepalend.

De kerk staat in de Professorenwijk-West ten zuiden van de binnenstad. De kerk vormt een stedenbouwkundig geheel met de omliggende herenhuizen, die eveneens door Kropholler en Van Oerle zijn ontworpen. Deze herenhuizen vormen een driehoek tussen de Zeemanlaan, de Lorentzkade en de Lammenschansweg. Tevens behoorden tot het oorspronkelijke ontwerp het parochiehuis en de pastorie, waarvan het eerste niet is gerealiseerd. De kerk vormt het hoogtepunt van deze compositie en heeft dus een belangrijke stedenbouwkundige rol. Dit is in overeenstemming met de opvattingen van de architecten dat de kerk het centrum van een gemeenschap behoorde te zijn. Er woonden dan ook tientallen jaren lang relatief veel katholieke gezinnen in dit huizenblok. Ook bevinden zich hier het St. Lidwinahuis en de bijbehorende school. De kerk is samen met het gehele ensemble aangewezen als rijksmonument. Hiertoe behoren ook de twee straatlantarens en de zitbanken voor de kerk. De omgeving van de kerk is dan ook vrijwel ongewijzigd, op de latere invulling van de locatie -die bedoeld was voor het parochiehuis- na.

Naam	St. Petruskerk
Adres	Lammenschansweg 40a, Lorentzkade 16a-e
Wijk	Roodenburger District
Gebruik	Kerk

Huidige denominatie	RK
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1936
Architect	A. Kropholler en H.A. van Oerle
Monument	Rijksmonument

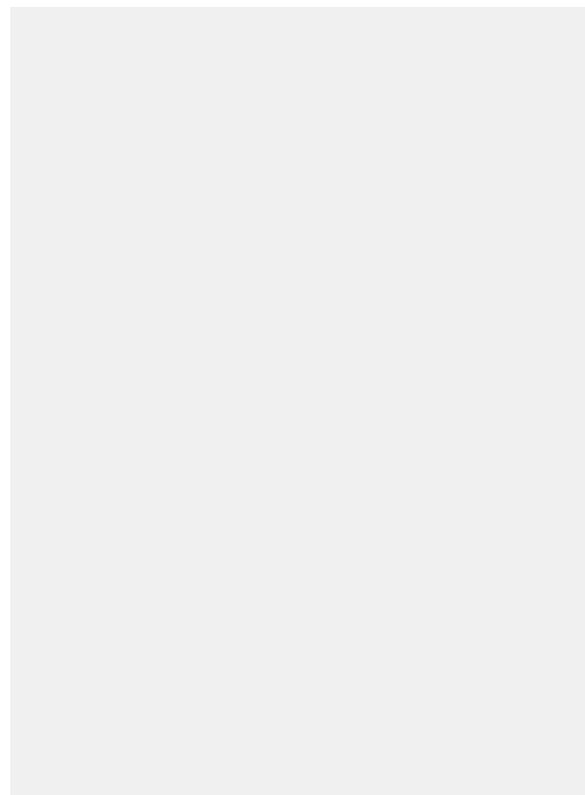
Lammenschansweg 40-A, Leiden

St. Petruskerk

Gebruik en beleving

Het interieur van de Sint Petruskerk vormt een eenheid doordat architect Kropholler ook het merendeel van het kerkmeubilair ontwierp. In de eerste jaren was het interieur van de kerk nog niet voltooid en bestond de vloer uit kaal beton. In de jaren die volgden werd het interieur verder aangekleed. Zo zijn in 1938 twee glas-in-loodvensters gemaakt door Han Bijvoet. Het orgel uit 1936 is van de firma Pels & Zn.

In de loop van de tijd is de inrichting van het liturgisch centrum een aantal keer aangepast, als gevolg van gewijzigde liturgische inzichten. Bijzonder is dat de communiebanken gebleven zijn. De eerste aanpassing volgde na het Tweede Vaticaans Concilie, in 1964. Toen werd een tweede altaar voor het hoofdaltaar geplaatst. Dit tweede altaar werd verwijderd, toen het hoofdaltaar in 1990 verplaatst werd vanuit de absis naar het middenschip. Bij de verplaatsing is het middendeel van de tombe verwijderd, waardoor een tafemodel is ontstaan. De banken werden rond het altaar geplaatst. De communiebanken dienen nu deels als afbakening van de ruimte rond het altaar. Andere onderdelen van de communiebanken zijn verplaatst naar de absis. Het doopvont is verplaatst naar de middenas van het schip, midden tussen het altaar en koorbalkon. Ook zijn er veel beelden en andere kunst in de loop van de tijd verplaatst, verwijderd of toegevoegd.

Boshuizerlaan 11-13, Leiden

Antoniuskerk

Algemeen

De Antoniuskerk is een exemplarisch voorbeeld van een wederopbouwkerk waarbij het kerkgebouw op een nieuwe, eigentijdse manier als onderscheidend gebouw is vormgegeven. Het gebouw is gebouwd voor de Rooms Katholieke gemeenschap.

Het resultaat bestaat uit doosvormige volumes gegroepeerd rond om een plein. Het complex bestond van oorsprong uit een kerkzaal, pastorie en ontmoetingscentrum. Ook was er een toren gepland, maar deze is nooit gebouwd door

geldgebrek. Het ontmoetingscentrum is inmiddels gesloopt en vervangen door een kantoorgebouw.

De kerkzaal heeft altijd een dubbelfunctie gehad, bedoeld voor zowel kerkdiensten als voor feesten, concerten en vergaderingen voor de wijk.

Het kerkgebouw is in 1966 gebouwd naar ontwerp van Herman Campman, van architectenbureau Hendriks, Campman en Tennekes. In de kerkzaal bevinden zich meerdere glas-in-loodvensters van kunstenaar Louis Smeets.

“

De kerkzaal heeft altijd een dubbelfunctie gehad, bedoeld voor zowel kerkdiensten als voor feesten, concerten en vergaderingen.

”

Samenhang met de omgeving

De Antoniuskerk ligt op de hoek van de Churchillaan en de Vijf Meilaan, twee hoofdwegen van de naoorlogse uitbreidingswijk in het zuidwesten van Leiden. De kerk bevindt zich tegenover winkelcentrum de Luifelbaan, het hart van de wijk. Door de centrale ligging heeft de kerk een belangrijke stedenbouwkundige rol. De zichtbaarheid en herkenbaarheid van het complex is door de schaal, geslotenheid van het exterieur en het omliggende hoge groen, echter wel beperkt. De geplande hoge toren had dit complex een prominentere rol moeten geven in de opzet van de wijk. Dat is dus, door geldgebrek, niet uit de verf gekomen.

Het relatief besloten 'binnenplein' verbond oorspronkelijk de pastorie, het ontmoetingscentrum en de kerk. Door de sloop van het ontmoetingscentrum en de vervanging door een kantoor, is deze verbindende functie nagenoeg weggevalen.

Naam	Antoniuskerk
Adres	Boshuizerlaan 11-13
Wijk	Bos- en gasthuis district
Gebruik	Kerk

Huidige denominatie	RK
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1966
Architect	Hendriks, Campman, Tennekes
Monument	Mon. Kunst cat. D

Boshuizerlaan 11-13, Leiden

Antoniuskerk

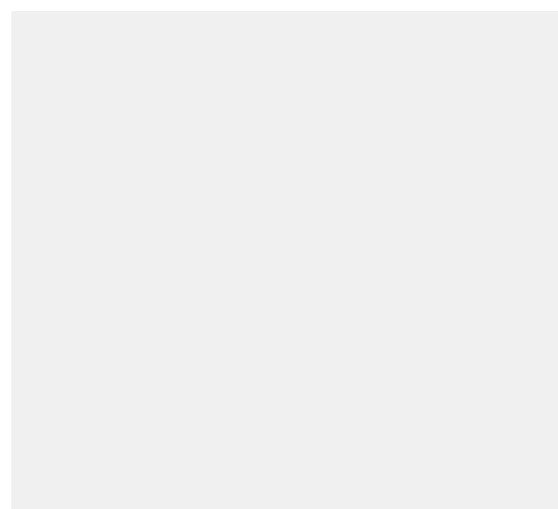
Gebruik en beleving

Het interieur van de Antoniuskerk wordt gedomineerd door de glas-in-lood vensters van kunstenaar Louis Smeets. Louis Smeets (1918-2005) was als beeldhouwer, glasschilder en materieschilder voornamelijk werkzaam in Venlo.

De kleurrijke vensters in de noordgevel omlijsten een gesloten witte wand met biechtruimtes. De ramen hebben een abstracte vormgeving en zijn uitgevoerd in felle kleuren met verschillende schakeringen rood. De vensters verbeelden het leven van Paulus.

De kerkzaal is verder een lichte en sobere ruimte met een zaagtandplafond. Het interieur weerspiegelt de veranderde liturgie als gevolg van het Tweede Vaticaans Concilie, waarin aansluiting werd gezocht bij de moderne samenleving. Daarom werd de kerkzaal ook geschikt gemaakt voor doorde weekse activiteiten als feesten en concerten.

Bijzonder zijn de lantaarnpalen in de kerkzaal, die uitdrukking geven aan het alledaagse karakter en de verbinding met de buitenwereld zoeken.

Aerent Bruunstraat 1-3, Leiden

Opstandingskerk

Algemeen

De Opstandingskerk heeft een strakke vormgeving, waarbij alle functies als onderscheidende volumes zijn gegroepeerd om een entreeplein. Dit is typisch voor een protestantse kerk uit de wederopbouwperiode. De kerk is gebouwd in 1961 in de grote nieuwe woonwijk Leiden Zuidwest. Architectenbureau Nielsen, Spruit en van de Kuilen ontwierpen het kerkgebouw. Zij ontwierpen veel meer protestantse bedehuizen.

De kerk heeft, sinds de oplevering, een mooi kleurrijk glas-in-loodraam van kunstenaar Berend Hendriks.

De kerk is gebouwd als Gereformeerde kerk met de naam Bevrijdingskerk. In 2006 kwam dit gebouw buiten gebruik en werd het gekocht door de Christelijk Gereformeerde

kerk. Na een grondige renovatie werd de kerk in gebruik genomen door de Christelijk Gereformeerde Kerk Leiden. Die gemeente verliet daarvoor haar Opstandingskerk aan de Steenschuur in het centrum van Leiden. Sindsdien heet de voormalige Bevrijdingskerk Opstandingskerk en is de voormalige Opstandingskerk herbested tot sportvoorziening.

“

De kerk heeft, sinds de oplevering, een mooi kleurrijk glas-in-loodraam van kunstenaar Berend Hendriks.

Samenhang met de omgeving

De Opstandingskerk laat met haar strakke lijnen alleen de essentie van het traditionele kerkgebouw zien: de toren, de benadrukte entreepartij, de alledaagse nevenruimten en de losstaande, zich onderscheidende kerkzaal. Alle functies zijn ondergebracht in blokvormige volumes. De onderdelen van het gebouw zijn aaneengeschakeld rondom een plein. Daaromheen bevindt zich enig groen. Het plein vormt een belangrijke schakel in de beleving van buiten naar binnen. Het ensemble is nog in tact en de inrichting van het perceel is vrijwel ongewijzigd.

De Opstandingskerk heeft een belangrijke stedenbouwkundige rol in de centrale groenstrook van het zuidoostelijke deel van de wijk Leiden Zuidwest. In deze naoorlogse uitbreidingswijk van Leiden stond de wijkgedachte centraal. Kerken en scholen vormen hierin het centrum van de wijk en zijn de architectonische hoogtepunten. Ze zijn niet alleen letterlijk hoogtepunten door een toren, maar zijn dat ook figuurlijk als solitaire composities in het groen. De centrumstrook ten zuiden van de kerk, bedoeld voor winkels en een buurtcentrum, is uiteindelijk niet uitgevoerd.

De Opstandingskerk is uniek voor Leiden, omdat deze kerk als enige naoorlogse kerk, in navolging van de wijkgedachte, een zo centrale stedenbouwkundige rol heeft in de wijk, voorzien van een beeldbepalende hoge klokkentoren.

Naam	Opstandingskerk
Adres	Aerent Bruunstraat 1-3, Van der Helmlaan 3
Wijk	Bos- en gasthuis district
Gebruik	Kerk

Huidige denominatie	Christelijk Gereformeerde Kerk
Voormalige denominatie	PKN / Gereformeerde Kerk
Bouwjaar	1961
Architect	Nielsen en Spruit
Monument	Gemeentelijk monument

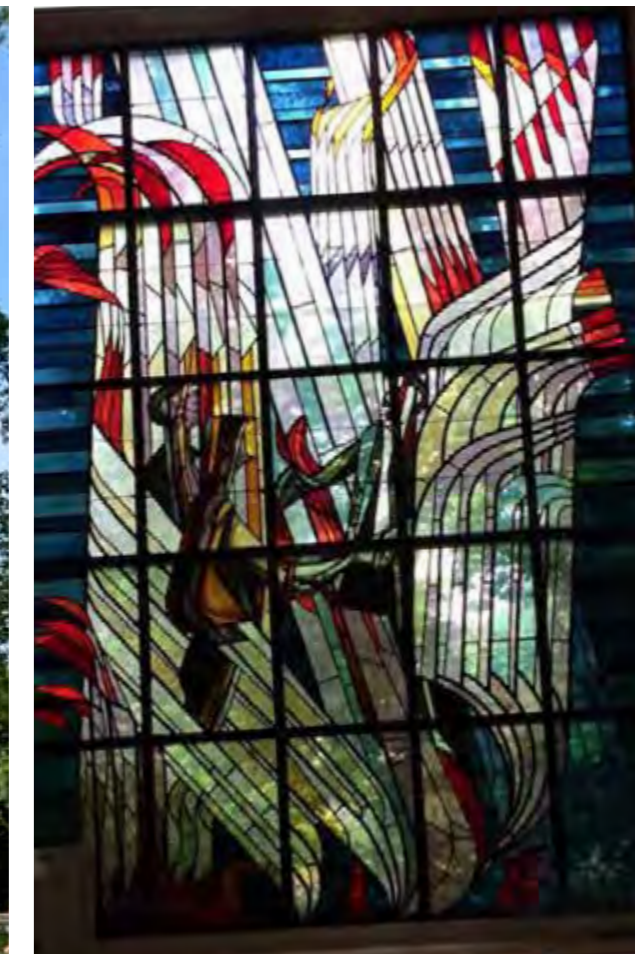
Aerent Bruunstraat 1-3, Leiden

Opstandingskerk

Gebruik en beleving

Dé blikvanger van deze kerkruimte is het glas-in-loodraam in de noordgevel van kunstenaar Berend Hendriks. Het zogenaamde Bevrijdingsraam verbeeldt het bijbelverhaal over drie jonge mannen, Sadrach, Mesach en Abednego, die door hun geloof ongeschonden uit de vuuroven van de Babylonische koning Nebukadnezar komen. Het raam is een verbeelding van de oorspronkelijke naam van de kerk.

De interieurafwerking van het kerkgebouw is verder bewust sober gehouden. Bij de renovatie van 2007 zijn grote aanpassingen gedaan, die het oorspronkelijke karakter hebben verstoord. Zo zijn de bakstenen wanden wit geschilderd, is de gewassen betonnen vloer vervangen door linoleum en is het plafond gewit. Het plafond was van oorsprong vormgegeven als een sterrenhemel, donkerblauw geschilderd met verzonken lichtarmaturen. Bijzonder is het historische orgel uit de 19e eeuw dat is meegenomen uit de kerk aan het Steenschuur.

Rijndijk 283, Leiden

Maria Middelaes

Algemeen

In 1933 vestigden de paters Montfortanen zich aan het Haagsche Schouw (toen nog gemeente Voorschoten). In 1949 wordt de Maria Middelaes gebouwd en ingewijd als kloosterkerk. In 1975 vertrekken de Montfortanen weer. Het klooster wordt verkocht aan de Zusters Dominicanessen van Bijdorp-Voorschoten.

Het kerkgebouw werd ontworpen door de Leidse parochiaan en architect Van Schrama en zijn compagnon Van Oerle. Hij ontwierp een bescheiden, stenen kerkje. Vanwege de materiaalschaarste vlak na de oorlog zou het voorlopige dak bestaan uit het dak van een oude kerk. Het ontwerp van de kerk is sterk verwant aan de vroegchristelijke basilica, wat nog wordt versterkt door de

ronde bogen. De kerk is qua materialisering en detaillering een voorbeeld van een historiserende, aan de Delftse School verwante bouwstijl. De gevels zijn opgebouwd uit Waalsteenmoppen, die niet zijn gevoegd maar met de truffel zijn gladstreken.

De kerk is aan de achterzijde uitgebreid met een aanbouw, maar heeft verder nauwelijks wijzigingen ondergaan.

Het interieur is van oorsprong zeer sober, met rode cementtegels op de vloer. In de jaren 90 zijn de banken uit de kerk verwijderd.

De Maria Middelaes is, in samenhang met het klooster, gemeentelijk monument.

“

De kerk is sterk verwant aan de vroegchristelijke basilica.

Samenhang met de omgeving

De Maria Middelaes vormt een fraai ensemble met het naastgelegen kloostergebouw. Het is onmiskenbaar dat dit gebouw een kerk is. De kerk heeft de uitstraling van een vroegchristelijke kerk, het oertype. Dit komt door de beperkte hoogte, de kleine vensters en een onderscheid in hoogte tussen het schip en de zijbeuken. Een toren ontbreekt.

De katholieke kerk bevindt zich in de Stevenhofjespolder. Dat was van oorsprong een groene polder en is inmiddels de woonwijk Stevenshof. De kerk heeft een fraaie ligging aan de Rijndijk. Het ensemble van kerk en klooster is vrijwel gaaf bewaard gebleven en onderscheid zich door haar rooilijn en ruimte van de overige bebouwing. De kwaliteit van de locatie wordt echter wel nadelig beïnvloed door het gebouwde appartementencomplex aan de Stevenshofdreef.

Naam	Maria Middelaes
Adres	Rijndijk 283
Wijk	Stevenshof district
Gebruik	kerk

Huidige denominatie	RK
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1949
Architect	Schrama en Van Oerle
Monument	Gemeentelijk monument

Rijndijk 283, Leiden

Maria Middelaes

Gebruik en beleving

Ook van binnen heeft de kerk de sfeer van een vroegchristelijke kerk, door de beperkte hoogte, romaanse vormen en de houten dakconstructie. Het interieur is zeer sober, zeker voor een katholieke kerk. Dit komt doordat decoraties vrijwel ontbreken en door de eenvoudige materialen. Boven het altaar hangt slechts een smal kruis en op de vloer liggen rode cementtegels. Door de kleine raampjes komt lichtgekleurd licht binnen. De banken zijn inmiddels vervangen door stoelen.

Bijlage 2

Kerkenpaspoorten - Overig

Watermolen 1, Leiden

Regenboogkerk

Algemeen

De Regenboogkerk is een uitzondering het kerkenlandschap van Leiden. Het is een kerk die niet opvalt door spectaculaire architectuur, maar die de oecumene en veranderende rol van de kerk in de samenleving weerspiegelt.

Bij de bouw van de Merenwijk, begin jaren 70, rees de vraag wat voor kerk er moest komen in de wijk. Er werd besloten om een kerk te bouwen waar Katholieken, Gereformeerden en Hervormden samen een kerkgemeenschap vormen. De naam 'kerkelijk centrum de Regenboog' vertelt in een notendop dit verhaal. Het gebouw is naar ontwerp van J. Splinter in 1976 gebouwd en bestaat uit een kerkzaal met hellend dak en een lager zalencentrum met een plat dak. Aan het uiterlijk van het gebouw was niet te zien dat het een kerk betrof. Pas later zijn een vrijstaande klokkentoren en een glas-in-lood venster toegevoegd. Hierdoor is De Regenboog nu wel van buiten te herkennen als kerk. In 2007 is het interieur van de kerkzaal ingrijpend gerenoveerd en is het glas-in-lood venster geplaatst.

Naam	Regenboogkerk
Adres	Watermolen 1
Wijk	Merenwijk
Gebruik	Kerk

“

De Regenboog is een uitzondering het kerkenlandschap van Leiden. Het is een kerk die niet opvalt door spectaculaire architectuur, maar die de oecumene en veranderende rol van de kerk in de samenleving weerspiegelt.

Samenhang met de omgeving

De enige kerk in de wijk Merenwijk, in het noorden van Leiden, heeft een ondergeschikte rol in de wijk. Merenwijk is een naoorlogse uitbreidingswijk met een centraal wijkpark en woonbuurten in een bloemkoolstructuur. Anders dan de kerk, liggen scholen in de centra van de wijkbuurten. De Regenboog ligt gesitueerd aan de rand van het centrale winkelgebied van de wijk, op de overgang naar het wijkpark. De kerk is in omvang en uitstraling totaal ondergeschikt aan het naastgelegen winkelcentrum. Wel fraai is de nabijheid van het groene wijkpark.

Gebruik en beleving

De kerkrimte van de Regenboog is kleurrijk. Gezelligheid en gebruiksvriendelijkheid voeren de boventoon. In 2007 is de kerkzaal ingrijpend gerenoveerd en werd een glas-in-lood venster aangebracht. Opvallend is het kleurrijke orgel, een neogotisch orgel uit 1875 afkomstig uit een gesloten kerk in Engeland, dat in 2005 werd geplaatst.

Huidige denominatie	PKN/RK
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1976
Architect	J. Splinter
Monument	n.v.t.

Nieuwe Marnixstraat 8, Leiden

Islamitisch Centrum Imam Malik

Algemeen

De meest recente ontwikkeling in het religieuze gebouwde landschap van Leiden is de bouw van een tweetal nieuwe moskeeën. De islamitische geloofsgemeenschap heeft decennialang gebruikt gemaakt van bestaande gebouwen die vaak nauwelijks als gebedshuis herkenbaar zijn. Islamitisch Centrum Imam Malik is de eerste nieuw gebouwde moskee van Leiden. Het is een modern gebouw waarvan het strakke lijnenspel gematerialiseerd is in prefab beton, glazen bouwstenen en natuursteen. Het is duidelijk herkenbaar als moskee, maar tegelijkertijd heeft het ook West-Europese kenmerken.

In 2012 is deze soennitische moskee gebouwd naar ontwerp van architect Gerard Rijnsdorp. Voor die tijd kwam de islamitische vereniging bijeen in een voormalige taxigarage aan de Bonairestraat in Leiden. Imam Malik is te beschrijven als solitair vierkant volume met een minaret en een koepel. Het gebouw lijkt te zweven doordat dakrand en plint, van prefab beton, een frame vormen. Tussen dit frame bevinden zich de terugliggende gevelwanden van natuursteen en glazenbouwstenen.

Deze moskee is meer dan een gebedshuis. Ze is ook bedoeld voor welzijnsinstellingen, cursussen, gezondheidstrainingen, ontmoetingen tussen wijkgenoten. Hiervoor heeft het gebouw, behalve de gebedsruimten voor mannen en vrouwen ook een multifunctioneel zalencentrum.

Het moskeebestuur wilde een gebouw dat openheid naar de buurt uitstraalt. Deze wens is vertaald door het gebruik van glazen bouwstenen en door een grote glazen koepel boven de gebedsruimte. De minaret van glazen bouwstenen fungeert, volgens de architect, als een wijkchemerlamp.

“De meest recente ontwikkeling in het religieuze gebouwde landschap van Leiden is de bouw van een tweetal nieuwe moskeeën.”

Naam	Islamitisch Centrum Imam Malik
Adres	Nieuwe Marnixstraat 8
Wijk	Leiden noord
Gebruik	Moskee
Huidige denominatie	Islamitisch
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	2012
Architect	Gerard Rijnsdorp
Monument	n.v.t.

Samenhang met de omgeving

Islamitisch Centrum Imam Malik heeft een belangrijke stedenbouwkundige rol in Leiden-Noord. De minaret is een belangrijke blikvanger aan de Willem de Zwijgerlaan, één van de hoofdwegen van Leiden-Noord en het gebouw vormt de entree naar het wijkpark Tuin van Noord. De buitenruimte van de moskee is geïntegreerd met de parkaanleg.

De moskee is gebouwd in de kunstmatige heuvel die de Willem de Zwijgerlaan deels overkluist. In de heuvel bevindt zich (onder de moskee) ook een parkeergarage. De twee hoofdingangen bevinden zich aan de parkzijde, hier bevindt zich ook een plein.

De moskee valt extra op aan de Willem de Zwijgerlaan, vanwege de gedraaide ligging. Dit is vanwege de gebedsrichting.

Gebruik en beleving

De gebedsruimte is een lichte ruimte door de grote, glazen koepel. De inrichting kenmerkt zich door een relatief moderne vormtaal. Zo bestaat het hoogpolige tapijt slechts uit twee kleuren banen, in plaats van een meer gebruikelijk druk motief. In de gebedsruimte bevindt zich een galerij voor de vrouwen. Een terugkerend motief in het interieur is een stervormig, islamitisch tegelpatroon uit Andalusië dat in onder andere de lambrisering en de luiken voor de ramen voorkomt.

Bonairestraat 19, Leiden

Koninkrijkszaal van Jehovah's getuigen

Algemeen

De Koninkrijkszaal van Jehovah's getuigen is een onopvallend, éénlaags gebouw, dat wegvalt tussen de hogere omliggende bebouwing.

Het pand is in 1998 gebouwd, de architect is onbekend. De Koninkrijkszaal bevindt zich aan de Bonairestraat in de buurt De Kooi in Leiden Noord.

“

De Koninkrijkszaal van Jehovah's getuigen is een onopvallend, éénlaags gebouw, dat wegvalt tussen de hogere omliggende bebouwing.

”

Samenhang met de omgeving

De Koninkrijkszaal is een sober gebouw van één bouwlaag met een plat dak. Het pand ligt in de wijk De Kooi aan het Bonaireplein. Dat is een doodlopend deel van een voormalige zijstraat van de Surinamestraat. Langs de Surinamestraat en rond het Bonaireplein zijn ook de publieke voorzieningen geplaatst zoals scholen, maatschappelijke functies, winkels en een kerk. De Koninkrijkszaal ligt weggestopt achter een nieuw, meerlaags complex aan de Surinamestraat met gemengde functies met onder meer een brede school en wonen.

De Koninkrijkszaal vervult geen stedenbouwkundige rol.

Gebruik en beleving

Over het interieur van de Koninkrijkszaal is niets bekend.

Naam	Koninkrijkszaal van Jehovah's getuigen
Adres	Bonairestraat 19
Wijk	Leiden noord
Gebruik	Kerk

Huidige denominatie	Overig
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1998
Architect	onbekend
Monument	n.v.t.

Curaçaostraat 3, Leiden

Moskee Mimar Sinan

Algemeen

Van kerk naar moskee. Moskee Mimar Sinan is in 1961 gebouwd als Gereformeerde Petra-kerk, naar ontwerp van de architecten Kraan en Van Nieuwkoop. De voormalige kerk bestaat uit een hoog, doosvormig volume met de gebedsruimte en lagere volumes met nevenruimten. De kerk raakt in 1993 buiten gebruik en wordt twee jaar later in gebruik genomen als moskee. Hier gaat een verbouwing aan vooraf waarbij onder andere de vrijstaande klokkentoren wordt vervangen door een minaret. Ook wordt een koepel op het dak geplaatst en komt er aan de minaretzijde een nieuwe aanbouw. Met de verbouwing van de voormalige kerk ontstaat voor het eerst in Leiden een als zodanig herkenbare moskee. Met een bescheiden koepel en met de verwijzing naar één van de grootste architecten uit de 16e eeuw, Mimar Sinan, is de Turkse identiteit onmiskenbaar. De moskee ligt aan het Kooiplein, een voorzieningencentrum van de wijk Leiden Noord dat bestaat uit winkels met daarboven woningen. In 2017 is het winkelcentrum opnieuw ingericht met een groen plein en een waterloop aan de zijde van de moskee. Hierdoor is verblijfskwaliteit van de buitenruimte rondom de moskee enorm vergroot.

Naam	Moskee Mimar Sinan
Adres	Curaçaostraat 3
Wijk	Leiden noord
Gebruik	Moskee

“

Van kerk naar moskee. Moskee Mimar Sinan is in 1961 gebouwd als Gereformeerde Petra-kerk, naar ontwerp van de architecten Kraan en Van Nieuwkoop.

Samenhang met de omgeving

Moskee Mimar Sinan neemt een eigen stedenbouwkundige rol in in het voorzieningencentrum Kooiplein van de wijk De Kooi. De moskee is één van gebouwen aan het Kooiplein, maar gaat er geen duidelijke ruimtelijke relatie mee aan. Het gebied rond het Kooiplein heeft een grote herstructurering ondergaan, met onder andere nieuwe bebouwing en een nieuw ingericht plein. Het plein is een meer groene ruimte geworden met een waterloop. Door de herinrichting van de buitenruimte is meer samenhang ontstaan tussen de verschillende gebouwen aan het plein. De moskee vormt daarin echter nog geen vanzelfsprekend onderdeel van het voorzieningencentrum en lijkt een beetje tussen de 'oude' wijk ten oosten en het plein in te blijven zweven. De minaret is één van de beeldbepalende kenmerken van het plein.

Gebruik en beleving

De voormalige kerkzaal is heringericht als gebedsruimte; de orgelgalerij achterin is nu de gebedsruimte voor de vrouwen. De gebedsruimte is dankzij de grote, hoge vensters een lichte ruimte. Verder is de ruimte vrij traditioneel ingericht, met groen hoogpolig tapijt, rijkgedecoreerde lambriseringen en een aandachtswand met de vaste onderdelen, waaronder een spreekgestoelte.

Huidige denominatie	Islamitisch
Voormalige denominatie	PKN
Bouwjaar	1961
Architect	Kraan en Van Nieuwkoop
Monument	n.v.t

Van Vollenhovenkade 22-24, Leiden

Vredeskerk

Algemeen

De Vredeskerk is een exemplarisch voorbeeld van een wederopbouwkerk waarbij het kerkgebouw op een nieuwe, eigentijdse manier als onderscheidend gebouw is vormgegeven. Het gebouw bestaat uit een lage omgang met een hogere kerkzaal in het midden en een open klokkentoren.

Het gebouw werd in 1965 gebouwd voor de Hervormde gemeente, nu PKN, door de architecten G. Hamerpagt en J. de Gruyter. Dit duo ontwierp in dezelfde periode ook de Hervormde Koningskerk in de Marewijk (tegenwoordig in gebruik als uitvaartcentrum). De kerkruiimte is in 2009 aangepast om het meer multifunctioneel te maken.

Naam	Vredeskerk
Adres	Van Vollenhovenkade 22-24
Wijk	Roodenburger District
Gebruik	Kerk

“

De Vredeskerk is een exemplarisch voorbeeld van een wederopbouwkerk waarbij het kerkgebouw op een nieuwe, eigentijdse manier als onderscheidend gebouw is vormgegeven.

Samenhang met de omgeving

De Vredeskerk heeft een belangrijke stedenbouwkundige rol op de kruising van de hoofdweg tussen de Burgemeesters- en Professorenwijk en de groene singel. De klokkentoren vormt een belangrijk markeringspunt op de kruising van het groen en de weg. De singel is ter plaatse van de kerk verbreed zodat de kerk erin opgenomen wordt. Tegenwoordig is dit minder goed waar te nemen, onder andere doordat het oorspronkelijke zuidelijke deel van de groenzone deels is bebouwd met woningen. Hierdoor is de kerk minder geïntegreerd in de groene zone van de singel.

Gebruik en beleving

De beleving van de kerkruiimte wordt bepaald door de smalle, hoge vensters van de langsgevels en de opvallende gatenwand achter het orgel. De wanden zijn uitgevoerd in lichte baksteen. Het interieur is in 2009 grondig gerenoveerd met als doel de ruimte meer functioneel te maken. De komst van nieuwe stoelen, liturgische meubilair en vloer is ten koste gegaan van de architectonische kwaliteit en samenhang van de ruimte.

Huidige denominatie	PKN
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	1965
Architect	Hamerpagt en de Gruyter
Monument	n.v.t.

Cesar Franckstraat/ Mozartstraat 38, Leiden

Apostolisch Genootschap

Algemeen

De kerk van het Apostolisch Genootschap heeft een uitgesproken architectuur uit de wederopbouwperiode en is recent opgefrist. Het gebouw heeft een bijzondere compositie met lage ombouw die zowel de hogere kerkzaal als een patio omsluit. De patio is overdekt bij een renovatie in 2013. De gebruikelijke vrijstaande klokkentoren ontbreekt. Het kerkgebouw is gebouwd in 1968 naar ontwerp van H. Korswagen uit Driebergen.

Het Apostolisch Genootschap is een religieus-humanistische gemeenschap die rond 1830 in Engeland ontstond. De initiatiefnemers namen de verbondenheid tussen de apostelen, de leerlingen van Jezus, als uitgangspunt. Na een splitsing in 1946 gingen de Nieuw-Apostolische kerk en het Apostolisch Genootschap afzonderlijk verder.

Anders dan de bedehuizen van de Nieuw-Apostolische kerk (die vaak een terughoudende vormgeving kregen) kregen de

nieuwe bedehuizen van het Apostolisch Genootschap veelal een meer uitgesproken architectuur met hoge kerkzalen en bijzondere dakvormen. Zo ook in Leiden. Het Apostolisch Genootschap in Leiden kwam tot de bouw van deze kerk samen aan de Rembrandtlaan 10.

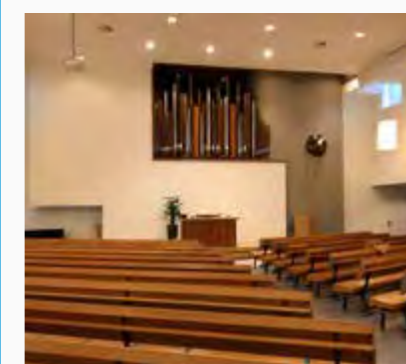
Bijzonder is het polychrome tegeltableau op de voorgevel. Hier is het embleem van het genootschap te zien: een hand die een brandende fakkel overdraagt aan een andere hand, met op de achtergrond een wereldbol.

De kerk is in 2013 gerenoveerd door Terrena architecten. Na het samengaan van verschillende genootschappen in Leiden en omgeving, was er in dit gebouw behoefte aan een frisse start. De architecten vernieuwden o.a. de kerkzaal en richtten de overdekte patio in als ontmoetingsruimte.

“

Bijzonder is het polychrome tegeltableau op de voorgevel. Hier is het embleem van het genootschap te zien: een hand die een brandende fakkel overdraagt aan een andere hand, met op de achtergrond een wereldbol.

Samenhang met de omgeving

Het kerkgebouw heeft een bijzondere compositie van doosvormige volumes rondom een, inmiddels overdekte, patio. De kerk is een uitzondering in de Fortuinwijk die overwegend uit woningen bestaat. Rondom de kerk staat een mix van appartementengebouwen en eengezinswoningen. Dit doosvormige kerkgebouw zonder toren valt daartussen nauwelijks op. De stedenbouwkundige rol van de kerk is dan ook beperkt.

Gebruik en beleving

De kerkrimte van het Apostolisch Genootschap is door de vele vensters en de wit gestuukte wanden en plafond een lichte ruimte. De nog originele houten banken en het liturgisch meubilair contrasteren daar mooi mee. De kerkzaal heeft veel vensters: een brede, doorgaande strook op ooghoogte en bovenin vierkante vensters. Tijdens de renovatie in 2013 is de kerkzaal vernieuwd. Hierbij is onder andere het oorspronkelijke zaagtandplafond vervangen en zijn vloeren, wanden en plafonds strak afgewerkt. Ook is er een nieuw orgel geplaatst, waarbij de pijpen een prominente plek hebben gekregen boven de preekstoel.

Naam	Apostolisch Genootschap
Adres	Cesar Franckstraat/ Mozartstraat 38
Wijk	Bos- en gasthuis district
Gebruik	Kerk

Huidige denominatie	Overig
Voormalige denominatie	Overig
Bouwjaar	1968
Architect	H. Korswagen
Monument	Mon. Kunst cat. D

Brahmslaan 2, Leiden

Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen

Algemeen

Het kerkgebouw aan de Brahmslaan is in 1978 gebouwd voor de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen. Deze gemeenschap gebruikt het gebouw nog steeds. Een moderne, vrij functionele bouwstijl met een fraaie geleding en zorgvuldige detaillering kenmerken het exterieur. De kerk heeft een geïntegreerd torenelement en een uitstekend trapportaal aan de voorzijde.

De geloofsgemeenschap is in de 19e eeuw ontstaan in de Verenigde Staten en gebruikt het Boek van Mormon als heilig boek. De gemeenschap maakt in Nederland in de jaren zestig en zeventig een groei door. Hierdoor waren

er meerdere nieuwe kerken, waaronder deze, nodig. De bedehuizen lijken over het algemeen op elkaar: sober, modern, verzorgd en vrijwel altijd voorzien van een toren, waardoor ze als bedehuizen herkenbaar zijn. Voorbeelden zijn de kerken in Groningen en Rotterdam van de bekende architect M.C.A. Meischke.

De kerk is in 2005 gerenoveerd. Hierbij is de kerkzaal vergroot en de vloer en het podium voorzien van een lichtere houtsoort. Daardoor heeft de zaal een veel lichtere uitstraling gekregen. Ook zijn er nieuwe nevenruimten en een lift gebouwd.

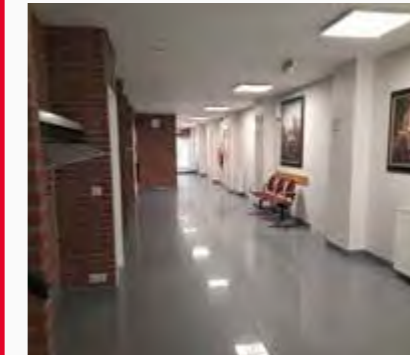

Naam	Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen
Adres	Brahmslaan 2
Wijk	Bos- en gasthuis district
Gebruik	Kerk

“

De kerk is in 2005 gerenoveerd. Hierbij is de kerkzaal vergroot en zijn nieuwe nevenruimten en een lift gebouwd.

Samenhang met de omgeving

Het kerkgebouw staat in een oorspronkelijk als groen bedoelde zone in het hart van de Fortuinwijk. Het kerkgebouw heeft een zichtbare plek langs de Brahmslaan: de belangrijkste noord-zuidverbinding door de buurt. Door het vele groen rondom de kerk is het gebouw niet heel goed zichtbaar. Ook de relatie van de kerk met het groen is afwezig.

Gebruik en beleving

De kerkzaal bevindt zich op de begane grond van het kerkgebouw. Op de verdieping liggen enkele nevenruimten. Het interieur is - evenals het exterieur - relatief functioneel maar wel zorgvuldig vormgegeven. De verbouwing heeft het een frisser en eigentijdser uitstraling gegeven.

Brahmslaan 2, Leiden

Islamitisch Centrum Al Hijra, moskee

Algemeen

Islamitisch Centrum Al Hijra is één van de twee nieuwgebouwde moskeeën van Leiden. Dat is een relatief jonge ontwikkeling in Leiden: islamitische geloofsgemeenschappen hebben decennialang gebruikt gemaakt van bestaande gebouwen die vaak nauwelijks als gebedshuis herkenbaar waren.

De Al Hijra moskee heeft een opvallend uiterlijk waarbij een traditioneel islamitische vormtaal samensmelt met wat modernere architectuur. De moskee van opvallend geel metselwerk bevat een koepel en geïntegreerde minaret.

In 2018 is deze moskee gebouwd voor de Marokaanse gemeenschap naar ontwerp van Oasa architects. Het oude gebouw aan de Rembrandtstraat was te klein geworden. De moskee heeft behalve een religieuze functie ook sociaal-maatschappelijke functie. Het gebouw bevat behalve een gebedsruimte ook activiteiten- en ontmoetingsruimten en leslokalen, verspreid over vier verdiepingen. Onder het gebouw bevindt zich een halfverdiepte parkeergarage.

Naam	Islamitisch Centrum Al Hijra
Adres	Ter Haarplein 1-5
Wijk	Bos- en gasthuis district
Gebruik	Moskee

“

De Al Hijra moskee heeft een opvallend uiterlijk waarbij een traditioneel islamitische vormtaal samensmelt met wat modernere architectuur.

Samenhang met de omgeving

De Al Hijra moskee heeft een belangrijke stedenbouwkundige rol in Leiden Zuid. Het vormt een ankerpunt langs de Haagweg: één van de doorgaande wegen door de stad. De Haagweg is een belangrijke invalsweg naar het zuidelijke deel van het centrum. De zichtbaarheid van het gebouw wordt versterkt door de opvallende kleur, de koepel en door de oriëntatie ten opzichte van de Haagweg. Als enige heeft dit gebouw, vanwege de gebedsrichting, een andere oriëntatie dan de omliggende woonblokken.

De moskee grenst direct aan de Haagweg en heeft hier ook een entree. Aan de andere zijden van het gebouw bevindt zich een voorplein en tweede entree. De moskee wordt aan drie zijden omgeven door een watergang.

Gebruik en beleving

In de sober ingerichte gebedsruimte, met witte wanden en plafond, ligt de focus op de rijkbewerkte, houten aandachtswand. Ook het daklicht is rijk gedecoreerd met islamitische motieven. De ruimte is licht door de vele vensters. Het hoogpolige, rode tapijt brengt enige kleur in de ruimte. Achterin de ruimte bevindt zich een balkon voor de vrouwen.

Huidige denominatie	Islamitisch
Voormalige denominatie	n.v.t.
Bouwjaar	2018
Architect	OASA Architecten
Monument	n.v.t.

Bijlage 2

Kerkenpaspoorten - Herbestemd

Willem de Zwijgerlaan 177-179, Nieuwe koningsstraat 345 , Leiden

vm Koningskerk

Algemeen

De voormalige Hervormde Koningskerk is al jaren in gebruik als uitvaartcentrum. Het kerkgebouw werd in 1962 gebouwd naar het ontwerp van de architecten Hamerpagt en de Gruyter. Zij ontwierpen een modern en uitgesproken kerkgebouw met een strak en eenvoudig lijnenspel: een gebruikelijke vormtaal voor een wederopbouwkerk.

De vrijstaande klokkentoren, bekroond met een haantje, is echter nog steeds de blikvanger van het complex. De rest van het exterieur is na de herbestemming sterk gewijzigd

door de toevoeging van een aanbouw, een nieuw entreeportaal, extra gevelopeningen en kleuring van de gevel. Hierdoor is de oorspronkelijke, krachtige vormgeving sterk aangetast.

Bijzonder zijn de nog aanwezige gevelreliëfs van kunstenaar Henk Tieman boven de ingang.

Naam	Monuta Van der Luit
Adres	Willem de Zwijgerlaan 177-179, Nieuwe koningsstraat 345
Wijk	Leiden noord
Gebruik	Uitvaartcentrum

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	PKN
Bouwjaar	1962
Architect	C. Hamerpagt & J. de Gruyter
Monument	Mon. kunst, Cat. D

Lammermarkt 57 , Leiden

vm Bethlehemkerk

Algemeen

De vele namen van deze kerk- Duitse kerk, Brood- of Armenkerk en Bethlehemkerk- wijzen op de rijke gebruiksgeschiedenis van dit gebouw. Het gebouw is in de afgelopen eeuwen maar liefst driemaal als bedehuis gebruikt door uiteenlopende gemeenten.

De kerk wordt in 1644 gebouwd in opdracht van het stadsbestuur voor de Hoogduitse gemeente, volgelingen van Calvijn. Er worden diensten gehouden in het Duits voor de vele Duitsers die in die tijd in de stad wonen. In de 18e eeuw raakt het gebouw buiten gebruik als kerk omdat de Hoogduitse gemeente samengaat met de Leidse Lutheranen. De kerk wordt ingericht als armenkinderschool. Later dient het ook als opslagplaats voor turf.

In de 19e eeuw wordt het gebouw voor de tweede maal

als kerk in gebruik genomen. De kerk wordt een armenkerk, waar armen die ondersteuning willen, verplicht zijn om diensten bij te wonen.

Begin 20e eeuw wordt de armenkerk opgeheven en gaat de gemeente Leiden het gebouw gebruiken als opslagplaats voor de Dienst Gemeentewerken.

Een derde leven krijgt de kerk in 1985. Dan wordt de kerk verkocht en in gebruik genomen door de evangelisatiebeweging van Johan Maasbach. Dit duurt tot 2011. Hierna wordt de kerk verbouwd tot kantoorruimte. De kerk is een rijksmonument.

Naam	Bethlehemkerk
Adres	Lammermarkt 57
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Kantoren

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	PKN
Bouwjaar	1644
Architect	Arent van 's-Gravesande
Monument	Rijksmonument

Nieuwe Rijn 76, Leiden

vm Gereformeerde Gemeente

Algemeen

Niets aan dit witte, smalle pand aan de Nieuwe Rijn doet vermoeden dat dit een voormalige kerk betreft. Het pand werd -eind 16e- of begin 17e eeuw- gebouwd als woonhuis en is dat nu weer. De voorgevel is begin 19e eeuw opgesierd, onder andere neogotische spitsbogen beneden.

Aan het begin van de twintigste eeuw werd dit pand in gebruik genomen als kerk van de Gereformeerde Gemeente. Deze gemeenschap was ontstaan na de Afscheiding, een kerkelijke scheuring eind 19e eeuw. De gemeenschap verhuisde in 1988 naar Leiderdorp. Tegenwoordig is het rijksmonument weer als woonhuis in gebruik.

Naam	Gereformeerde kerk
Adres	Nieuwe Rijn 76
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Wonen

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	PKN
Bouwjaar	ca. 1600
Architect	onbekend
Monument	Rijksmonument

Oude Vest 133, Leiden

vm Oude Vestkerk

Algemeen

Een eindje terugliggend, achter een groot ijzeren hek aan de Oude Vest, bevindt de toegangsdeur van de oude Vestkerk. Dat daarachter een heel kerkgebouw schuilgaat is vanaf de straat niet te zien.

Deze Gereformeerde kerk is in 1888 gebouwd achter de huizenrij van de Oude Vest. De architect is J. van de Heijden. In de jaren '50 is de kerk ingrijpend gerenoveerd. Zo werden neogotische ramen dichtgemetseld en vervangen door strakke exemplaren. De kerk is gesloten in 1994. In 2000 zijn in de kerk vijf appartementen ingebouwd.

Naam Oude Vestkerk

Adres Oude Vest 133

Wijk Binnenstad noord

Gebruik Wonen

Huidige denominatie geen

Voormalige denominatie Gereformeerde Kerk

Bouwjaar 1888

Architect J. v.d. Heijden

Monument Karakt. Pand

Lange Sint Agnietenstraat 10, Leiden

vm Caeciliakapel

Algemeen

Het Boerhaave museum huist in het voormalige Sint Caeciliaklooster, dat na de Reformatie het Sint Caeciliagasthuis werd. Vanaf de 17e eeuw kreeg dit ziekenhuis toestemming van het stadsbestuur om aan het ziekbed college te geven. Herman Boerhaave werd, in de 18e eeuw, wereldberoemd met zijn medische colleges die studenten vanuit heel Europa trok. Het Caeciliagasthuis was dus eigenlijk het eerste academische ziekenhuis van Leiden. Het ziekenhuis bleef tot 1841 in gebruik. Daarna kende het verschillende bestemmingen, tot het in 1991 in gebruik werd genomen als museum.

Van de Caeciliakapel is niets meer overgebleven.

Naam	Boerhaave museum
Adres	Lange Sint Agnietenstraat 10
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Museum

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK
Bouwjaar	1414
Architect	onbekend
Monument	Rijksmonument

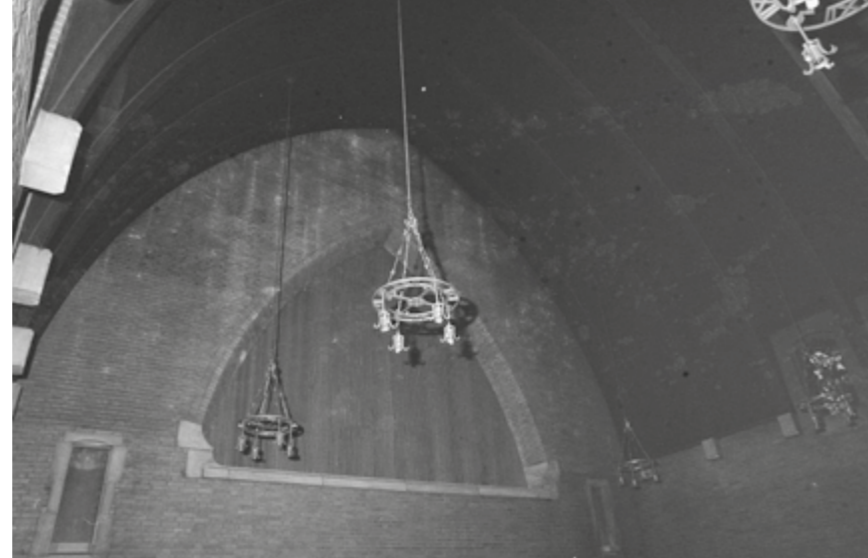

Hooigracht 15-25, Kloosterpoort 1-49, 57-261, Middelstegracht 4-8, Leiden

vm St.- Elisabethkapel

Algemeen

De kapel maakt onderdeel uit van het voormalige katholieke Sint Elisabethziekenhuis, een groot complex tussen de Hooigracht, Kloosterpoort en Middelstegracht, uit 1893. De kapel vormt een zijvleugel van een grote uitbreiding in de jaren '30 van architect J.A. van der Laan aan de Middelste Gracht. Het complex is nu voornamelijk in gebruik als studentenhuysvesting. De kapel staat leeg.

Naam	Kapel St.- Elisabethziekenhuis
Adres	Hooigracht 15-25, Kloosterpoort 1-49 57-261, Middelstegracht 4-8
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Woningen

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK
Bouwjaar	1893
Architect	J.A. v.d. Laan
Monument	Gemeentelijk monument

Caeciliastraat 16, Leiden

vm Elisabethgasthuiskapel

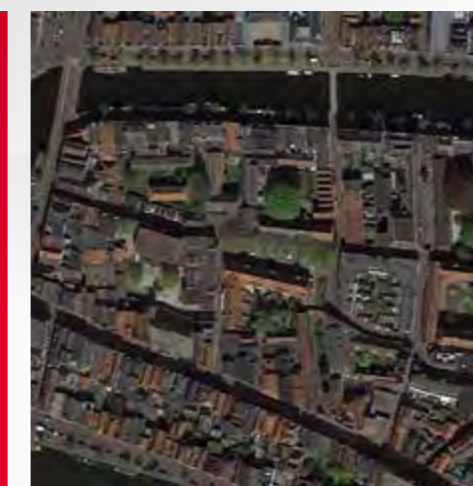
Algemeen

Het Sint Elisabethgasthuis werd gesticht in de 15e eeuw door welgestelde Leidse burgers als een gasthuis voor arme, hulpbehoevende vrouwen.

Op de hoek van de Lijsbethsteeg en de Kamp werd in de tweede helft van de 15e eeuw een kapel gebouwd. De kapel onderscheidt zich met rondboogvensters, typische kerkraden, van de rest van het complex. Het complex is inmiddels in gebruik genomen als huisvesting voor chronisch zieken.

Naam	Kapel Elisabethgasthuishof
Adres	Caeciliastraat 16
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Zorgcentrum

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK
Bouwjaar	1502
Architect	onbekend
Monument	Rijksmonument

Middelstegracht 4, Leiden

vm Kapel Sint Anna Aalmoeshuis

Algemeen

Het Sint Anna Aalmoeshuis is één van de oudste hofjes van Leiden en het enige dat nog een eigen kapel heeft. In het hofje, uit 1492, wonen nog altijd alleenstaande vrouwen. De kapel van het Sint Anna Aalmoeshuis is door de beeldenstormers in 1566 ontzien, waarschijnlijk dankzij de verscholen ligging van het hofje tussen de bebouwing. Hierdoor is het gotische, natuurstenen altaar in goede staat gebleven. Het is het oudste altaar, boven de rivieren, dat nog op zijn oorspronkelijke plaats staat. Achter het altaar bevindt zich een drieluik met daarop "De aanbidding van de drie Koningen", omgeving van Pieter Coecke van Aelst, datering rond 1525-30. De gebrandschilderde ramen zijn gemaakt in het begin van de 16e eeuw. Dit zijn de oudste ramen in Nederland die nog op hun oorspronkelijke plaats zitten.

Naam	Kapel Sint Anna Aalmoeshuis
Adres	Middelstegracht 4
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Hofje

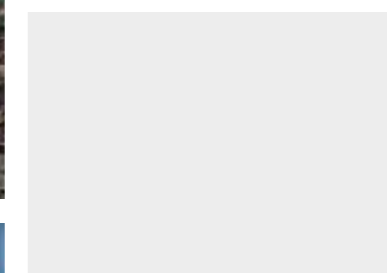
Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK
Bouwjaar	16e eeuw
Architect	onbekend
Monument	Rijksmonument

Nieuwstraat 45, Leiden

vm Kapel Sint-Franciscus Liefdewerk

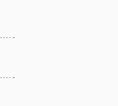
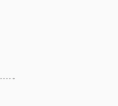
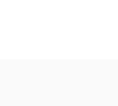
Algemeen

Het pand waar Poolcafé The Church gevestigd is, bestond al in 1800 in de vorm van een pakhuis. Dit pakhuis werd in 1924 verkocht aan het St. Franciscus Liefdewerk en in gebruik genomen als huisvesting voor nonnen die werkzaam waren in het Elisabethziekenhuis aan de Hooigracht. Op de verdieping werd een kapel gemaakt. Tegenwoordig is de kapel op de verdieping- met glas-in-loodvensters- in gebruik als poolcafé en wordt op de benedenverdieping gewoond.

Naam	Kapel St. Franciscus Liefdewerk
Adres	Nieuwstraat 45
Wijk	Binnenstad noord
Gebruik	Horeca

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK
Bouwjaar	1924
Architect	onbekend
Monument	Karakt. Pand

Rapenburg 73, Leiden

vm Kapel Dominicanessenklooster

Algemeen

Het Academiegebouw van de Universiteit Leiden is de voormalige kapel van het Dominicanessenklooster. Dit vrouwenklooster werd gebouwd in 1516. Na Reformatie kwamen alle katholieke eigendommen, waaronder dit klooster, in eigendom van het stadsbestuur. In 1581 werd besloten in dit gebouw de pas opgerichte universiteit onder te brengen. Voor deze nieuwe functie werd de kapel verbouwd en onderverdeeld in twee verdiepingen. De toren, is geen voormalige kerktoren, maar werd pas later in 1670 aan het gebouw toegevoegd.

Naam	Academiegebouw
Adres	Rapenburg 73
Wijk	Binnenstad zuid
Gebruik	Geen

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK
Bouwjaar	1516
Architect	onbekend
Monument	Rijksmonument

Steenschuur 9, Leiden

vm Opstandingskerk

Algemeen

De voormalige Opstandingskerk aan Steenschuur is sinds 2008 in gebruik als fitnesscentrum. Hiervoor is in de kerk een extra verdieping gemaakt. Bijzonder zijn de kleurrijke glas-in-loodvensters, die nog intact zijn. De kerk werd gebouwd als Christelijke Gereformeerde kerk in 1926. In 2007 verhuisde de gemeente naar de Bevrijdingskerk buiten de binnenstad.

Naam	Opstandingskerk
Adres	Steenschuur 9
Wijk	Binnenstad zuid
Gebruik	Fitness

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	Gereformeerde Kerk
Bouwjaar	1926
Architect	onbekend
Monument	Karakt. Pand

Rapenburg 70, Leiden

Kapel Sint-Agnietenbegijnhof

Algemeen

De voormalige kapel van het Begijnhof aan het Rapenburg is gebouwd omstreeks 1500. De bovenste verdieping van de kerk werd na de Reformatie, eind 16e eeuw in gebruik genomen als Universiteitsbibliotheek. In 1983 verhuisde de bibliotheek naar een nieuw gebouw aan de Witte Singel. Daarnaast was de kapel ook in gebruik als Presbyteriaanse kerk.

Naam	Kapel Sint-Agnietenbegijnhof
Adres	Rapenburg 70
Wijk	Binnenstad zuid
Gebruik	Geen

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK en Internationaal / Anglicaans
Bouwjaar	16de eeuw
Architect	onbekend
Monument	Rijksmonument

Zoeterwoudsesingel 34, Leiden

Lidwinakapel

Algemeen

Het Sint Lidwinahuis in Leiden werd in de jaren dertig gebouwd als internaat voor katholieke meisjes met een geestelijke beperking. Tegenwoordig heeft het complex een woonfunctie.

Naam	Lidwinakapel
Adres	Zoeterwoudsesingel 34
Wijk	Roodenburger District
Gebruik	Geen

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK
Bouwjaar	1933
Architect	J.A. van der Laan
Monument	Gemeentelijk monument

Haagweg 13a, Leiden

St.- Leonardus a Portu Mauritio

Algemeen

De Leonarduskerk werd in 1925 gebouwd aan de Haagweg naar ontwerp van de Leidse architecten Leo en Jan van der Laan. De kerk werd opgedragen aan de franciscaanse opwekkingsprediker Leonardo de Portu Mauritio (1676-1751). Sinds 2009 is het gebouw in gebruik als kantoorruimte.

Naam	St. Leonardus a Portu Mauritio
Adres	Haagweg 13a
Wijk	Bos- en gasthuis district
Gebruik	Kantoor

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK
Bouwjaar	1925
Architect	L. en J. van der Laan
Monument	Rijksmonument

Vrouwenweg 1, Kruishereweg 2-4, Leiden

Kruisherenklooster Mater Dolorosa

Algemeen

Dit Kruisherenklooster Mater Dolorosa werd in 1926 gebouwd aan, toen nog, de rand van Leiden op de grens van Zoeterwoude. Sinds de jaren '80 is het complex in gebruik voor studentenhuisvesting.

Naam	Klooster Mater Dolorose
Adres	Vrouwenweg 1 Kruishereweg 2-4
Wijk	Bos- en gasthuis district
Gebruik	Woningen

Huidige denominatie	geen
Voormalige denominatie	RK
Bouwjaar	1926
Architect	Bik en Bredeveld
Monument	n.v.t

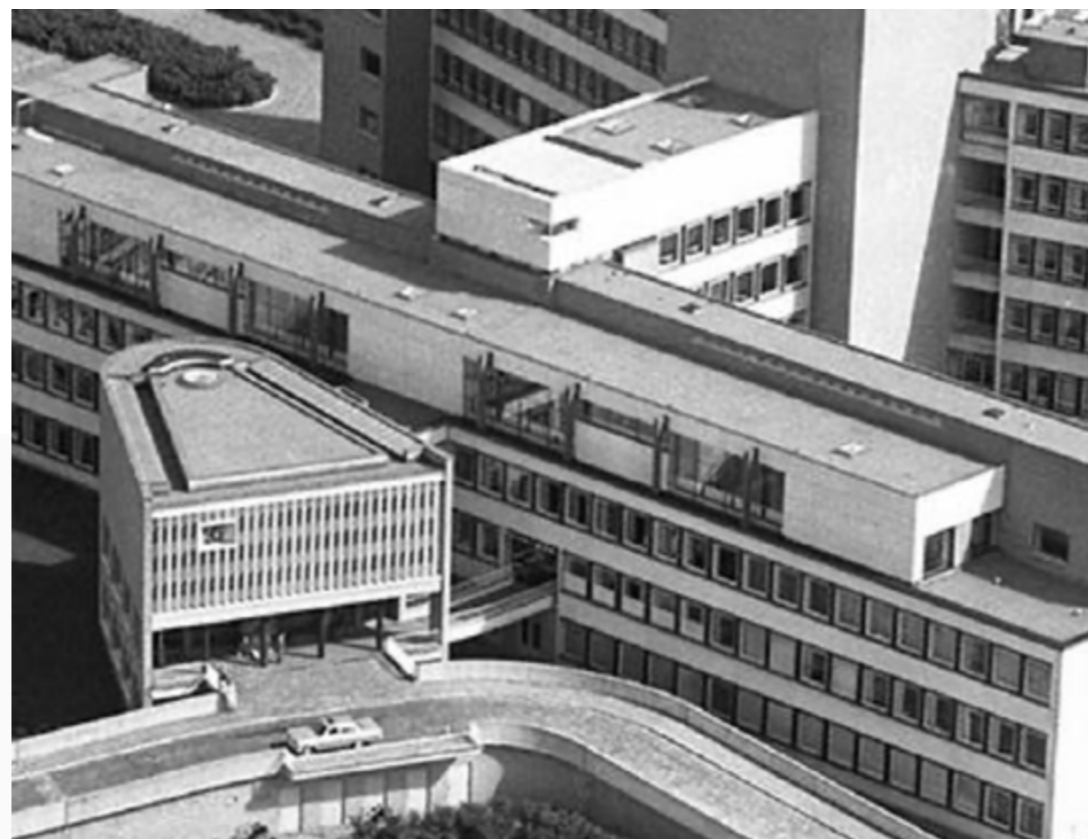

Houtlaan 55, Leiden

Kapel van het Diaconessenhuis

Algemeen

In het Diaconessenhuis, tegenwoordig onderdeel van het Alrijne ziekenhuis, bevindt zich een op zichzelf staande kapel. De kapel heeft een bijzondere vorm met een v-vormige plattegrond met een afgeronde punt. In de halfronde vorm bevindt zich het liturgisch centrum. De ziekenhuis en de kapel zijn in 1964 gebouwd naar het ontwerp van architectenbureau B.J.K. Cramer en J.E. Kruisheer uit Rotterdam. In de kapel bevinden zich waardevolle bronzen reliëfs van beeldhouwer Huib Noorlander (1928-2004). Het gaat om twaalf kleine reliëfs die zich aan de binnenzijde van de entree deuren bevinden. De kapel heeft in het dak een rond raam waardoor het licht een mystiek, verstilde sfeer creëert. Aan weerszijden van het liturgisch centrum bevinden zich twee helder gekleurde glasmazaïeken van Gunhild Kristensen. De kapel is nog steeds in gebruik als gebeds-/stilteruimte en wordt ook voor bijeenkomsten gebruikt.

Naam	Kapel van het Diaconessenhuis
Adres	Houtlaan 55
Wijk	Leiden-Noord
Gebruik	kapel

Huidige denominatie:	oecumenisch
Voormalige denominatie:	protestants
Bouwjaar:	1964
Architect:	B.J.K. Cramer en J.E. Kruisheer
Monument:	glasmazaïeken Mon. Kunst, Cat. B, reliëfs Mon. Kunst, Cat. C

Bijlage 3

Leidse bedehuizen in cijfers

Leidse bedehuizen in cijfers

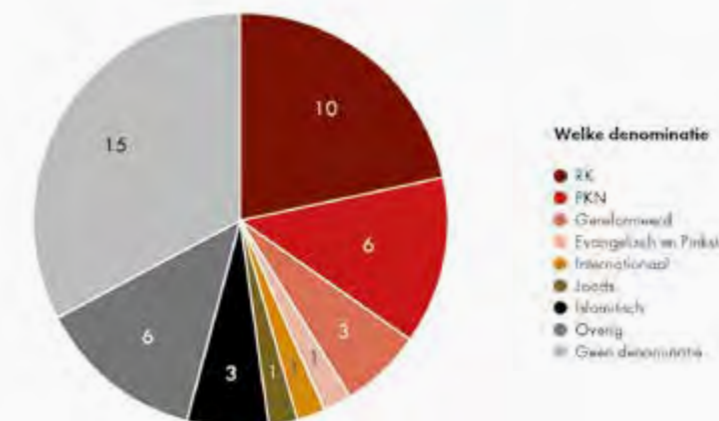
Leiden heeft geen skyline met hoge kerktorens. De toren van de Pieterskerk is tijdens de bouw ingestort en nooit herbouwd. De Hooglandse kerk heeft nog een kleinere romaanse kerktoren als restant van een verleden tijdperk. Ondanks het voornemen om ook de toren en het schip de schaal en statuur te geven die het koor en de dwarschepen wel hebben gekregen, is het hier nooit van gekomen. De Onze Lieve Vrouwekerk is gesloopt en daarmee niet meer beeldbepalend voor de stad. De Hartebrugkerk en de Lodewijkkerk hebben beide een relatief bescheiden hoogteaccent dat vanaf enkele strategische punten beeldbepalend is, maar niet voor het geheel van de stad.

Toch zijn de bedehuizen zeer beeldbepalend voor de stad en het stadsbeeld. In Leiden zijn het de schepen van de Pieterskerk en de Hooglandse kerk en het silhouet van de Marekerk die zeer beeldbepalend zijn voor het stadsbeeld. Dit maakt het uniek en zeer typerend voor de stad Leiden.

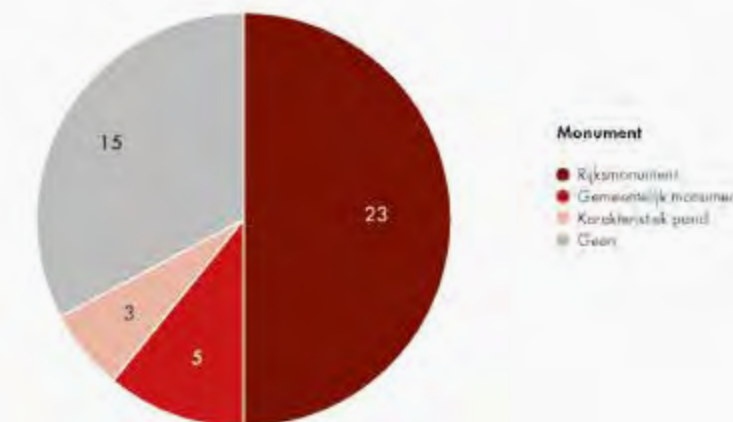
Om meer inzicht te krijgen in de betekenis van de bedehuizen voor de stad, hebben we een aantal diagrammen opgesteld. Verschillende gegevens en eigenschappen van de gebedshuizen in Leiden zijn in deze paragraaf overzichtelijk in beeld gebracht. Het doel hiervan is om grote lijnen te kunnen zien en lijnen te ontdekken. In dit hoofdstuk gaan we uit van alle gebedshuizen in Leiden, inclusief de herbestede en niet historisch-monumentale gebouwen.

Huidige denominatie

Monumentenstatus

Grote lijn:

Van de 46 bedehuizen zijn er 43 oorspronkelijk gebouwd als bedehuis. Daarvan zijn er inmiddels 15 herbestede. De overige 27 zijn op te delen in historisch-monumentale en niet historisch-monumentale. Het Leidse kerkenlandschap is aan de ene kant bijna voorspelbaar rechtvevredig met de stadsontwikkeling, maar aan de andere kant uniek vanwege de hoge mate van historiciteit en monumentaliteit en de verschillende vormen van concentraties. Maar liefst 50% van de bedehuizen heeft een rijksmonumentale status. Van de 46 gebouwen staat een ruime helft in de historische binnenstad: daar is dus sprake van een behoorlijke concentratie. 15 bedehuizen zijn inmiddels in de loop van de geschiedenis herbestede en op een andere manier in gebruik. Hier van liggen er 11 in de binnenstad en de 12e is op dit moment niet in gebruik en wacht

op een nieuwe toekomst (Lutherse Kerk). Deze hoofdlijn werken we per onderwerp nader uit.

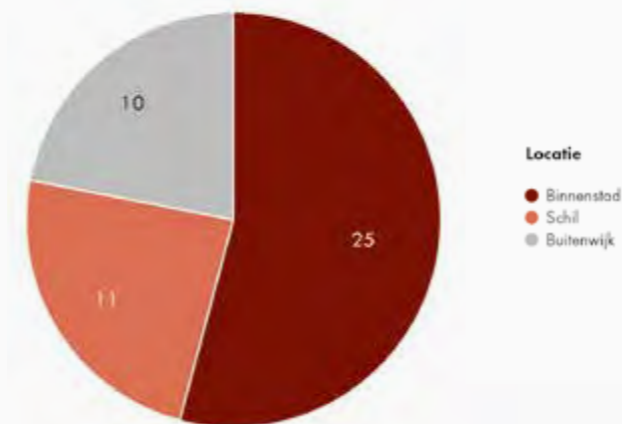
Toelichting per onderwerp

Van de 46 bedehuizen heeft dus de helft de status van rijksmonument. 5 hebben de status van gemeentelijk monument en 3 zijn in het bestemmingsplan aangeduid als karakteristiek pand. De overige 15 bedehuizen hebben geen status. 25 van de 46 bedehuizen liggen binnen de singels. De overige 21 zijn evenredig verdeeld over de vooroorlogse schil rond de binnenstad (Leiden Noord, Rodenburgerdistrict) en de na-oorlogse wijken (Merenwijk en Bos- en Gasthuisdistrict). Daarbij geldt dat de jongere wijken nauwelijks meer bedehuizen ►

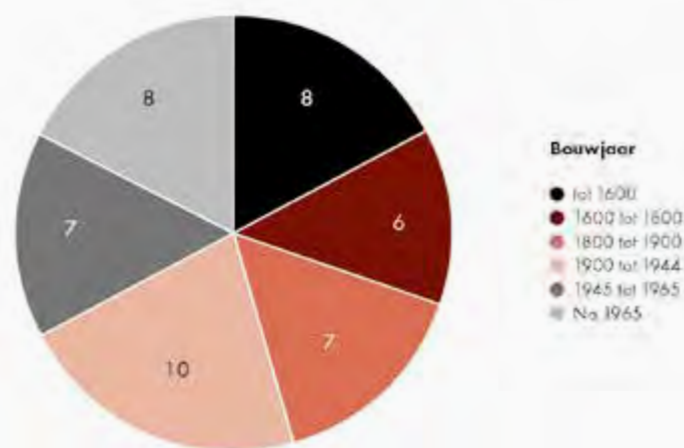
bevatten. De Merenwijk heeft slechts 1 bedehuis (PKN en RK samen), de Stevenshof (op de eerder gebouwde kerk Maria Middelaars na) geen enkele en de wijk Roomburg ook niet. Het aantal bedehuizen dat gebouwd is voor 1900 is ongeveer de helft van het totaal. Tweederde van het totaal is gebouwd voor de Tweede Wereldoorlog. Van na 1945 zijn slechts 15 gebouwen, waarvan de helft van na 1965. Deze verdeling over de tijd is specifiek voor Leiden. Andere steden kunnen een heel ander beeld laten zien. In Leiden heeft de binnenstad heel lang een grote rol gespeeld voor de bedehuizen en kwam de uitbreiding (met bedehuizen) buiten de singels relatief langzaam op gang.

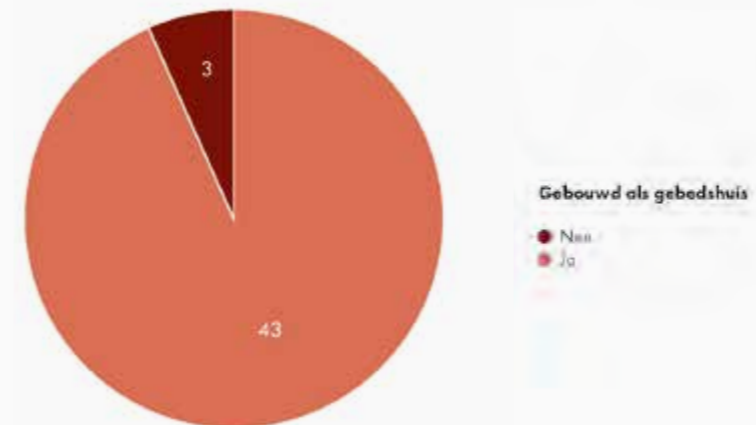
Locatie in de stad

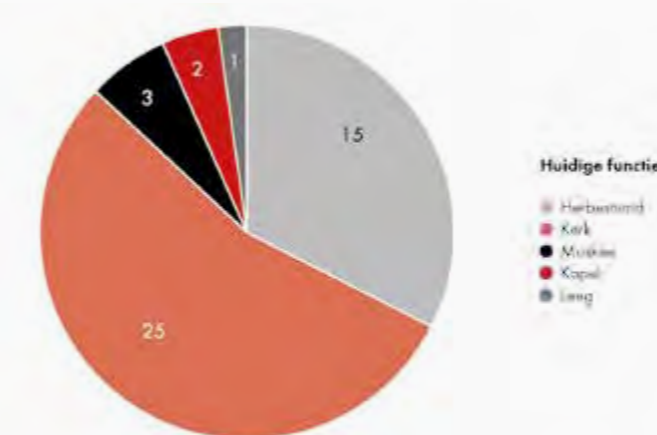
Bouwperiode

Gebouwd als gebedshuis

Huidige functie

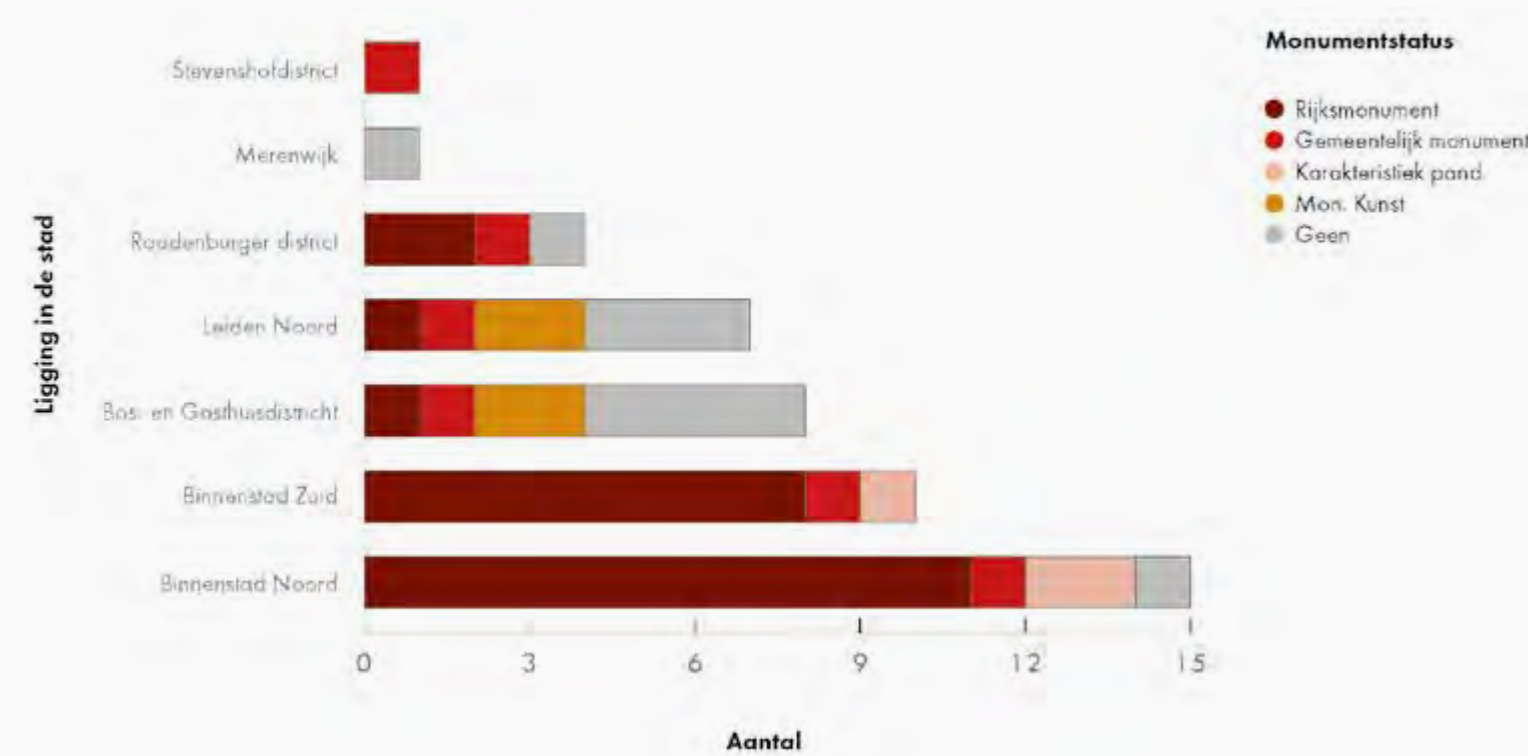
Ook de beperkte aanwezigheid of zelfs afwezigheid van jonge bedehuizen in de uitbreidingswijken is relatief atypisch. De grotere, historische kerkgenootschappen als de Katholieke kerk en de Protestantse Gemeente hebben weinig gebouwd in de latere perioden: de nieuwere ►

gemeenschappen waren meer bepalend voor de bouw van bedehuizen (bijvoorbeeld twee moskeeën). Verder laat het Leidse kerkenlandschap een breed spectrum zien aan geloofsgemeenschappen. Noot: de met 'geen denominatie' aangegeven gebouwen zijn de herbestemde bedehuizen.

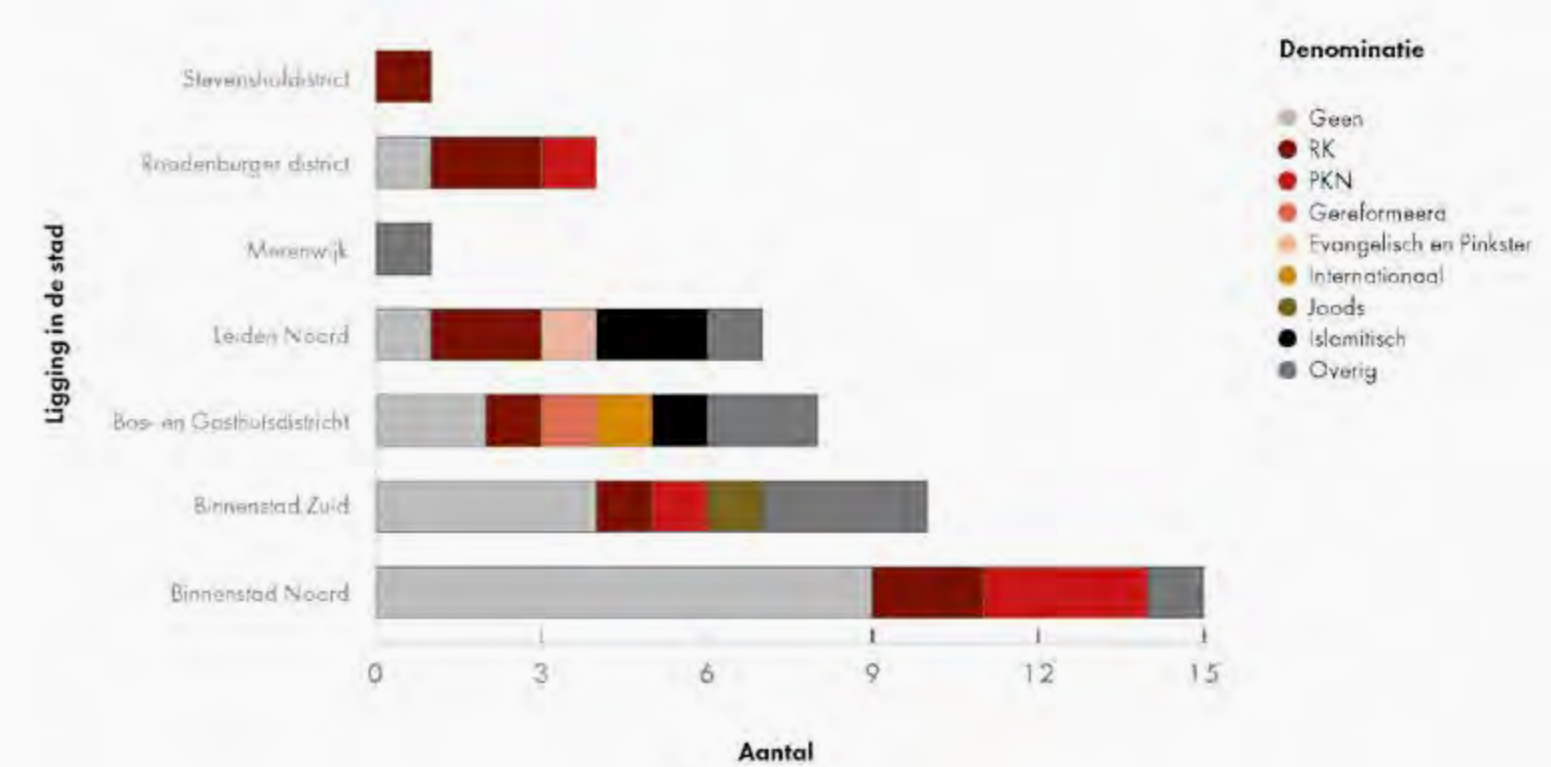

De huidige functie van de (voormalige) bedehuizen is voor ruim 50% nog religieus. 15 gebouwen zijn inmiddels herbestemd en hebben een andere functie gekregen. Leiden heeft 3 moskeeën (waarvan 1 in een verbouwde kerk) en twee kapellen. ▶

Monumentenstatus

Ligging in de stad vs. denominatie

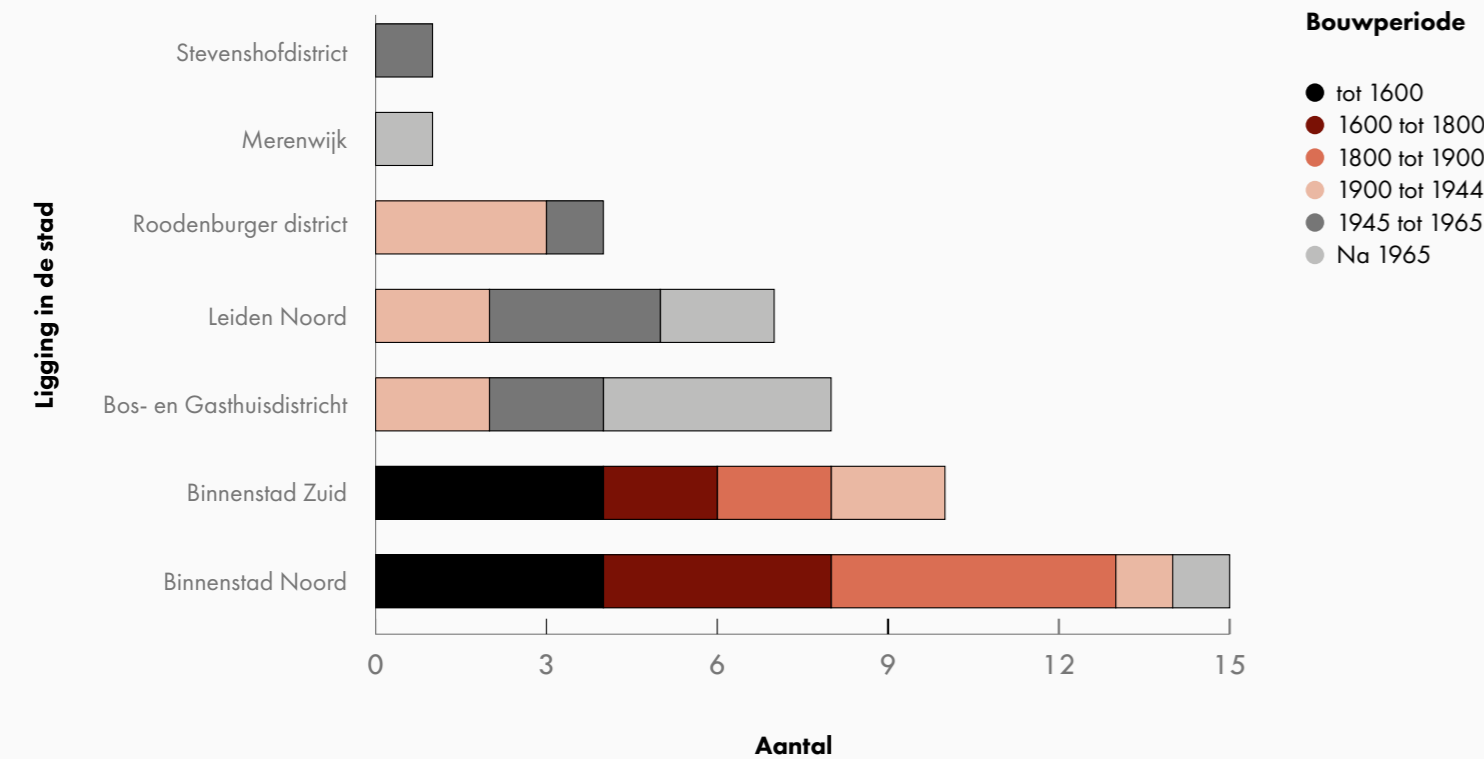
Eén bedehuis staat op dit moment leeg en wacht op een nieuwe functie (Lutherse kerk). Overigens heeft wel een deel van de bedehuizen een andere religieuze eigenaar en ook gebruiker gekregen: dit geldt voor 7 van de nog als kerk in gebruik zijnde gebouwen (bijvoorbeeld OLV Rozenkrans). Er is dus ook sprake geweest van onderlinge religieuze herbestemming.

Bedehuizen verdeeld over de stad: De verdeling van de denominaties over de stad laat een gedifferentieerd beeld zien. De gebouwen in de binnenstad zijn vooral in gebruik bij de Protestantse Gemeente en de Katholieke kerk. Ook zien we in de binnenstad het grootste aantal herbestede bedehuizen. De Merenwijk heeft één bedehuis dat een breed oecumenisch karakter heeft: het is gebouwd voor een gemeente van Pro-

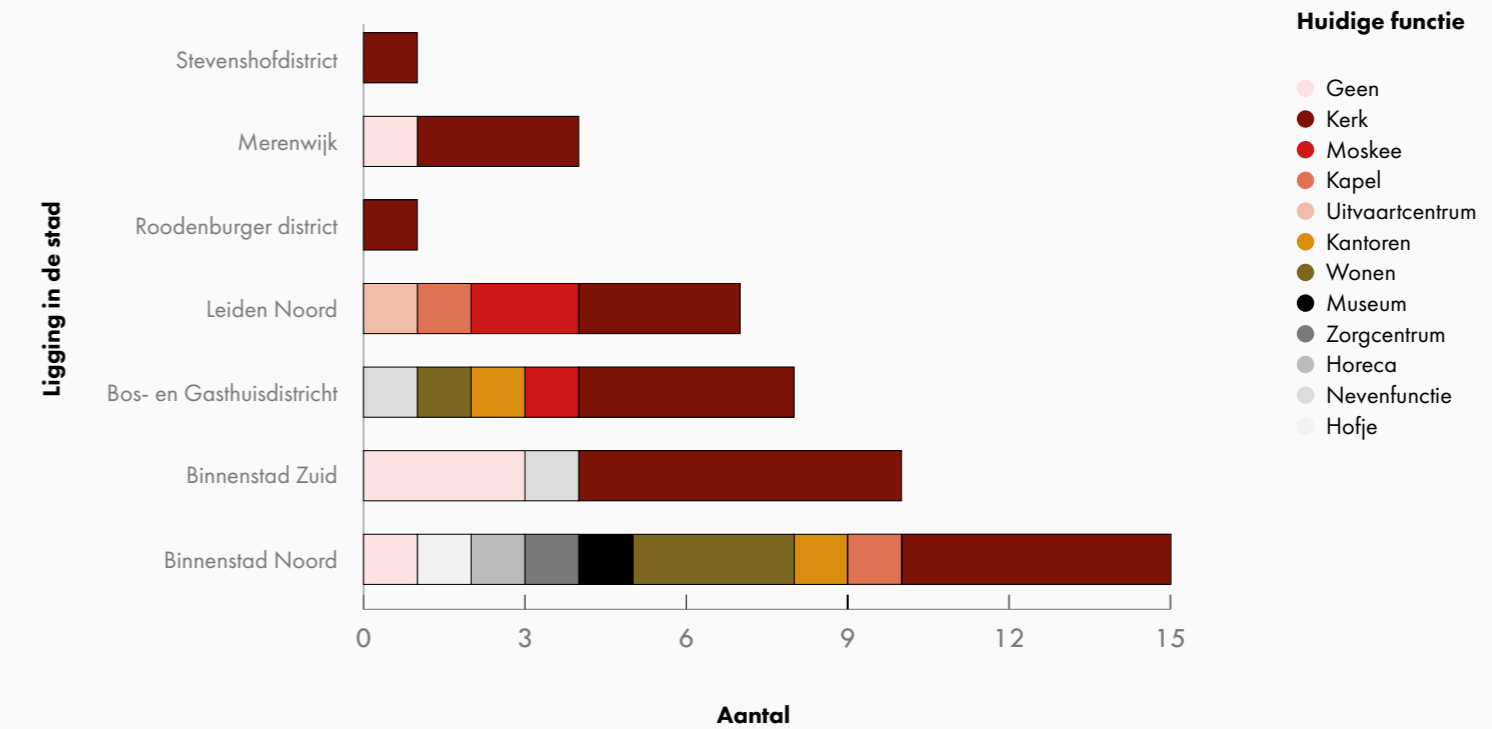
testanten en Katholieken. Qua monumentale status is te zien dat het overgrote deel van de rijksmonumenten in de binnenstad ligt. Het aantal monumenten of in eniger mate beschermde gebouwen neemt af naarmate de wijk jonger wordt. De bouwperiode van de bedehuizen loopt hieraan nagenoeg parallel. Het aantal herbestede

bedehuizen ligt in de binnenstad beduidend hoger dan daarbuiten. Bijna tweederde is hier reeds herbested. Voor de overige wijken is dat een kleine helft. De functies die de gebouwen krijgen, verschilt sterk: van museum tot uitvaartcentrum tot woning. ■

Ligging in de stad vs. bouwperiode

Vergelijking ligging in stad vs. Functie

Bijlage 4

Leidse religieuze gemeenschappen en hun bedehuizen

Leidse religieuze gemeenschappen en hun bedehuizen

In dit hoofdstuk kijken we naar de situatie van de gemeenschappen en de eigenaren achter de bedehuizen. Met de eigenaren van 17 van de historisch-monumentale bedehuizen hebben we direct contact gehad via een aantal werksessies. Tijdens de totstandkoming van deze nota zijn er ook verschillende individuele gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers en/of eigenaren van bedehuizen in Leiden. Centraal in de contacten stonden de toekomstplannen en -verwachtingen van de betrokkenen ten aanzien van hun (kerk)gebouw. Door middel van een vragenlijst hebben we veel informatie ontvangen over het gebouw en over de stand van zaken rond het gebouw. Een nota gaat uiteindelijk alleen over de bedehuizen, maar omdat de verwachtingen rond het gebouw echter sterk samen hangen met de verwachtingen van de gemeenschap, ging een deel van de gesprekken ook over de gemeenschap zelf.

Vragen als “Wat is het verwachte aantal bezoekers?” en “Hoe lang kunt u zorgen voor de instandhouding van het gebouw?” werden gesteld. De resultaten van de gesprekken zijn terug te vinden in dit hoofdstuk. Het betreft gevoelige gegevens die in vertrouwen zijn gedeeld. We zijn blij met de openheid van de betrokkenen. De uitkomsten worden daarom echter wel zoveel mogelijk geanonimiseerd weergegeven. Zo ontstaat een algemene indruk van de toekomstverwachting van de huidige gebruikers ten aanzien van hun (kerk)gebouw.

Allereerst toch maar over de gebouwen. Het betreft in deze paragraaf een selectie voor selectie binnen de grote groep van 46 gebouwen. Daarbinnen hebben we de

historisch-monumentale bedehuizen er uitgelicht en daarvan hebben we met de vertegenwoordigers van 17 gebouwen gesproken. De gegevens die u vindt in deze paragraaf hebben dan ook meestal betrekking op die 17 gebouwen. Het is niet verwonderlijk dat tweederde van deze groep gebouwen een rijksmonumentale status heeft en de rest gemeentelijke monumenten zijn of beeldbepalende panden.

Uit de vragenlijsten

Met betrekking tot de bouwperiode geldt dat 50% van deze groep gebouwd is voor 1900, ca. 25% tussen 1900 en 1945 de overige 25% na 1945. Dit is een vergelijkbaar beeld als de bouwperiode van de totale groep bedehuizen.

Het gebruik van deze gebouwen is voor bijna 100% primair kerkelijk. Ook dat is niet verwonderlijk omdat de voorselectie stond uit bedehuizen die nog als zodanig in gebruik zijn. Dat betekent overigens niet dat er geen sprake is van mede- of breder gebruik: daarvan is bij een aantal bedehuizen zeker sprake, soms frequenter dan het religieus gebruik.

Qua locatie in de stad ligt een ruime helft van deze groep in de binnenstad en is de rest recht evenwichtig verdeeld over de schil rond de binnenstad en de buitenwijken (25% en 25%). Qua ligging in de stad komt dit overeen met de gehele groep bedehuizen die Leiden kent. Ook hier geldt dat de leeftijd van de bedehuizen redelijk evenredig verloopt met de stadsontwikkeling.

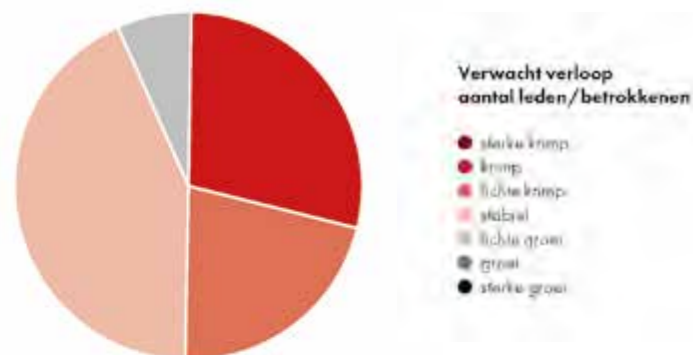
Qua denominaties (*) valt het op dat ruim 50% van de selectie tot de groep katholiek behoort. Hieronder vallen bijvoorbeeld ook de Petruskapel op de begraafplaats en ook de Oud-Katholieke kerk aan de Zoeterwoudsesingel. De tweede grote speler is de Protestantse Gemeente van Leiden.

(*) De gehanteerde indeling in denominaties is o.a. gebaseerd op voorkomende bouwtypen en –

eigenschappen. De indeling doet daarmee niet per definitie recht aan de religieuze voorgeschiedenis. De katholieke gebouwen zijn evenwichtig verdeeld over de stad. Hierin zien we ook een stukje historie, zeker als we daar tegenover zetten dat de Protestantse Gemeente (binnen de kerngroep) vrijwel alleen gebouwen heeft in de binnenstad. ▶

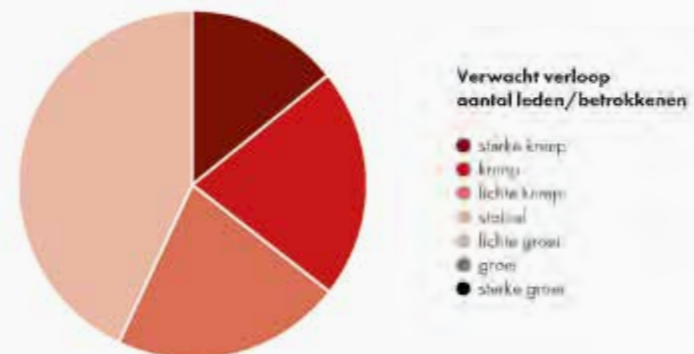
Toekomstverwachting precoronatijd

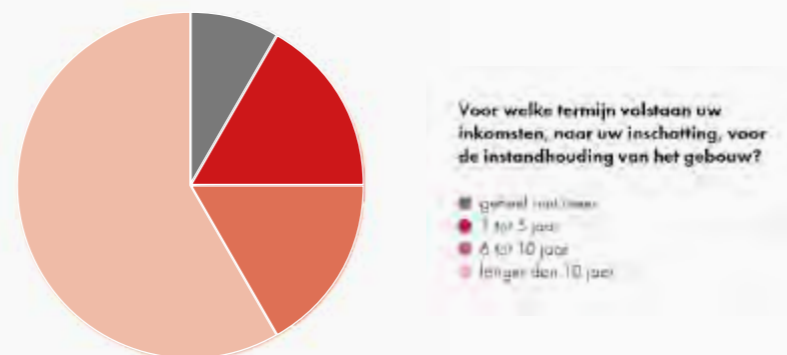
Qua toekomstverwachting hebben we gevraagd naar de verwachte ontwikkeling in ledenaantallen of betrokkenen. Op de vraag om dat op basis van het pre-coronatijdperk te doen zijn de reacties voor ongeveer een kwart dat er krimp wordt verwacht, voor nog een kwart lichte krimp en voor bijna 50% is de verwachting dat de hoeveelheid betrokkenen stabiel zal blijven in de komende 5 tot 10 jaar. Een enkel kerkgenootschap geeft aan dat zij zelfs groei verwachten.

Op dezelfde vraag, maar dan op basis van het post-coronatijdperk zijn de verwachtingen naar beneden bijgesteld. Er is geen sprake meer van groei. Ook komt voor een enkele gemeenschap sterke krimp in beeld. Op dit moment is er niemand die weet hoe het zal gaan, maar de verwachting is overal wel dat het post-corona zeker niet rooskleuriger zal zijn.

Toekomstverwachting o.b.v. coronatijd

Toekomstverwachting gebouw

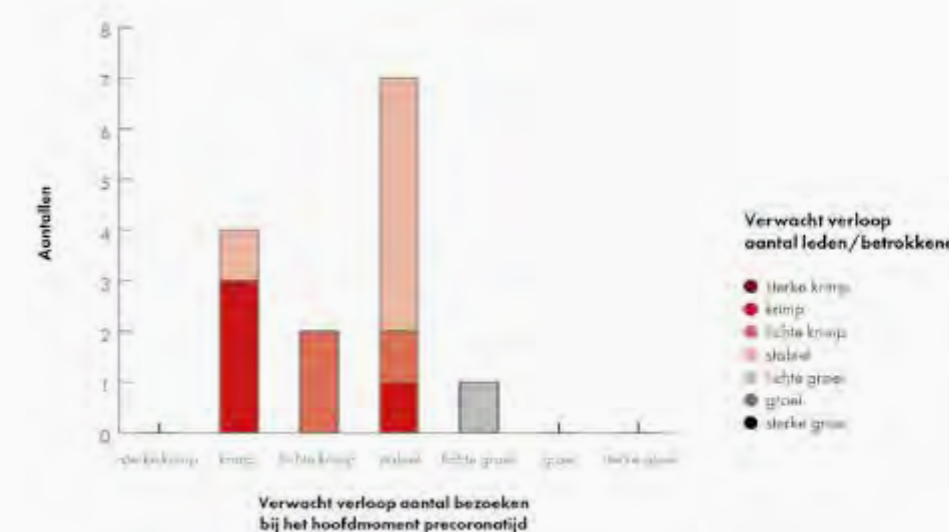

Omdat de verwachtingen van de gemeenschap in de meeste gevallen direct of indirect, vroeger of later samenhangen met het gebruik van en ontwikkelingen rond het bedehuis hebben we ook gevraagd naar de toekomstverwachting van het gebouw. De vraag was hoe lang instandhouding van het bedehuis naar verwachting (bij gelijkblijvende ontwikkelingen) nog kan worden voortgezet. Daarop geeft één kerkgenootschap aan dat zij het geheel niet meer redt, twee kerkgenootschappen verwachten het nog 1 tot 5 jaar vol te houden en twee stellen de toekomstverwachting op 5 tot 10 jaar. Bij de overige is de verwachting dat ze het zeker nog wel 10 jaar vol zullen houden. Ook hiervan weten we niet hoe het zal lopen en hoe snel de ontwikkelingen zullen gaan, maar als we terugkijken in de tijd zien we dat er ook in Leiden een opgave voor ons ligt. Het belang van het opstellen van kaders als ontwikkelingen zich voordoen wordt hiermee benadrukt, al is er geen sprake van torenhoge urgentie.

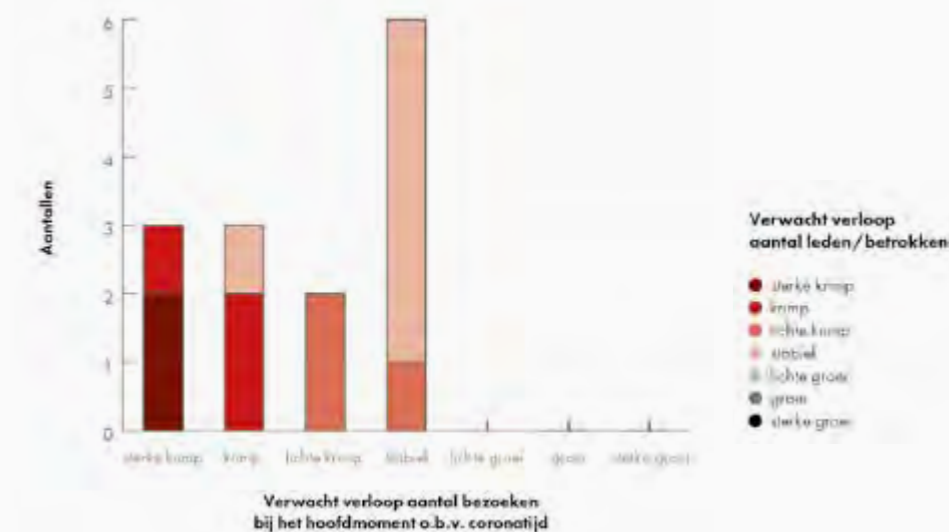
De ontwikkeling van het aantal bezoekers loopt min of meer parallel aan de lijn van het aantal betrokkenen. Op zich is dat logisch maar ook dat verschilt per gemeenschap. Er is één gemeenschap die op basis van het pre-coronatijdperk groei verwacht in het aantal bezoekers. Voor het overige geldt krimp in lichte of sterke vorm of stabiliteit. Gevraagd naar de ontwikkeling op basis van het post-coronatijdperk worden de verwachtingen naar beneden bijgesteld en is er slechts sprake van een vorm van krimp of stabiliteit.

Er lijkt geen significant verband te zijn tussen de denominatie en de toekomstverwachting. In algemeenschap lijkt het dat de oudere kerkgenootschappen zoals de ►

Ontwikkeling aantal bezoekers - Verwachting gemeenschap precoronatijd

Ontwikkeling aantal bezoekers - Verwachting gemeenschap o.b.v. coronatijd

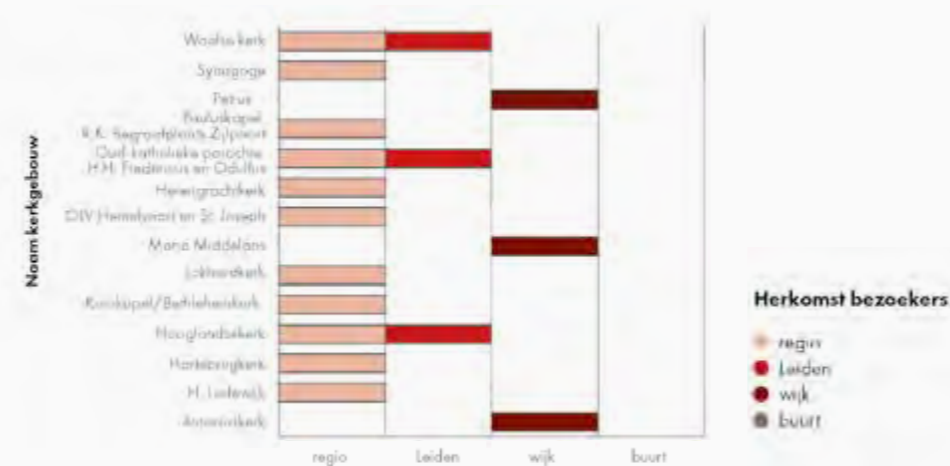

katholieken en protestanten wat lagere verwachtingen hebben dan de wat jongere groeperingen zoals gereformeerden en evangelischen. Overigens lijkt er op dat punt bij de toekomstverwachting voor het gebouw helemaal geen significante relatie te zijn.

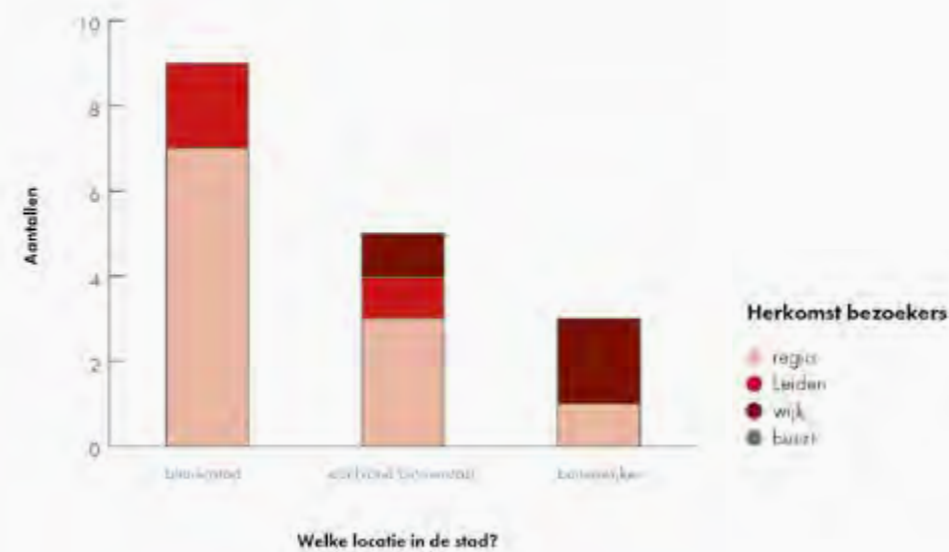
De herkomst van de bezoekers verschilt per kerk, maar de meeste bezoekers van de bedehuizen in Leiden komen allemaal uit de regio of deels uit de regio. Voor het overige komen ze uit Leiden of de wijk. Er lijkt geen gemeenschap bij te zijn (binnen de selectie) waar de bezoekers direct uit de buurt komen. De buurtgebondenheid lijkt dus in dit opzicht voor deze groep vrij laag. Voor de binnenstad geldt bovenstaande in sterkere mate: deze bedehuizen hebben een sterk regionaal karakter: in de schil en de buitenwijken is dat wat gedifferentieerder. Overigens is dat een beeld wat in meer steden in Nederland voor komt.

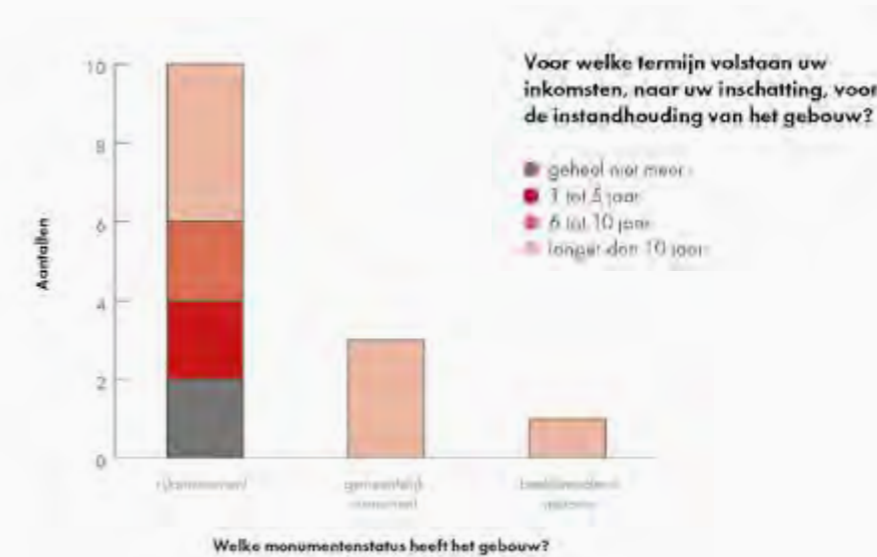
Herkomst bezoekers

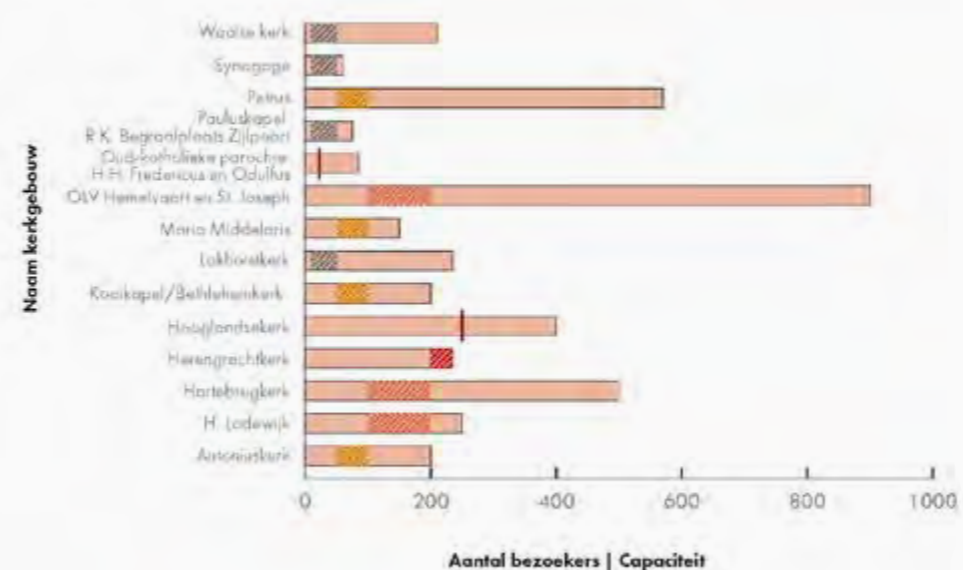
Herkomst bezoekers

Monumentwaarde - Toekomstverwachting gebouw

Aantal bezoekers - Capaciteit kerkzaal

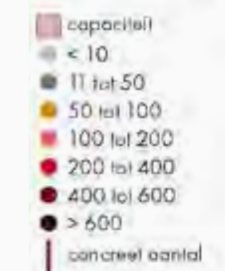

Het aantal bezoekers van een reguliere viering verschilt uiteraard per bedehuis. In naastgelegen grafiek is te zien hoe de capaciteit van de bedehuizen verschilt van zo'n 75 tot 900 zitplaatsen. Het aantal bezoekers varieert van ca. 20 tot 250. De capaciteit van het bedehuis ligt dus over het algemeen ruim boven de hoeveelheid bezoekers. In sommige gevallen is dat zelfs een veelvoud van elkaar.

Er lijkt een klein verband te zitten tussen het absolute aantal bezoekers van de reguliere bijeenkomsten en toekomstverwachting van de gemeenschap. Hoe kleiner het bezoekersaantal hoe sterker de krimp lijkt. Zoals bij iedere regel is hier soms ook weer sprake van een uitzondering: sommige kleine gemeenschappen bestaan al eeuwenlang en hebben een positieve verwachting van de toekomst.

Als we de monumentale waarde en de toekomstverwachting voor het gebouw tegenover elkaar zetten, ontstaat er vanwege de voorselectie wellicht een vertekend beeld. Dat willen we dus niet te veel uitwerken. Wat we echter wel zien is dat de rijksmonumentale status geen garantie is op een instandhoudingstermijn van meer dan 10 jaar door de huidige eigenaar. ▶

Capaciteit en aantal mensen dat gemiddeld aanwezig is bij een reguliere bijeenkomst

Uit de gesprekken:

Uit de gesprekken met de eigenaren bleek een aantal zaken.

1. Al bij de eerste bijeenkomst (bij de start van het proces) gaven de eigenaren (van genoemde bedehuizen) aan dat zij verwachten dat het grootste knelpunt in de toekomst de 'beschikbaarheid van financiën / de onderhoudskosten' zullen zijn. Direct daarna werd het knelpunt 'afwezigheid bestuurskracht / vrijwilligers' genoemd. Bij nadere bespreking werd ook gezien dat – uiteindelijk – de aanwezigheid van het laatste voorwaardelijk is voor het instandhouden zelf. Daarmee lijkt dit zelfs het belangrijkste knelpunt te worden. De verwachting is dat dit punt alleen maar knellender zal worden.
2. Nagenoeg alle eigenaren van deze groep gaven aan dat ze er naar streven om de kerkelijke functie zo lang mogelijk in het gebouw te behouden (en daarmee nog niet over te hoeven gaan naar een herbestemming). Ook verwachten zij dat dit redelijkerwijs mogelijk zal zijn voor in ieder geval de komende 10 jaar. Dit beeld sluit overigens aan bij de uitkomsten van de verwachtingen van de gemeenschappen, maar onderstreept tevens de wil om het gebouw met haar oorspronkelijke functie te behouden. De motivatie hiervoor verschilt. Soms is die wat sterker gebouwgerelateerd, soms wat meer op de religieuze gemeenschap of de stad.

De vertegenwoordigers en/of eigenaren van bedehuizen in Leiden zijn in een gezamenlijke bijeenkomst niet alleen bevroegd over de toekomstverwachting van hun eigen gemeenschap en gebouw. Ze zijn o.a. ook gevraagd naar hun visie op de bedehuizen van Leiden en de kerkvisie. Hieronder vindt u een selectie uit de uitkomsten. Noot: de uitkomsten zoals weergegeven dienen voornamelijk ter illustratie. De inhoud ervan is meegenomen bij het opstellen van de nota, maar kan - zonder nadere toelichting - niet zomaar dienen als vertrekpunt.

Wat maakt uw bedehuis voor u belangrijk?

In onderstaande wordcloud zijn 'gemeenschap', 'ontmoeting', '(gebeds-)plaats' en 'historie' veel voorkomend.

Wat maakt een bedehuis volgens u voor de stad Leiden belangrijk?

In bovenstaande wordcloud wordt 'beeldbepalend' maar liefst 9x genoemd. Daarnaast worden 'historie', 'religieus', '(brede) ontmoeting' en 'diaconaal' ook meerdere malen benoemd.

Welke kansen biedt de nota Leids religieus erfgoed volgens u?

Ook zijn de eigenaren gevraagd naar de onderwerpen die ze graag zouden willen terugzien in de nota Leids religieus erfgoed en op welke wijze zij betrokken zouden willen zijn. De eigenaren hebben ook meegedacht over deze onderwerpen, over de waardering van de gebouwen en het proces van een eventuele transformatie. De resultaten hiervan zijn verwerkt in de desbetreffende hoofdstukken. ■

Bijlage 5

SWOT-analyse rond de historisch-monumentale bedehuizen

SWOT analyse

SWOT analyse; wat speelt er allemaal rondom deze historisch monumentale bedehuizen? In voorliggende SWOT analyse worden verschillende onderdelen benoemd. Uiteraard gelden niet alle punten voor ieder bedehuis. Wel geldt dit veelal voor de

selectie van de historisch-monumentale bedehuizen die nog als zodanig in gebruik zijn. Onderstaande punten zijn niet per definitie compleet en uitputtend. Wel geven zij een beeld van het krachtenspel rond de bedehuizen.

Sterktes
(Uitzonderlijk) hoge (rijks)monumentale waarden.
Gebouwen overwegend in goede bouwkundige staat.
Bijzondere en (zeer) fraaie interieurs.
Uitzonderlijk hoge cultuurhistorische waarden in het roerend bezit horend bij de bedehuizen.
Unieke collectie historische orgels in goede staat.
Hoge belevingswaarde in het stadsbeeld.
Toplocaties in / van de historische binnenstad.
Uitzonderlijke concert of podiumlocaties van (inter)nationale statuur.
Veelal plaatsen van laagdrempelige ontmoeting.
Belangrijke expressie van het verhaal van Leiden en haar inwoners over een periode van ca. 1000 jaar.
Gebouwen zijn nauw verbonden met gebruikers en de inwoners van de stad.
Grootste deel van de gebouwen heeft rijksmonumentale status. Daardoor rijkssubsidies voor onderhoud e.d. mogelijk.
Meeste gebouwen hebben nog hun oorspronkelijke religieuze functie.

Zwaktes
Gebouwen met (zeer) hoge onderhoudskosten.
Gebouwen zijn niet gebouwd om te verwarmen, dus flinke stookkosten (en dito verduurzamingsopgave).
Onderhoud is complex en vereist gespecialiseerde kennis en vaardigheden.
Het beheer van de gebouwen is veelal complex en vereist tijd en specifieke expertise.
Gebouwen relatief monofunctioneel: daardoor slechts beperkt aantal functies mogelijk bij gewenste instandhouding belangrijke waarden.
Gebouwen niet uitgerust met eigentijdse voorzieningen qua kwantiteit en kwaliteit.
Marktwaarde in bepaalde gevallen beperkt vanwege gewenste instandhouding belangrijke waarden.
Bereikbaarheid en parkeren met auto en laden en lossen veelal ingewikkeld of niet mogelijk.
Kansen
De kerken en de gemeente weten elkaar in toenemende mate beter te bereiken.
De kerken kijken over geloofsmuren heen. Er komt steeds meer draagvlak voor samenwerking met andere kerken.
Er is sprake van een sterke (emotionele) binding en grote inzet van eigenaren, bewoners en gebruikers van deze gebouwen.
Deze binding breidt zich uit naar derden / inwoners van de stad.
Voortdurend onderhoud en restauraties bieden een hoogwaardige werkgelegenheid op specifiek gebied.
Bedehuizen vertellen het verhaal van de geschiedenis van Leiden: er is in toenemende mate interesse in deze vorm van cultuurhistorie.
De meeste bedehuizen zijn aantrekkelijk te maken voor toeristisch bezoek en daarmee verbreding van het toeristisch potentieel van Leiden.
De kerken zijn plekken van ontmoeting: dit kan verder worden uitgebouwd.
Kerken bieden soms de kans om aanvullende functies op te nemen, waardoor verbreding optreedt.
De bedehuizen kunnen in toenemende mate een bijdrage leveren aan het culturele leven van de stad.

Kerken staan meestal op bijzondere locaties: inpassing in nieuwe ontwikkelingen geeft een plan gelijk karakter.

Vrijkomende kerken bieden kansen voor het toevoegen van functies en kwaliteit voor de stad.

Er is in toenemende mate sprake van de wil 'vanuit het veld' / samenleving rond de bedehuizen om deze te behouden voor de toekomst.

Er is relatief veel investeringskracht en - bereidheid en de rente bij de bank is negatief.

Bedreigingen

Minder kerkgangers, wat uiteindelijk leidt tot verlies van de oorspronkelijke functie.

In Leiden aanwezige 'jonge' kerkgenootschappen die ruimte vragen, passen veelal niet in of bij de vrijkomende bedehuizen.

Onderhoudskosten nemen toe, inkomsten nemen af.

Vergrijzing vrijwilligers, geen nieuwe aanwas.

Teruglopende bestuurskracht / vergrijzing kerkeigenaren.

Plotselinge afstoting door eigenaar zonder enig kader: paniekvoetbal met patstelling tot gevolg.

Reactief handelen van de gemeente bij afstoting waardoor de stad 'overvallen' wordt door de situatie.

Geen nieuwe eigenaren te vinden of alleen tegen inlevering waarden.

Nieuwe eigenaar heeft geen binding met / biedt geen meerwaarde voor het gebouw of de stad.

Geen draagvlak voor ontwikkeling / maatschappelijke weerstand.

Geen draagvlak voor instandhouding gebouwen met een (oorspronkelijk) religieuze functie.

Concurrentie tussen de kerken onderling, bij herbestemming in het bijzonder.

Geen goede functie te vinden die past bij de geconstateerde waarden.

Verlies van (ensemble)waarde in het interieur omdat het roerend deel van cultuurhistorische waarden onbeschermd is.

In sommige gevallen beperkte ontwikkelmogelijkheden in of rond het gebouw.

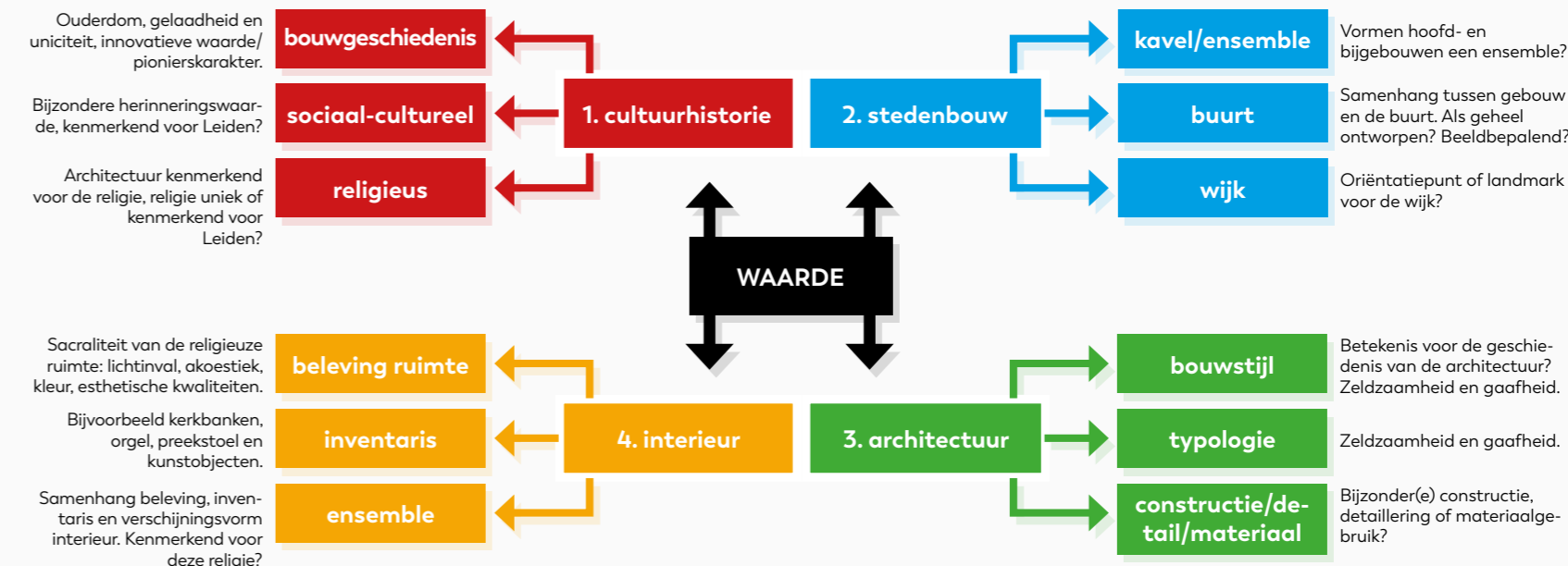
Bijlage 6

Waarderingsmethodiek en waardering per bedehuis

Waarderingsmethodiek

We bepalen in deze nota de 'waarden' van de bedehuizen met behulp van een globale waarderings-methodiek. Deze methodiek benoemt de waarden zo objectief mogelijk en geeft inzicht in de verschillende soorten waarden en de waardering van een gebouw in verhouding tot andere gebouwen. De methodiek geeft ook inzicht in de afwegingen die worden gemaakt. Deze waarderingsmethodiek is mede gebaseerd op de waarderingscriteria voor bedehuizen van Herman Wesselink ('Een sterke toren in het midden der stad', H.E. Wesselink, proefschrift VU Amsterdam, juni 2018) en de gebruikelijke methodes voor (rijks-)monumentale gebouwen.

Deze waardering zorgt voor een zekere categorisering. Door de waardering ontstaat inzicht in de relevante waarden en de mate waarin deze aanwezig en van belang zijn. Juist omdat de waarden relatief ten opzichte van elkaar zijn, zijn ze niet onomstotelijk zwart of wit.

Bij een transformatie vormt deze globale waardering het eerste vertrekpunt. Deze waardering wordt bij een transformatie uitgewerkt door het opstellen van een bouwhistorische opname met waardenstelling en een transformatiekader. Er moet dan een onderbouwde relatie worden gelegd met de in deze nota weergegeven waarden.

Vier waarderingsaspecten

In onderstaand schema is te zien welke vier waarderingscriteria worden gebruikt. Dit zijn de cultuurhistorische, stedenbouwkundige, architectonische en de interieuraspecten. Ieder waarderingscriterium bevat drie deelaspecten.

1. Cultuurhistorische aspecten

1a. Bouwgeschiedenis

De mate waarin de (ver)bouwgeschiedenis van het gebouw van waarde is. Het gaat hier vooral om de ouderdom van een gebouw in relatie tot de historische gelaagdheid ervan.

1b Sociaal cultureel

De mate waarin het bedehuis sociaal cultureel van belang is. De mate waarin er een bijzondere herinneringswaarde (verhaal) verbonden is aan het gebouw. En de mate waarin dit gebouw in sociaal-cultureel opzicht kenmerkend is voor de stad. ►

1c Religieus

De mate waarin de architectuur van het gebouw kenmerkend is voor de religie waarvoor het gebouwd is of de mate van uniciteit van deze religie. En de mate waarin deze religie kenmerkend is voor Leiden .

2. Stedenbouwkundige aspecten

2a. Kavel/ensemble

De aanwezigheid van en de mate waarin hoofd- en bijgebouwen een ensemble vormen.

2b. Buurt

De mate van samenhang tussen het gebouw en de buurt waarin het in ligt. Zijn buurt en gebouw als geheel ontworpen en uit dezelfde periode of niet? Is de ligging beeldbepalend op buurtniveau?

2c. Wijk/stadsdeel

De mate waarin de situering beeldbepalend is en het gebedshuis een oriëntatiepunt of landmark vormt in de wijk. Dit is dus op grotere schaal dan een buurt.

3. Architectonische aspecten

3a. Bouwstijl

De mate waarin het gebouw van betekenis en waarde is voor de geschiedenis van de architectuur, in hoeverre is het een uniek gebouw, en de mate van gaafheid en zeldzaamheid van het exterieur.

Hierbij speelt onder andere de mate waarin de architectonische stijl van een object herleidbaar is tot, of een goed voorbeeld is van, lokaal of regionaal bekende architectuur of een architectuurstroming.

3b. Gebouwtype

De mate waarin de typologie (bijvoorbeeld zaalkerk of 3-beukige hallenkerk) van het gebouw uniek en/of gaaf is. Als de gebouwtypologie kenmerkend is voor de religie waarvoor het gebouw ontworpen is dan is dat extra gewaardeerd.

3c. Constructie/detail/materiaal

De mate waarin sprake is van een bijzondere bouw- of constructietechniek of materiaalgebruik. Ook wordt hierbij in aanmerking genomen of er bij het object sprake is van een complex ontwerp en/of versierende details dan wel kunstwerken aan de buitenzijde van het gebouw, zoals beelden.

4. Interieur aspecten

4a. Beleving ruimte

De beleving van de ruimte wordt gewaardeerd aan de hand van de sacraliteit van de religieuze ruimte die zich o.a. uit in een bijzondere lichtval, kleur of akoestiek of hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het interieur. Hierbij speelt ook een rol of deze nog gaaf is dan wel verstoord door latere toevoegingen, aanpassingen of afwerkingen.

4b. Inventaris

De mate waarin inventaris zoals de aanwezigheid van kerkbanken, orgel, preekstoel en andere kunstobjecten van waarde is. Tevens is gekeken of deze inventaris uit de bouwtijd stamt, dan wel later is toegevoegd. Ook hier speelt weer de uniciteit en gaafheid, samen met het innovatieve of pionierskarakter een belangrijke rol in de mate waarin de inventaris gewaardeerd wordt.

4c Ensemble

De mate van samenhang tussen de inventaris, (de beleving van) het interieur en de ruimte en de architectonische verschijningsvorm van het interieur. En de mate

waarin dit kenmerkend is voor de religie waar het gebouw voor ontworpen is, en hoe eventuele latere aanpassingen vanuit de veranderende religie te verklaren zijn.

Op de volgende pagina's worden de genoemde waarden toegepast op de verschillende bedehuizen in Leiden. De onderbouwing en nadere omschrijving per aspect per bedehuis volgt daarna.

Noot: als een gebouw vanuit dit perspectief weinig tot geen waarde vertegenwoordigt betekent dat niet dat een gebouw voor de desbetreffende religieuze gemeenschap geen waarde vertegenwoordigt of dat er geen sprake zou zijn van een waarde in het economisch verkeer.

Uit de waardering van de individuele bedehuizen (zie naastgelegen tabel en navolgende onderbouwing) volgt dat er (sterke) verschillen zijn in de hoeveelheid en aard van de waarden die aanwezig zijn.

Van 'waarde' naar 'transformatie en behoud'

De weergegeven waarden vormen de basis / het vertrekpunt bij grotere of kleinere transformaties. Ook wordt op basis van de te behouden waarden de instaptrede voor de transformatieladder bepaald (zie navolgende paragraaf). ■

Waardebepaling gebedshuizen in Leiden

Rood en groen zijn de echte uitzonderingen: daartussen gradaties

kerk	straatnaam	cultuurhistorie			stedenbouw			architectuur			interieur	
		bouwe-schiedenis	sociaal cultureel	religieus	kavel/fen-semble	buurt	wijk/stads-deel	bouwstijl	gebouw-typen	construc-tie/detail/ma-teriaal	beleving ruimte	inventaris
Herengrachtkerk	Herengracht 70											
Baptistenkerk	Driftstraat 49a											
OLV vd H. Rozenkrans	Sumatrastraat											
La Vertu, Loge Vrijmetselaars	Steenschuur 6											
Antoniuskerk	Boshuizerlaan 11-13											
Lokhorstkerk	Pieterskerkstraat 1a											
Opstandingskerk	Aerent Bruunstraat 1-3											
Maria Middelaars	Rijndijk 283											
St. Petruskapel, Zijlpoort	Haven 64											
Synagoge	Levendaal 16											
Waalse Kerk	Breestraat 62-64											
Herensingelkerk	Herensingel 3											
Oud-Katholieke kerk	Zoeterwoudsesingel 50											
Lutherse Kerk	Hooglandse Kerkgracht 26											
St. Petruskerk	Lammenschansweg											
Lodewijkkerk	Steenschuur 17-19											
Hartebrugkerk	Haarlemmerstraat 104, 106, 110											
Marekerk	Lange Mare 48											
Pieterskerk	Pieterskerkhof											
Hooglandse kerk	Moriaansteeg 1											
Koninkrijkszaal van Jehovah's G	Bonairestraat											
Kerk van JC vd H d Laatste Dagen	Brahmslaan											
Regenboogkerk	Watermolen											
Moskee Mimar Sinan	Curaçaostraat											
Apostolisch Genootschap	Cesar Franckstraat/ Mozartstraat											
Vredeskerk	Van Vollenhovenkade											
IC Al Hijra, moskee	Ter Haarplein											
IC Imam Malik, moskee	Nieuwe Marnixstraat											

Legenda

■ geen / zeer laag / niet belangrijk	■ in enige mate / enigzins / belang beperkt	■ veel / groot / belangrijk
■ Weinig / laag / klein beetje	■ behoorlijk / redelijk / van belang	■ zeer veel / zeer groot / zeer belangrijk

Nr.	Naam	Cultuurhistorie	Stedenbouw	Architectuur	Interieur
1	Regenboogkerk	Gebouw gebouwd door en in gebruik bij Protestantse Gemeente (voorheen Hervormde Gemeente en Gereformeerde Kerk) en Rooms Katholieke kerk samen. In die zin van waarde als symbool van nieuwe brede naoorlogse oecumene.	Gebouw van beperkte stedenbouwkundige waarde vanwege onopvallende ligging in de schaduw van winkelcentrum en park. Alleen herkenbaar als kerk door de later toegevoegde vrijstaande klokkentoren.	Het gebouw is niet onderscheidend binnen de kerkgebouwen of qua architectuur. Behalve door de later toegevoegde klokkentoren is het gebouw nauwelijks te onderscheiden van een reguliere buurtvoorziening.	Kleurrijk en gezellig interieur met beperkte samenhang. Enkele losse elementen later toegevoegd (orgel, glas-inlood venster).
2	Herensingelkerk	Eerste Rooms Katholieke kerkgebouw buiten de historische singels, speciaal bedoeld voor de arbeiders van Leiden Noord. In die zin exemplarisch voor de uitbreiding van Leiden.	Ensemblewaarde door samenhang met pastorie, parochiehuys, kerk en toren. Ensemble maakt onderdeel uit van singelbebouwing maar onderscheidt zich ook in schaal: beeldbepalend voor de buurt.	Lichtinval en plattegrond typerend voor de toen vernieuwende liturgische opzet (sacraal en beleefbaar voor grote groepen). Zorgvuldig vormgegeven. Belangrijk gebouw in het oeuvre van de Leidse architecten Van der Laan.	Ruimtelijkheid van de kerkzaal in grote mate bepaald door de toepassing van de vernieuwende betonnen paraboolvormige spanten. Samenhang en ensemblewaarde nog grotendeels in tact.
3	Islamitisch Centrum Imam Malik, moskee	Gebouw (als eerste van Leiden) specifiek nieuw gebouwd voor de Islamitische gemeenschap van Leiden Noord. In die zin in het straatbeeld herkenbaar en symbolisch voor de emancipatie van dit deel van de bevolking.	Voor de buurt beeldbepalend. Zichtbaar vanaf de doorgaande Willem de Zwijgerlaan. Zowel gebouw als buitenruimte zijn geïntegreerd in het ontwerp van de Tuin van Noord.	Als bouwtype heel herkenbaar als moskee. De bouwstijl is een samenvloeiing van islamitische en West-Europese vormen en daarmee relatief uniek.	Interieur traditioneel, wel samenhangend ontworpen als moskee-interieur. Licht van karakter.
4	Koninkrijkszaal van Jehovah's getuigen	Gebouw gebouwd voor en door de gemeenschap van Jehovah's getuigen.	Het gebouw speelt door haar schaal en vormgeving geen stedenbouwkundige rol.	Het gebouw onderscheidt zich niet van eenvoudige zalencentra of bedrijfsgebouwen.	Onbekend.

Nr.	Naam	Cultuurhistorie	Stedenbouw	Architectuur	Interieur
5	Baptistenkerk	Van oorsprong hervormd kerkgebouw voor Leiden Noord.	Opgenomen in stedenbouwkundig plan van Granpré Moliere en beeldbepalend onderdeel van de buurt. Ensemblewaarde door samenhang met toren, kosterswoning en wijkgebouw.	Sober en zakelijk-expressionistisch vormgegeven bakstenen gebouw. Onderdeel van het oeuvre van architect Gijs van Hoogevest.	De oorspronkelijke ruimtelijke beleving is nog aanwezig. De samenhang van de interieuronderdelen is enigszins verloren gegaan door diverse aanpassingen in de tijd.
6	Moskee Mimar Sinan	Turkse moskee in oorspronkelijk Gereformeerd kerkgebouw. In die zin illustratief voor de terugloop van de traditionele kerken en de emancipatie van de Islamitische religies.	Centrale positie op en aan het Kooiplein. Beeldbepalend op zeer lokaal niveau, mede door de toegevoegde minaret.	In haar verschijningsvorm duidelijk herkenbaar als protestantse kerk die in gebruik is als moskee (m.n. door de toegevoegde minaret). In die zin uniek in haar soort.	Het interieur van de gebedsruimte is ruimtelijk nog herkenbaar als kerkzaal. De samenhang en kwaliteit is door de functiewijziging verloren gegaan.
7	Kapel Onze Lieve Vrouw van de Heilige Rozenkrans	Oorspronkelijk gebouwd voor het Apostolisch Genootschap, later in gebruik genomen door het katholieke Pius X genootschap. In die zin kenmerkend en a-typisch dat een meer protestants gebouw is omgebouwd naar een katholiek gebouw.	Enige ensemblewaarde door samenhang met later aangebouwde pastorie. Gebouw wel enigszins karakteristiek en beeldbepalend voor de buurt. Samenhang met omringende context (groen en bebouwing) ontbreekt.	Karakteristieke en eigenzinnige bouwstijl van restauratie-architect Van der Sterre, die ook in Leiden en omgeving zijn sporen naliet. Bijzonder materiaalgebruik, detaillering en kunst.	De relatie tussen binnen en buiten en de waarde van de glasgevels is deels teniet gedaan. Ook is de samenhang in het interieur weg door later toegevoegde elementen als orgel en altaar.
8	Monuta Van der Luit				
9	Marekerk	Op nationaal niveau één van de eerste als zodanig gebouwd protestants kerkgebouw in opdracht van het stadsbestuur. Ontworpen door Leidse stadsarchitect Arent van 's Gravesande.	Zeer bepalend voor stadsbeeld. In de buurt bepalend, o.a. door ligging aan voorpleintje. Nauwelijks ensemblewaarde. Ingeklemd tussen omringende bebouwing.	Zeer hoge waarde door specifiek voor de protestantse erediensten ontworpen typologie met herinterpretatie van klassieke waarden. Zeer zuivere vormgeving en uitwerking. Exemplarisch geweest voor verdere ontwikkeling in architectuur.	Interieurensemble nog grotendeels in tact en aanwezig. Unieke vormgeving, passend bij architectuur en liturgische opzet. Orgel in 1733 verhuisd vanuit de Pieterskerk.

Nr.	Naam	Cultuurhistorie	Stedenbouw	Architectuur	Interieur
10	St. Petruskapel begraafplaats Zijlpoort	Kapel op eerste Leidse begraafplaats na verbod op begraven in de kerken. Vanwege beschikbare ruimte gebouwd op de verdedigingswerken rond de binnenstad.	Hoge ensemblewaarde door samenhang met begraafplaats en woning. Bijzondere ligging op voormalige verdedigingswerken.	Eén van de eerste werken van Theo Molkenboer in eigen neoclassicistische stijl met jongere voorgevel.	Eenvoudige een beukige zaalvormige ruimte met enkele bijzondere interieurelementen, waaronder uit de Hartebrugkerk.
11	Harteburghkerk	Eerste Rooms Katholieke niet-schuilkerk na de Reformatie. In die zin symbolisch voor een nieuwe tijd en de heremancipatie van de kerk in Leiden.	Zeer beeldbepalend voor haar omgeving, wat minder voor het stadsbeeld. Geringe ensemblewaarde door krap perceel.	Architectuur exemplarisch voor samenwerking tussen Theo Molkenboer en het Ministerie van Waterstaat. Zorgvuldig uitgewerkt. Qua typologie niet heel uitzonderlijk.	Ruimtelijkheid en samenhang gebouw, interieur en inventaris aanwezig en waarneembaar. Belangrijk Maarschalkerweerdorgel en bijzondere preekstoel uit 1880.
12	Herengrachtkerk	Huidige gebouw is het tweede kerkgebouw op deze locatie. Gebouwd als eerste Gereformeerde Kerk na de Afscheiding. Daarmee representatief voor het ontstaan en de groei van dit kerkgenootschap.	Pand maakt onderdeel uit van de grachtenwand en onderscheidt zich nauwelijks, hooguit door haar breedte.	Doelmatige architectuur: zoveel mogelijk capaciteit rondom het woord. Met een nette, klassieke gevel aan de straatzijde.	Eenvoudige samenhang in interieur kwetsbaar door verschillende verbouwingen en ingrepen.
13	Hooglandse kerk	Van internationaal belang en uitzonderlijke waarde vanwege de unieke situatie dat de kerk als kapittelkerk is gesticht door het patriciaat en niet door een geestelijke. Verschillende bouw- en gebruikperiodes afleesbaar en aanwezig.	Zeer beeldbepalend voor de stad en haar directe omgeving. Sterk onderscheidend qua schaal, daarmee mede bepalend voor de skyline van Leiden.	Hoge waarde, o.a. doordat verschillende stadia in het streven naar internationale importantie afleesbaar zijn. Uniek samenspel tussen vroeggotisch schip en toren en hooggotisch koor en dwarschepen.	Zeer uniek interieur door de verschillende interieurelementen als ook door de unieke eigen samenhang en lichtinval.

Nr.	Naam	Cultuurhistorie	Stedenbouw	Architectuur	Interieur
14	Evangelisch Lutherse Kerk	Van groot belang vanwege het feit dat het eerste Leidse als protestants bedehuis gebouwd is. Interieur met voor Nederland unieke Duitse invloeden. Herinnering aan internationaal klimaat en grote religieuze diversiteit in samenhang met de universiteit in 17e eeuw Leiden.	Op stadsschaal niet zozeer van belang, wel lokaal, vooral aan de Hooglandse Kerkgracht. Ensemble met consistorie en Luthers weeshuis is functioneel verbroken, maar ruimtelijk nog aanwezig.	De typologie is een goed voorbeeld van grote schuilkerk die later 'publiek' is gemaakt. De constructie (17e eeuw casco, gaaf bewaard) is daarmee historisch van groot belang.	(Zeer) hoge interieurwaarde. Internationaal van belang vanwege samenhang en uniciteit van orgel, balustrade, schilderijen, bankenplan, doophek en houtsnijwerk.
15	Gemeente functie/kantoren				
16	Wonen VVE gebouw Nieuwe Rijn te Leiden				
17	Wonen VVE Oude Vestkerk Leiden				
18	Boerhaave museum				
19	Woningen				
20	Zorgcentrum/gemeenschappelijke ruimte				
21	Hofje/gemeenschappelijke ruimte				
22	The Church/horeca/poolcafé				

Nr.	Naam	Cultuurhistorie	Stedenbouw	Architectuur	Interieur
23	De Christengemeenschap				
24	Lokhorstkerk	Zeldzame vorm van schuilkerk achter woningen. In die zin van waarde als representant van het tijdperk van de schuilkerken.	Ensemblewaarde door typologie schuilkerk: kerk staat op binnenterrein met woningen ervoor. Geen beeldbepalende waarde voor de stad of wijk.	De kerkzaal zelf is na de verbouwing van 1860 door architect Schaap utilitair met metalen tracing. In die zin typerend voor die tijd en gericht op capaciteit. Wel weinig zichtbaar van buitenzijde.	Na de verbouwing van 1860 is een eigen samenhangend interieur met bijzondere elementen ontstaan en nog aanwezig.
25	Synagoge	Het gebouw vormt een representant van de (kleine) Joodse gemeenschap van Leiden en ook van de ruimte die er werd geboden aan de verschillende groeperingen in de stad.	Het gebouw maakt onderdeel uit van de straatwand en is alleen zichtbaar vanwege haar ligging op de hoek van een bouwblok aan een grotere open ruimte.	Het gebouw heeft een eenvoudige hoofdvorm en is niet uitbundig of specifiek vormgegeven.	Het interieur is kenmerkend voor de Joodse liturgie: er is sprake van een zorgvuldige en samenhangende opstelling qua interieur en inventaris.
26	La Vertu, Loge Vrijmetselaars	Voor Nederland is La Vertu een zeer oude loge, ontstaan vanuit kleine, maar invloedrijke intellectuele kring rond de universiteit en relatie met de Leidse drukkers. Bouwhistorische gelaagdheid door verschillende functiewijzigingen.	Pand maakt onderdeel uit van de grachtenwand en onderscheidt zich nauwelijks, hooguit door haar breedte. Beperkt herkenbaar als loge.	Qua architectuur als verbouwde fabriek interessant.	Interieur ontmoetingsruimte typerend Vrijmetselarij. Nog gaaf na herbouw in 1950 en vormt ruimtelijk, zeer zorgvuldig opgesteld ensemble / meubilair. Elementen op zich niet van waarde.
27	Pieterskerk	Van zeer hoge waarde als eerste parochiekerk van Leiden, met een kenmerkend verprotestantst interieur. Bouwhistorische gelaagdheid is er wel, maar laat zich iets minder zien.	Zeer beeldbepalend voor de stad en haar directe omgeving. Sterk onderscheidend qua schaal, daarmee mede bepalend voor de skyline van Leiden.	Van zeer hoge waarde vanwege de kenmerkende gotische bouwstijl die zich wilde meten aan de Keulse bouwers en daarmee aansluit bij de internationale grote kathedralen.	Behoorlijk samenhangend in balans zijnd gotisch protestants interieur, waarbij latere protestantse elementen weer zijn verwijderd.

Nr.	Naam	Cultuurhistorie	Stedenbouw	Architectuur	Interieur
28	Lodewijkkerk	Verving oudere schuilkerk aan de Nieuwe Rijn na de kruitramp. Kerk laat daarmee prominent de heremancipatie na de Reformatie zien. Met steun van Napoleon werd de kerk gebouwd op de plek van de kapel van het Sint Jacobs Gasthuis.	Kerk voegt zich in de grachtenwand. De toren beeldbepalend voor dit binnenstadsdeel. Ensemblewaarde met naast- en achtergelegen bebouwing en tuin.	Persoonlijk door Napoleon aangestelde Italiaanse architect Jan Giudici. Gebouw mede door in 1957 gerealiseerde naoorlogse uitbouw uniek.	Bijzonder en samenhangend interieur door toepassing classicistische stijl en vormgeving en toepassing de kleur wit. Eén van de oudste oorspronkelijke katholieke interieurs van West-Nederland.
29	Waalse Kerk	Van zeer hoge cultuurhistorische waarde vanwege de rol en betekenis voor de franstalige vluchtelingen die in Leiden toevlucht zochten en de relatie met de OLV-kerk.	Van waarde als kapel van en vanwege de samenhang met delen van het oude Sint Catharina Gasthuis en de ligging aan de Catharinahof.	Het gebouw vormt een optelsom van resten van de middeleeuwse kapel, 17e eeuwse uitbouw en latere wijzigingen.	Hoge waarde door samenhang verschillende historische lagen en monumentale interieurelementen.
30	Academiegebouw				
31	Sportcity				
32	Kantoor				
33	Christelijke Gemeente Langeburg (vergadering van gelovigen)				
34	Oud-Katholieke kerk	Gebouw in 1925 gebouwd voor de Oud-katholieken. Zij vormen de directe doorzetting van de Katholieken na de Reformatie. In Leiden altijd klein en marginaal gebleven.	Onderdeel van de singelbebouwing met een eigen karakter en stijl. Ensemble met naastgelegen pastorie.	Ontwerp van architect B. Buurman in chaletstijl. Geheel eigen typologie en zorgvuldige uitwerking. Niet direct herkenbaar als kerk.	Interieur zeer bijzonder door schilderijen van de kunstenaar Chris Lebeau. Deze zijn bepalend voor het beeld, de samenhang en waarde.

Nr.	Naam	Cultuurhistorie	Stedenbouw	Architectuur	Interieur
35	St. Petruskerk	Symbolisch voor het katholiek verlangen om na de Reformatie weer aanwezig te zijn in het stadsbeeld en in de wijk. Kenmerkend voor de vernieuwing: de Petruskerk is de vervanger van de afgebrande binnenstadskerk aan de Langebrug.	Zeer bijzondere compositie: hoge ensemblewaarde door diverse bijgebouwen en samenhang met omliggende woningen. Zeer beeldbepalend voor deze grote stadsuitbreiding, mede door de hoge toren.	Binnen het oeuvre van Kropholler bijzonder type en zeer mooi uitgewerkt voorbeeld van kerk en ensemble.	Het oorspronkelijke interieurontwerp is nooit gerealiseerd. Het huidige interieur stamt uit latere tijden. Ondanks dat en diverse aanpassingen nog wel een mooi en samenhangend interieur.
36	Vredeskerk	Eén van de eerste Hervormde kerkgebouwen buiten de singels. Nodig vanwege de groei van de wijk. Typisch voor de overgang van 'kerk' naar 'kerkelijk centrum': een open gebouw, herkenbaar als kerk.	Het gebouw vormt een latere toevoeging aan het oudere stedenbouwkundige ontwerp voor de rest van de wijk. Prominente positie op kruising in de buurt. Ligging afgestemd op het omringende groen. Hoge ensemblewaarde door de zorgvuldige compositie.	Het gebouw is qua bouwstijl en -type typerend voor de hervormde kerkbouw van die tijd. Zorgvuldig gecomponeerde volumeopbouw die in haar uitwerking vrij eenvoudig is.	De oorspronkelijke ruimtelijke werking van het interieur is nog steeds aanwezig, maar de samenhang tussen de verschillende onderdelen is door aanpassingen verloren gegaan.
37	VVE van het gebouw Karakter te Leiden/wonen				
38	Antoniuskerk				
39	Apostolisch Genootschap	De bouw van het pand is een gevolg van de scheiding binnen het oorspronkelijke Apostolisch Genootschap. Daarna waren nieuwe kerkgebouwen nodig.	Verstopte ligging temidden van woningen. Zeer beperkt beeldbepalend in de buurt.	De architectuur van het kerkgebouw heeft veel weg van de protestantse kerkgebouwen uit deze tijd. Zorgvuldige compositie met dito latere aanpassingen.	Ruimtelijke opbouw en werking nog in tact. Door aanpassingen is het interieur opgefrist, maar nog wel samenhangend en deels origineel.

Nr.	Naam	Cultuurhistorie	Stedenbouw	Architectuur	Interieur
40	Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen	Door groei van geloofsgemeenschap in Nederland waren nieuwe gebouwen nodig.	Het gebouw staat in een groenzone en niet in een voorzieningszone. Het gaat geen relatie aan met het groen.	De architectuur is kenmerkend (maar niet onderscheidend) voor de bouw van deze geloofsgemeenschap. Sober, zorgvuldig en herkenbaar als kerk door klokkentorenelement.	Niet bekend.
41	Islamitisch Centrum Al Hijra, moskee	Gebouw nieuw gebouwd voor de Islamitische gemeenschap van Leiden Zuid-west. In die zin in het straatbeeld herkenbare moskee en symbolisch voor de emancipatie van dit deel van de bevolking.	Het pand is sterk beeldbepalend voor het noordelijke deel van de wijk Zuidwest. Ondanks eigen religieuze richting wel opgenomen in nieuwe stedenbouwkundige structuur ter plaatse. Samengestelde compositie uit meerdere volumes.	Als gebouwtype herkenbaar als moskee. De bouwstijl en het materiaalgebruik vormt deels een samenvloeiende van islamitische en West-Europese elementen.	Gedecoreerd met islamitische vormtaal, relatief sober en licht interieur.
42	Opstandingskerk	Va waarde vanwege de mate waarin de architectuur kenmerkend is voor een protestantse wederopbouwkerk.	Met nog gaaf ensemble van toren, kerkzaal en nevenruimten voorbeeld van een wederopbouwkerk die centraal in de wijk, en daarmee in de samenleving, is geplaatst. Beeldbepalend op buurtniveau.	De architectuur en typologie zijn exemplarisch voor een wederopbouwkerk.	Sober interieur met recente verstoringsen in inrichting en samenhang. Bijzonder onderdeel vormt het glas-in-loodraam van Berend Hendriks.
43	Kantoor				
44	Woningen				
45	International Christian Fellowship				

Bijlage 7

Transformaties

Het Leidse Transformatieproces en de Transformatieladder

Ook in Leiden zullen naar verwachting meerdere bedehuizen op kortere of langere termijn hun religieuze functie verliezen. Om een bedehuis te kunnen behouden voor de toekomst zijn transformaties en herbestemmingen dan soms onvermijdelijk.

De gebouwen hebben dan echter in de meeste gevallen nog steeds een culturele en sociaal-maatschappelijke betekenis.

TRANSFORMATIES

'Transformaties' kunnen bestaan uit wijzigingen in gebruik, wijzigingen in de eigendoms- en beheersstructuur en wijzigingen aan, in of bij het gebouw. Transformaties zijn niet uniek in de geschiedenis: ook in het verleden hebben veel bedehuizen transformaties ondergaan om het gebouw te behouden of om het aan te passen aan eigentijdse gebruikswensen. Wel nieuw is de schaal waarop dit de laatste decennia en naar verwachting ook in de toekomst, gebeurt.

In deze nota bepalen we niet voor elk gebouw afzonderlijk en specifiek het pad naar de toekomst. Dat komt in beeld op het moment dat een transformatie nodig is, met de kennis van dat moment. Het enige wat we nu weten is dat er in de toekomst transformaties nodig zullen zijn. Bij welke bedehuizen die zullen spelen, wanneer en wat de redenen daarvan zijn, is op dit moment onbekend. Wel

hebben we door de gevoerde gesprekken met de eigenaren een globaal idee van de stand van zaken op dit moment en de verwachtingen richting toekomst.

We schetsen in dit hoofdstuk een algemene beleidslijn die we bij transformaties van Leidse bedehuizen willen volgen, waarbij het besef aanwezig is dat de waarden alleen 'levend' kunnen blijven door aanpassingen te (blijven) doen.

Naast de rol en betekenis van het bedehuis voor de cultuurhistorie, leefomgeving in de stad en de waarden van het gebouw (exterieur, interieur en inventaris) ziet de gemeente ook het belang van hergebruik van bedehuizen vanwege de duurzaamheid daarvan in de meest brede zin.

UITGANGSPUNTEN

De volgende uitgangspunten voor de afwegingen in het proces van transformatie van de bedehuizen in Leiden zijn opgesteld:

- bij voorkeur blijven de gebouwen publiek toegankelijk: bij eventuele herbestemming heeft een herbestemming met een publieke functie de voorkeur boven een herbestemming met een private functie;

- ook na herbestemming moet het (cultuurhistorische) verhaal van kerk en stad verteld en beleefd kunnen worden; er wordt gezocht naar oplossingen met een open blik en bredere scope dan alleen het gebouw zelf; kijk dus ook naar de omgeving (de 'markt' en de fysieke omgeving);
- er wordt gezocht naar combinaties in plaats van alleen naar ééndimensionale oplossingen; vanzelfsprekend wordt daarbij ook gekeken naar haalbaarheid en betaalbaarheid.

HET TRANSFORMATIEPROCES

Transformaties van bedehuizen in Leiden worden als volgt aangepakt:

1. Initiatief bij de kerkeigenaar

De kerkeigenaar meldt in een zo vroeg mogelijk stadium aan de gemeente dat hij (op termijn) niet meer in staat is de lasten van de instandhouding van het bedehuis te dragen of dat hij voorziet dat het huidige religieus gebruik van het gebouw op (korte) termijn zal worden beëindigd. De kerkeigenaar neemt daarmee het initiatief om te komen tot een transformatie van het gebouw.

2. Gezamenlijke stappen

Kerkeigenaar en gemeente gaan vanaf dat moment in gesprek over de toekomst van het desbetreffende gebouw. In die zin is er sprake van een gezamenlijk onderzoek van de mogelijke toekomstscenario's voor het gebouw. Overigens blijft de kerkeigenaar verantwoordelijk voor dit proces en de daaraan verbonden inzet. De gemeente is hierin gesprekspartner en leidraad voor het inhoudelijke gesprek en het publiekrechtelijke proces van een transformatie. ►

3. De eerste fase is het opstellen van een gedetailleerde waardebeoordeling

Bij een transformatie wordt altijd gestart met het opstellen van een meer gedetailleerde waardebeoordeling van gebouw, het interieur en de inventaris, de locatie en de context. In opdracht van de gebouweigenaar. Deze waardebeoordeling betreft ook de bouwhistorische en cultuurhistorische waarden en gaat verder dan de globale waardering in deze nota. De in deze nota opgestelde waarden dienen hierbij als vertrekpunt. Kerkeigenaar en gemeente komen nader samen overeen welke waarden een bedehuis vertegenwoordigt en wat dat betekent voor de transformatie. Ook de sociaal-maatschappelijke en stedenbouwkundige waarden zoals eerder beschreven worden nader uitgewerkt. Ook dient te worden nagegaan of in het verleden verloren gegane waarden of historische verbanden nog zichtbaar kunnen worden gemaakt dan wel deze nog teruggebracht kunnen worden of dat daar aan kan worden gerefereerd. Door het onderzoek naar de meer gedetailleerde waarden, wordt de verbinding gelegd met de historie en de cultuur van Leiden (zie ook paragraaf Leiden en de bedehuizen).

4. De transformatieladder: van huidig gebruik naar toekomstig gebruik

De transformatie van een cultuurhistorisch waardevol / monumentaal bedehuis vergt zorgvuldige en gefundeerde afwegingen. Daarvoor wordt gewerkt met de transformatieladder. Op deze ladder kunnen zes stappen van steeds verdergaande vormen van transformatie worden gezet. Het onderzoek naar een nieuwe toekomst voor bedehuizen begint altijd bij het bepalen welke stap de instaptrede is. Dat verschilt per gebouw, afhankelijk van de geconstateerde waarden in deze nota.

Concreet betekent dit bijvoorbeeld het volgende. Wanneer een gebouw qua cultuurhistorische en interieurwaarden niet positief wordt gewaardeerd en alleen qua stedenbouwkundig beeld van belang is, kan worden overwogen om in te stappen op trede 4 (privaat gebruik). Daarmee blijft de interieurwaarde,

de beleving van de ruimte en het cultuurhistorisch verhaal niet meer publiek toegankelijk of beleefbaar.

Of: wanneer geconstateerd is dat een gebouw niet per se behouden hoeft te blijven, maar wel een publieke functie op de locatie, dan is de zesde trede de instaptrede en richt de zoektocht zich op een nieuwe publieke functie op de locatie.

Na het vaststellen van de instaptrede worden de mogelijkheden binnen die stap onderzocht. Pas als die stap aantoonbaar niet leidt tot bevredigende oplossingen (of niet van toepassing blijkt) komt stap 2 in beeld, en zo verder.

Transformatieladder

Stap	Gebruik	Publiek	Ruimte en monumentaalk	Voorbeeldfunctie
1	Religieus	Toegankelijk	Ervaarbaar	gebedshuis
2	Meervoudig	Toegankelijk	Ervaarbaar	gebedshuis plus
3	Publiek	Toegankelijk	Ervaarbaar	bibliotheek, evenementen, dorps huis, expositie, gezondheidscentrum, kantoor, museum, muziek, school, ...
		Toegankelijk	Niet ervaarbaar	bibliotheek, evenementen, dorps huis, expositie, gezondheidscentrum, kantoor, museum, muziek, school, ...
4	Privaat	Toegankelijk	Ervaarbaar	detailhandel, heroca, evenementen, expositie, gezondheidscentrum, hotel, kantoor, museum, muziek, ...
		Toegankelijk	Niet ervaarbaar	detailhandel, heroca, evenementen, expositie, gezondheidscentrum, hotel, kantoor, museum, muziek, ...
		Niet toegankelijk	Ervaarbaar	wonen, opdag
		Niet toegankelijk	Niet ervaarbaar	wonen, opdag
5	Tijdelijk			
6	Geen			

Trede 1 | Religieus gebruik

Voortgaand religieus gebruik als hoofdfunctie: Dit wordt altijd als eerste onderzocht: religieus gebruik door de huidige eigenaar, door een andere geloofsgemeenschap of een combinatie van beide. In algemene zin is het beste behoud van een monumentaal gebouw het behoud van de oorspronkelijke functie. In het geval van religieuze gebouwen kan echter passend aanvullend gebruik vanuit exploitatieve overwegingen van ondersteunend belang zijn. In Leiden geldt dat het merendeel van de eigenaren van historisch-monumentale bedehuizen heeft aangegeven in ieder geval het gebouw met een religieuze functie te behouden. Dat betekent dat stap 1 (of 2) van toepassing is.

Bouwkundige aanpassing van het gebouw is binnen deze eerste trede meestal beperkt of zelfs niet nodig. Naast het religieus gebruik kan het gebouw in meer of mindere mate voor medegebruik worden ingezet. Hiervoor zijn soms wel (bouwkundige) aanpassingen nodig.

Trede 2 | Meervoudig gebruik

Meervoudig gebruik: Naast het religieus gebruik vindt er in deze trede ook medegebruik door anderen plaats. Voorbeelden zijn o.a. culturele activiteiten zoals concerten, exposities of evenementen en verhuur. Door het gebouw meervoudig te gebruiken komt het gebouw meer midden in de samenleving te staan en krijgt het een ►

sterkere en bredere maatschappelijke betekenis. Ook ontstaat zo een bredere financiële basis voor behoud. Soms zijn daarvoor aanpassingen aan het gebouw noodzakelijk.

► Trede 3 | Publiek toegankelijke functie

Herbestemming met publiek toegankelijke functie: Als meervoudig gebruik niet mogelijk is of onvoldoende soelaas biedt of als de religieuze functie toch zal verdwijnen is een verdere stap richting herbestemming nodig. Afhankelijk van de geconstateerde waarden van een bedehuis zal in eerste instantie moeten worden gezocht naar herbestemming met een of meer functies die passend zijn bij het gebouw en waarbij het gebouw publiek toegankelijk blijft. Onderdeel van de zoektocht is het beleefbaar houden van de ruimte en de monumentaliteit: er is sprake van een verdergaande tussenstap als dat niet het geval is. Om een gebouw (deels) publiek toegankelijk te houden, ligt een transformatie naar een culturele of sociaal-maatschappelijke functie het meest voor de hand. Daarnaast kunnen functies met een publiek toegankelijke foyer ook worden toegepast. In sommige gevallen kan een combinatie van functies met een verschillend karakter noodzakelijk zijn. Dit kan aanpassingen aan het gebouw vergen met bijvoorbeeld het toevoegen van volume binnen of buiten de oorspronkelijke kerk.

Door het bedehuis op deze manier te transformeren blijft het gebouw van betekenis voor de samenleving en blijft het een levendige plek met een verbindend karakter. Voorbeelden: bibliotheek, boekhandel, detailhandel, horeca, concertzaal.

► Trede 4 | Private functie

Herbestemming met private functie, al dan niet publiek toegankelijk: Als een publieke functie niet haalbaar blijkt, kan er worden gekeken naar private functies of een combinatie van publiek toegankelijke en niet toegankelijke functies. Ook dan zal er moeten worden gezocht naar een mogelijkheid om (een deel van) het bedehuis en het verhaal ervan beleefbaar te houden. In het uiterste geval blijft het gebouw

slechts in materiële zin visueel aanwezig in het straat- of stadsbeeld. Voorbeeld: appartementengebouw.

► Trede 5 | Tijdelijke functie of leegstand

Tijdelijke functie of leegstand: Als de voorgaande tredes geen haalbare transformatie opleveren, kan het bedehuis wellicht een tijdelijke functie krijgen (of tijdelijk leeg staan). Daarmee blijft het gebouw nog behouden, wachtend op een betere toekomst. De ervaring leert dat dit in veel gevallen uiteindelijk alsnog tot een geslaagde transformatie leidt. De waarden van het gebouw dienen dan wel in tact te kunnen blijven en eventuele aanpassingen beperkt / reversibel te blijven.

► Trede 6 | Sloop

Sloop van het gebouw met herontwikkeling van de locatie betekent dat de aanwezige waarden verloren gaan. Dit is voor de waardevolle monumentale bedehuizen de allerlaatste en onwenselijke stap. Voor monumentale bedehuizen is deze stap in principe ook niet aan de orde vanwege de bescherming die zij genieten. Voor niet-monumentale bedehuizen kan dit - afhankelijk van de waarden - anders liggen.

Proces en onderbouwing

Bij een transformatie van een bedehuis is altijd een specifieke onderbouwing en uitwerking nodig die wordt aangeleverd door de eigenaar in onderling contact tussen gebouweigenaar en gemeente. Specifieke onderbouwing is nodig, omdat elk gebouw verschilt in betekenis voor de stad, het sociale en culturele leven. Ook biedt elke locatie zijn eigen (on-)mogelijkheden voor een transformatie. Van veel bedehuizen is de (historische) betekenis voor de stad en de beleving daarvan onderbelicht. Dat geldt ook voor de educatieve en museale waarde, ook met het oog op behoud van waardevolle inventarissen en interieurelementen. Bij een gunstige ligging in de stad kan een gebouw ook als ontmoetingsplaats worden gebruikt.

Factoren die bij het specifieke onderzoek een rol spelen zijn onder andere de mogelijkheden van religieus, sociaal-maatschappelijk en cultureel gebruik, de financiële situatie van de kerkeigenaar, de omvang en karakteristieken van het bedehuis, de verschillende waarden van het gebouw, de mogelijkheden om wijzigingen aan te brengen aan het gebouw en het interieur en de mogelijkheden

op het perceel in relatie tot de openbare ruimte en de omliggende bebouwing (bestemmingsplan).

De transformatieladder vormt hierbij de leidraad voor het nadere specifieke onderzoek. Om van de instaptrede naar een volgende trede 'over te stappen' is per stap een breed gemotiveerde en gefundeerde onderbouwing nodig.

Relatie met andere bedehuizen en voorzieningen

Bij de mogelijkheden voor een nieuwe toekomst wordt ook gekeken naar de relaties met de andere bedehuizen, andere religieuze gemeenschappen (zonder eigen bedehuis) en voorzieningen in de stad. Is hier samenwerking mogelijk, zijn we misschien elkaars concurrenten? Dit moet goed worden onderzocht om gezamenlijk de gewenste toekomst van Leiden zoveel mogelijk te versterken en bestaande voorzieningen voldoende ruimte te blijven bieden. De nieuwe toekomstige rol en betekenis kan en zal per bedehuis verschillend zijn ■

Bijlage 7

De plek van de monumentale bedehuizen op de Transformatieladder

Met de bepaling van de (kern)waarden komen de bedehuizen op een bepaalde plek op de transformatieladder te staan. Er vormen zich categorieën; groepen van bedehuizen met eenzelfde soort opgave. Een deel heeft bijvoorbeeld een zodanige waarde dat behoud als bedehuis of een andere publieke functie (bijv. collegezaal, concerten) uitgangspunt is. De interieurwaarde van de Hooglandse kerk of de Marekerk is simpelweg te hoog om hier appartementen in te bouwen. Terwijl bv. een andere categorie vooral beeldbepalend is qua exterieur (Petruskerk) maar waar (deels) wel een andere bestemming in zou kunnen komen.

Binnen de transformatieladder wordt onderscheid gemaakt tussen publieke of private eigenaar, publieke toegankelijkheid of niet,ikbaarheid van de ruimtelijkheid of opdeelbaarheid daarvan en / of de ervaarbaarheid van de monumentaliteit van het interieur.

Deze waarden laten zich vertalen naar concrete - te behouden - waarden in een transformatieproces. Zo vragen de waarden van bijvoorbeeld de Marekerk (cultuurhistorisch, stedenbouwkundig, archiitectonisch en interieur) om behoud van de stedenbouwkundige situatie, het gebouw, de publieke toegankelijkheid, de ruimtelijkheid en de interieurwaarde. In navolgende tabel en kaart is zichtbaar welke waarden in het geding zijn en daarmee de plek op de transformatieladder.

De eigenaren en de transformatieladder

Met het oog op een eventuele herbestemming zullen de eigenaren vroegtijdig contact op nemen met de gemeente, zodat in het vooroverleg een gesprek over de te behouden waarden kan plaatsvinden. Dit is een gebruikelijk vooroverleg met monumentale gebouwen in transitie. Bij monumenten wordt de planvorming altijd getoetst in relatie tot de monumentale waarden en het gebruik van het monument. De kennis van Erfgoed Leiden en omstreken wordt hierbij ingezet in het gesprek. De waardering in deze nota vormt een extra toets in de planvorming (bovenop de reguliere monumententoets).

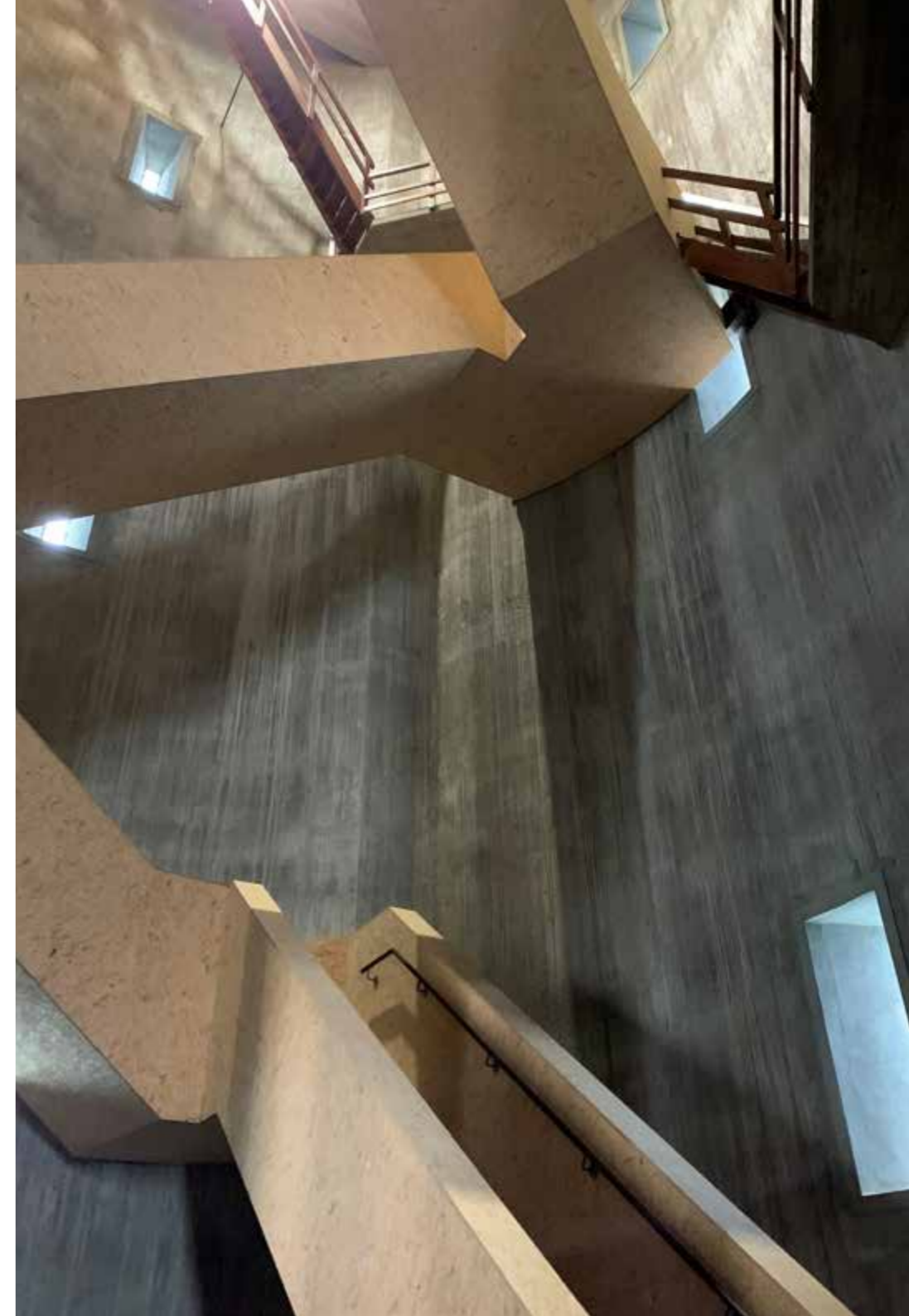
De (potentiële) eigenaar staat voor de uitdaging om tegemoet te komen aan de eisen van de transformatieladder. In sommige gevallen betekent de ladder dat bijvoorbeeld een hotelfunctie niet mogelijk is vanwege de interieurwaarde: vanuit het omgevingsplan wordt hier dan qua functie niet aan meegewerkt.

Een risico daarbij is dat zich niet altijd meer zomaar een nieuwe eigenaar zal melden. Wie zou het op zich nemen om het eigendom – en daarmee het onderhoud - bijvoorbeeld in geval van een uitzonderlijk groot, kostbaar kerkgebouw, over te nemen?

Toekomst?

Voor een aantal gebouwen is een reguliere herbestemming geen voor de hand liggende oplossing, vanwege de aard van het gebouw. De richting hier kan zijn om zo lang mogelijk het huidige gebruik (met instandhouding) als bedehuis te handhaven. Zorg daarbij dat er geen restauratie / onderhoudsachterstand ontstaat. Dit is de primaire verantwoordelijkheid van de eigenaar maar die staat voor grote uitdagingen. Professioneel onderhoud en professioneel maximale exploitatie wordt gedaan door vrijwilligers, verbonden aan de kerkgemeenschap. Deze opgave vergt steeds meer tijd en deskundigheid en ontstijgt langzamerhand het normale vrijwilligerswerk. Deze grote monumentale gebouwen worden dus momenteel geheel door vrijwilligers gedreven. Een groep die op termijn (en ook nu al) ouder wordt qua leeftijd en tegelijkertijd minder qua aantallen. Bedehuizen geven aan dit verlies aan bestuurskracht en verlies aan vrijwilligers te zien (niet alle kerken maar wel een aantal). Juist dat kan een gevaar vormen voor de instandhouding van de kerk.

Ligt hier wellicht een oproep aan de Leidse samenleving? Zijn er ook vrijwilligers en bestuurders te vinden die weliswaar niet zijn verbonden aan de kerkgemeenschap, maar wel aan het gebouw? Als plek van ontmoeting? Het behoud van vrijwilligers met de gewenste deskundigheid is een must voor de toekomst van het kerkgebouw in huidige vorm. ■

Kaders richting Toekomst bedehuizen Leiden

nr.	kerk	stedenbouw	gebouw	publieke toegankelijkheid	ruimtelijkheid	interieur
2	Herensingelkerk					
5	Baptistenkerk					
7	Kapel OLV van de Heilige Rozenkrans					
9	Marekerk					
10	St. Petruskapel begraafplaats Zijlpoort					
11	Hartebrugkerk					
12	Herengrachtkerk					
13	Hooglandse kerk					
14	Lutherse Kerk					
24	Lokhorstkerk					
25	Synagoge					
26	La Vertu, Loge Vrijmetselaars					
27	Pieterskerk					
28	Lodewijkskerk					
29	Waalse Kerk					
34	Oud-Katholieke kerk					
35	St. Petruskerk					
38	Antoniuskerk					
42	Opstandingskerk					
46	Maria Middelaars					

1	Regenboogkerk					
3	Islamitisch Centrum Imam Malik, moskee					
4	Koninkrijkszaal van Jehovah's getuigen					
6	Moskee Mimar Sinan					
36	Vredeskerk					
39	Apostolisch Genootschap					
40	Kerk van Jezus Christus van de HLD					
41	Islamitisch Centrum Al Hijra, moskee					

Legenda

- historisch of monumentaal
- niet historisch of monumentaal

Legenda

- van belang / van waarde / uitgangspunt
- nader te bepalen

Antoniuskerk: In dit geval heeft eerder besluitvorming plaatsgevonden in College en raad, met daarbij een zorgvuldige weging van deze aspecten. Bij een herontwikkeling van deze locatie kan daarom worden afgeweken van de hier geconstateerde waarden op basis van die besluitvorming.

Bijlage 7

Transformatieperspectief per bedehuis

Afhankelijk van de situatie van het gebedshuis (bouwkundige staat, financiën) en de verwachte ontwikkelingen van het religieuze gebruik en het overig gebruik kan een eigenaar het initiatief nemen om met de gemeente en andere geloofsgemeenschappen en eventueel andere partijen te onderzoeken wat de mogelijkheden zijn voor het toekomstig gebruik van het gebedshuis. Daarbij wordt gewerkt met de transformatieladder.

In dit hoofdstuk worden voor de Leidse gebedshuizen de kaders voor het toekomstperspectief geschetst voor het geval een transformatie noodzakelijk blijkt. Deze kaders zijn opgesteld met op de achtergrond het transformatieproces en de waardering uit de vorige hoofdstukken. Er is niet alleen gekeken naar elk gebedshuis afzonderlijk, maar ook naar het toekomstperspectief van het hele gebedshuizenlandschap op het gebied van bouwperiode, wijk en denominatie. Dit om te voorkomen dat gebedshuizen van bijvoorbeeld een bepaald type of bouwperiode of in een wijk geheel kunnen verdwijnen door de opgestelde kaders.

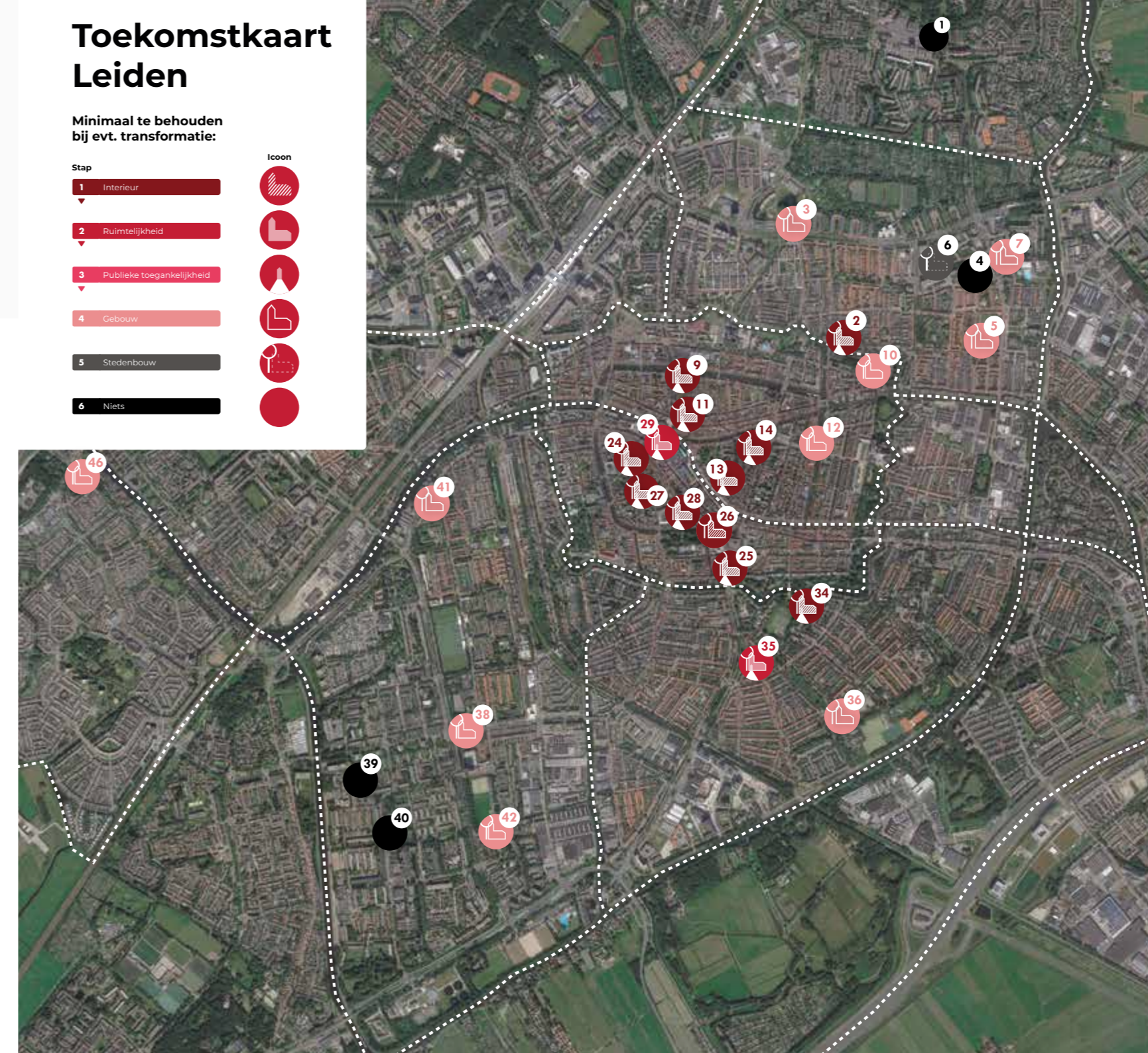
In de tabel 'Kaders richting Toekomst bedehuizen Leiden' is per kerk aangegeven welke aspecten in de toekomst in ieder geval behouden zouden moeten blijven. Hierbij heeft de eerdere globale waardering als leidraad gediend. In het vervolg van dit hoofdstuk is de onderbouwing en toelichting per bedehuis omschreven.

Bij dit hoofdstuk hoort een kaart waarin het finale toekomstperspectief voor de gebedshuizen van Leiden is weergegeven, op grond van bovenstaande tabel. In de tabel en op de kaart is te zien wat er bij de transformatie van elk bedehuis minimaal behouden moet worden. We willen er nadrukkelijk op wijzen, dat dit minimale eisen betreft in het geval dat er sprake is van een transformatie. Dit betekent dat het niet bedoeld is als weergave van de toekomstige situatie of de te verwachten situatie. Ook vele andere toekomstperspectieven zijn denkbaar, waarbij gebedshuizen hun religieuze functie houden of waarbij veel meer waarden dan minimaal vereist behouden blijven. ■

Toekomstkaart Leiden

Minimaal te behouden bij evt. transformatie:

Stap	Icoon
1 Interieur	
2 Ruimtelijkheid	
3 Publieke toegankelijkheid	
4 Gebouw	
5 Stedenbouw	
6 Niets	

Bronnen en verantwoording beeldmateriaal

Bronnen algemeen

Voor de Nota Leids religieus erfgoed is in algemeenheid gebruik gemaakt van de volgende bronnen.

ArcGis

<https://www.arcgis.com/home/webmap/viewer.html?webmap=4120ea8f3dd94b98bbd10cdcd7a568f5&extent=4.3988,52.1198,4.5824,52.183>

De Leidse Canon http://www.deleidsecanon.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=85%3Abeschrijving-monumenten&Itemid=111#erf_22

Erfgoed Leiden en omstreken

<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/erfgoedregister/zoek-monumentenregister/?mode=gallery&view=table&q=&rows=1&page=1&reverse=0>

Gebedshuizen in Nederland

https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Gebedshuizen_in_NL

Kaart met Rijksmonumenten in Nederland

<https://rijksmonumenten.nl/plaatsen/>

Reliwiki

<https://www.reliwiki.nl>

Rijksmonumentenregister

<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/>

Wikipedia

www.rkleiden.nl

Bronnen specifiek

Voor de paspoorten per bedehuis is gebruik gemaakt van de volgende meer specifieke bronnen.

Regenboogkerk (1)

https://reliwiki.nl/index.php/Leiden,_Watermolen_1_-_De_Regenboog
<https://www.orgelsite.nl/leiden-kerkelijk-centrum-de-regenboog/>
<https://rkleiden.nl/wp-content/uploads/2009/04/0803rdk5-regenboog.pdf>

Herensingelkerk (2)

<http://www.stjosephleiden.nl/>

Islamitisch Centrum Imam Malik (3)

<https://www.rapleiden.nl/gebouw/moskee/>
Interview met architect Gerard Rijnsdorp 'Moskee Leiden Noord', 10 februari 2009, via: <https://www.youtube.com/watch?v=bbdzh8fda20>

Baptistenkerk (5)

Erfgoedregister Erfgoed Leiden

Moskee Mimar Sinan (6)

https://reliwiki.nl/index.php/Leiden,_Curaçaostraat_3_-_Mimar_Sinan

Kapel Onze Lieve Vrouw van de Heilige Rozenkrans (7)

Erfgoedregister Erfgoed Leiden

Vm. Koningskerk (8)

Erfgoedregister Erfgoed Leiden
<https://www.oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-hout-archiefonderzoek/buurthouden-1400-1795/intro-buurt/40-activiteiten/monumentale-kunst/5734-willem-de-zwijgerlaan-179-henk-tieman-gevelreliefs>
Spoelstra, Yteke, 'Monumentale kunst ontdekt in Leiden', 2017

Marekerk (9)

Rijksmonumentenregister

<http://leiden-info.com/bezienswaardigheden/marekerk/>

Sint Petruskapel begraafplaats Zijlpoort (10)

Cappers, W. (1987). Opzoek naar zekerheid omtrent de dood: totstandkoming en uitvoering van de begrafeniswet van 1869 in Nederland. Groniek, 98-109.
Hanssen, E. (1984). Tussen latwerk en gips: architect Theo Molkenboer en de R.K. van Overveen. Leiden.
<https://begraafplaatszijlpoort.nl/>
Hartebrugkerk (11)
<http://www.hartebrug.nl/>

Herengrachtkerk (12)

<https://www.herengrachtkerk.nl/de-geschiedenis-van-de-herengrachtkerk/>

Hooglandsekerk (13)

<https://hooglandsekerk.com/geschiedenis/>
<https://www.leidsebinnenstadgemeente.nl/de-hooglandse-kerk/>

Evangelisch Lutherse Kerk (14)

Rijksmonumentenregister
Marc de Beyer, Pia Verhoeven en Albert Reinstra, 'Kerkinterieurs in Nederland', 2016, p. 120-121

Vm. Bethlehemkerk (15)

Erfgoedregister Erfgoed Leiden
Rijksmonumentenregister

vm Gereformeerde Gemeente (16)

Rijksmonumentenregister

vm Oude Vestkerk (17)

<http://www.maredorp.nl/Ges%20van%20de%20buurt/Oude%20Vestkerk.html>
https://reliwiki.nl/index.php/Leiden,_Oude_Vest_133_-_Oude_Vestkerk

vm Caeciliakapel (18)

Erfgoed Leiden

vm St.- Elisabethkapel (19)

Erfgoed Leiden

vm Elisabethgasthuiskapel (20)

Erfgoed Leiden

Kapel Sint Anna Aalmoeshuis (21)

Erfgoed Leiden

Kapel Sint-Franciscus Liefdewerk (22)

Erfgoed Leiden

Lokhorstkerk (24)

<https://www.doreleiden.nl/text.php?paginaid=3828#3827>
<https://leidseschouwburg-stadsgehoorzaal.nl/geschiedenis-leidse-schouwburg>

Synagoge (25)

<https://jck.nl/nl/page/leiden>
<https://www.joodsleiden.nl/informatie/>
<https://www.rd.nl/artikel/653781-kille-van-kooplui-en-wetenschappers>

La Vertu (26)

<https://www.vrijmetselarij.nl/>
<https://www.maconniekcentrum.nl/>

<https://logedetroffel.nl/watdoenvrijmetselaren>

Pieterskerk (27)

<https://www.pieterskerk.com/>

Lodewijkkerk (28)

Rijksmonumentregister
Erfgoed Leiden

Waalse kerk (29)

Rijksmonumentregister
Erfgoed Leiden

https://kerk-en-orgel.nl/record.php?action=display&id=9036

Academiegebouw (30)

Erfgoed Leiden

Opstandingskerk (31)

https://reliwiki.nl/index.php/Leiden,_Steenshuur_9_-_Opstandingskerk_(1926_-_2007)

Kapel Sint-Agnietenbegijnhof (32)

Rijksmonumentregister

H.H. Fredericus en Odulphus (34)

Erfgoedregister Erfgoed Leiden

https://socialhistory.org/bwsa/biografie/lebeau

https://leiden.okkn.nl/pagina/33/kerkgebouw

St. Petruskerk (35)

Erfgoedregister Erfgoed Leiden

Vredeskerk (36)

https://reliwiki.nl/index.php/Leiden,_Van_Vollenhovenkade_21_-_Vredeskerk

Antoniuskerk (38)

Erfgoedregister Erfgoed Leiden

https://www.oudleiden.nl/40-activiteiten/monumentale-kunst/5642-boshuizerlaan-11-smeets-

paulusraam

Spoelstra, Yteke, ‘Monumentale kunst ontdekt in Leiden’, 2017

Apostolisch Genootschap (39)

https://nl.wikipedia.org/wiki/Apostolisch_Genootschap

Erfgoedregister Erfgoed Leiden

https://www.terrena-architecten.nl/project/apostolisch-genootschap-leiden/

Islamitisch Centrum Al Hijra (41)

https://alhijra.nl

https://www.oasaarchitecten.nl/moskee-ter-haarkade/

Bestemmingsplan Leiden-Zuidwest, 2005

Opstandingskerk (42)

Erfgoedregister Erfgoed Leiden

Maria Middelares (46)

Kerkbestuur Parochie Lam Gods, ‘Van Noodkerk tot Monument. Herinneringsboek Maria

Middelareskerk’, 2011

Erfgoedregister Erfgoed Leiden

Verantwoording beeldmateriaal

Tenzij anders vermeld, is het beeldmateriaal afkomstig van KAAder kerkadvies, Gemeente Leiden /

Erfgoed Leiden e.o. of vrij van rechten.

Luchtfoto’s: Google Earth.

Historische kaarten: topotijdreis.nl.

Kadastrale kaarten: kadastralekaart.com.

www.rkleiden.nl

www.rapleiden.nl

P14. Afb. 4 Koninkrijkszaal van Jehova’s getuigen: Google maps

P14. Afb. 5 Baptistenkerk: Google maps

P15. Afb. 8 Monuta van der Luit: Google maps

P15. Afb. 10 Sint Petruskapel begraafplaats Zijlpoort: Google maps

P15. Afb. 15 Bethlehemkerk: Google maps

P15. Afb. 16 Wonen VVE gebouw Nieuwe Rijn te Leiden: Google maps

P15. Afb. 17 Wonen VVE Oude Vestkerk leiden: Google maps

P15. Afb. 18 Boerenhaave museum: Google maps

P15. Afb. 19 Sint Elisabethziekenhuis: Google maps

P16. Afb. 20 RK Kapel Elisabethgasthuishof: Google maps

P16. Afb. 21 Kapel Sint Anna Aalmoeshuis (hofje): https://www.tripadvisor.nl/LocationPhotoDirectLink-g188630-d3695882-i273765677-Sint_Anna_Hofje_Sint_Anna_Aalmoeshuis-Leiden_South_Holland_Province.html

P16. Afb. 22 Kapel Sint-Franciscus Liefdewerk: Google maps

P16. Afb. 23 De Christengemeenschap: Google maps

P16. Afb. 25 Synagoge: Google maps

P16. Afb. 26 Loge: https://www.vrijmetselarij.nl/lavertu/Ons-gebouw

P16. Afb. 29 Waalse kerk: Google maps

P16. Afb. 30 Academiegebouw: Google maps

P16. Afb. 31 Sportcity: Google maps

P16. Afb. 32 Kantoor: Google maps

P16. Afb. 33 Christelijke gemeente Langeburg: Google maps

P17. Afb. 36 Vredeskerk. Google maps

P17. Afb. 37 VVE van het gebouw Karakter te Leidenwonen: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Leiden143.JPG

P17. Afb. 38 Antoniuskerk: Google maps

P17. Afb. 39 Apostolisch Genootschap: Google maps

P17. Afb. 40 Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen: Google maps

P17. Afb. 44 woningen: Google maps

P17. Afb. 45 International Christian Fellowship: Google earth

P34. Afb 35. Lokhorstkerk: https://www.doreleiden.nl/dnieuws.php?nr=57435

P78 – 83. Afbeeldingen afkomstig van Erfgoed Leiden, m.u.v. grote afbeelding op p.80: https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Statenvertaling_title_page.jpg en met uitzondering van de kleurenfoto’s op p.82 en 83: KAAder kerkadvies.

P100. Historische afbeelding: https://indischebuurten.nl/buurten/leiden#gallery50bcad9231-4

P102. Afbeelding Baptistenkerk interieur: https://veg-leiden.nl/zondag-19-september-2021-doopdienst-om-1400/

P106. Wikipedia

P109. Marekerk Atlas de Wit 1698: https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Atlas_de_Wit_1698-pl017b-Leiden_-_Marekerk.jpg

P112. Sint Petruskapel begraafplaats Zijlpoort: Google maps

P112. Historische afbeelding Sint Petruskapel begraafplaats Zijlpoort: https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:De_R.K._begraafplaats_en_kapel_aan_de_Haven_bij_de_Zijlpoort_-_Leiden_-_20134574_-_RCE.jpg

P113. Historische afbeelding interieur Sint Petruskapel begraafplaats Zijlpoort: https://rijksmonumenten.nl/monument/24732/kapel-van-de-rk-begraafplaats-zijlpoort/leiden/#&gid=1&pid=4 https://www.begraafplaatszijlpoort.nl

P114. Historische afbeelding interieur Sint Petruskapel begraafplaats Zijlpoort: https://rijksmonumenten.nl/monument/24732/kapel-van-de-rk-begraafplaats-zijlpoort/leiden/#&gid=1&pid=3

P118. Hartebrugkerk: Door Michiel1972 - Eigen werk, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2764233

P121. Interieur Herengrachtkerk: https://www.herengrachtkerk.nl/coronaregels-laatste-update-23-november-2021/

P124. Lucht foto Hooglandsekerk: Bing

P125. Historische foto Hooglandse kerk: https://nl.wikipedia.org/wiki/Hooglandse_Kerk#/media/Bestand:Atlas_de_Wit_1698-pl017-Leiden-St_Pancraskerk.jpg

P128 – 131. Bewonersgroep Lutherse kerk.

P129. Historische afbeelding Evangelische Lutherse kerk: https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:ErfgoedLeiden_LEI001016837_Lutherse_kerk.jpg

P129. Historische afbeelding interieur Evangelische Lutherse kerk: https://rijksmonumenten.nl/monument/382992/lutherse-kerk/leiden/#&gid=1&pid=15

P132. Historische afbeelding interieur Evangelische Lutherse kerk: https://rijksmonumenten.nl/monument/382992/lutherse-kerk/leiden/#&gid=1&pid=18

P133. Interieur Lokhorstkerk: https://www.doreleiden.nl/dnieuws.php?nr=57435

P137. Interieur Synagoge: https://kerkenrijngouwe.nl/naar-de-leidse-sjoel/

P138. Tekening Synagoge: https://nl.wikipedia.org/wiki/Synagoge_(Leiden)#/media/Bestand:De_Joden_kerk_te_Leyden.jpg

P138. Historisch afbeelding interieur Synagoge: https://nl.wikipedia.org/wiki/Synagoge_(Leiden)#/media/Bestand:Interieur_naar_het_oosten_-_Leiden_-_20134582_-_RCE.jpg

P141. Vooraanzicht Loge Vrijmetselaars: https://www.vrijmetselarij.nl/lavertu/Ons-gebouw

P145. Historische afbeelding Pieterkskerk: https://de.m.wikipedia.org/wiki/Datei:Atlas_de_Wit_1698-pl017-Leiden-Pieterskerk.jpg

P146. Luchtfoto Pieterskerk: Bing

P147. Vooraanzicht Pieterskerk: Google maps

P152. Interieur Waalse kerk: https://rijksmonumenten.nl/monument/24641/waalse-kerk/leiden/#&gid=1&pid=5

P153. Vooraanzicht Waalse kerk: Google maps

P155. Historische afbeelding Waalse kerk: https://rijksmonumenten.nl/monument/24641/waalse-kerk/leiden/#&gid=1&pid=17

P155. Historische afbeelding interieur Waalse kerk: https://rijksmonumenten.nl/monument/24641/waalse-kerk/leiden/#&gid=1&pid=7

P162. Historische afbeelding St. Petruskerk: https://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Petruskerk_(Leiden)#/media/Bestand:Petruskerk_ca1935.jpg

P163. Luchtfoto St. Petruskerk: Bing

P165. Vooraanzicht Antoniuskerk: Google maps

P169. Interieur Opstandingskerk: https://www.schaapsound.nl/opstandingskerk-leiden

P170. Historische afbeelding Opstandingskerk: https://reliwiki.nl/index.php/Bestand:02491_Leiden_vm_PKN_Hervormd_Bevrijdingskerk_1961_bg_2006_nu_CGK_A_Bruunstraat_ZH_opname_1968_%C2%A9_Andr%C3%A9_van_Dijk_Veenendaal.jpg

P171. Glas in lood Opstandingskerk: https://www.leidseregioinkaart.nl/kaarten/images/Monumentale_kunst.pdf

- <https://www.schaapsound.nl>
- P173. Historische Luchtfoto Maria Middelaars: <https://lamgodsleiden.nl/geschiedenis/mm-60/>
- P174. Interieur Maria Middelaars: <https://lamgodsleiden.nl/geschiedenis/mm-60/>
- P178. Vooraanzicht Regenboog kerk: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Regenboogkerk,_Leiden_\(01\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Regenboogkerk,_Leiden_(01).JPG)
- P179. Zwart wit afbeelding vooraanzicht Regenboogkerk: https://protestantsegemeenteleiden.nl/wp-content/uploads/2018/08/Gebouwen_wijken_en_predikanten_na_ca_1930.pdf
- P179. Zwart wit afbeelding interieur Regenboogkerk: https://protestantsegemeenteleiden.nl/wp-content/uploads/2018/08/Gebouwen_wijken_en_predikanten_na_ca_1930.pdf
- P180 <https://www.icimleiden.nl>
- P182. Vooraanzicht Koninkrijkszaal van Jehovah's getuigen: Google maps
- P184. Interieur ISN Mimar Sinan Moskee Leiden: Wikipedia en <https://www.facebook.com/mimarsinancamileiden/>
- P185. Zwart wit afbeelding: https://www.reliwiki.nl/index.php?title=Bestand:00376_Leiden_vm._Geref._Petrakerk_1960_bg._1994_Surinamestraat_ZH._opname_1968_%C2%A9_Andr%C3%A9_van_Dijk_Veenendaal..jpg
- P186. <https://www.deverbindingleiden.nl>
- P187. Interieur Vredeskerk: <https://deverbindingleiden.nl/kerkdienst>
- P187. Vooraanzicht Vredeskerk: Google maps
- P188. Apostolisch Genootschap Leiden
- P189. Apostolisch Genootschap Leiden
- P189. Vooraanzicht Apostolisch Genootschap: Google maps
- P190. Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen Leiden
- P191. Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen Leiden
- P191. Vooraanzicht Kerk van Jezus Christus van de Heiligen van de Laatste Dagen: Google maps
- P193. <https://www.alhijra.nl>
- P196. Historische afbeelding Koningskerk: https://protestantsegemeenteleiden.nl/wp-content/uploads/2018/08/Gebouwen_wijken_en_predikanten_na_ca_1930.pdf
- P197. Vooraanzicht Koningskerk: Google maps
- P198. 2 interieurfoto's Bethlehemskerk: <https://www.oranjestate.nl/pand/lammermarkt-57-leiden/>
- P199. Vooraanzicht Bethlehemkerk: Google maps
- P199. Historische afbeelding Bethlehemkerk: <http://www.jaapmoggre.nl/Langegracht/Lammermarkt/Bethlehemskerk.html>
- P200. Gereformeerde Gemeente: Google maps
- P201. Historische afbeelding Gereformeerde Gemeente: https://www.dbnl.org/tekst_jaa030199001_01/_jaa030199001_01_0011.php
- P202. Vooraanzicht + Context Oude Vestkerk: Google maps
- P203. Vooraanzicht Oude Vestkerk: Google maps
- P203. Historische afbeelding Oude Vestkerk: https://protestantsegemeenteleiden.nl/wp-content/uploads/2018/08/Gebouwen_wijken_en_predikanten_na_ca_1930.pdf
- P204. Vooraanzicht Caeciliakapel: https://fy.m.wikipedia.org/wiki/Ofbyld:Leiden_Museum_Boerhaave_4.jpg
- P205. Vooraanzicht Caeciliakapel: Google maps
- P205. Historisch vooraanzicht Caeciliakapel: https://www.erfgoedleiden.nl/component/lei_verhalen/verhaal/id/343
- P206. Vooraanzicht St.-Elisabethkapel: [https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Elisabeth_ziekenhuis,_Leiden,_Architect_Leo_van_der_Laan_\(4\).JPG](https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Elisabeth_ziekenhuis,_Leiden,_Architect_Leo_van_der_Laan_(4).JPG)
- P207. Vooraanzicht St.-Elisabethkapel: Google maps
- P208. Vooraanzicht Elisabethgasthuiskapel: Google maps
- P210. Kapel Sint Anna Almoeshuis: <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/warmond/verhaal/id/223>
- P210. Altaar Sint Anna Almoeshuis: <https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identificer=RDMZ01%3A1000335705>
- P211. Kapel Sint Anna Almoeshuis: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sint_Anna_hof_Leiden.jpg
- P211. Interieur Kapel Sint-Francis-cus Liefdewerk: <https://indebuurt.nl/leiden/leidenaren/leuk-volgens-local-carin~9378/2/>
- P212. Historische Afbeelding Sint-Francis-cus Liefdeswerk: <https://www.poolcafethechurch.nl/geschiedenis>
- P213. Vooraanzicht Sint-Francis-cus Liefdewerk: Google maps
- P214. Historische afbeelding Kapel Dominicanessenklooster: <https://nl.pinterest.com/pin/517421444683961152/>
- P214. Historische tekening Kapel Dominicanessenklooster: [https://www.wikiwand.com/nl/Academiegebouw_\(Leiden\)](https://www.wikiwand.com/nl/Academiegebouw_(Leiden))
- P215. Vooraanzicht Kapel Dominicanessenklooster: Google maps
- P217. Vooraanzicht Opstandingskerk (Sportcity): Google maps
- P219. Historische afbeelding interieur Kapel Sint-Agnietenbegijnhof: https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:ErfgoedLeiden_LEI001017057_Rijks_Universiteits_Bibliotheek.jpg
- P219. Vooraanzicht Kapel Sint-Agnietenbegijnhof: Google maps
- P219. Historische afbeelding interieur Kapel Sint-Agnietenbegijnhof: https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:ErfgoedLeiden_LEI001015640_Depot_van_de_universiteitsbibliotheek_aan_het_Rapenburg_in_Leiden.jpg
- P220/221. Vooraanzicht Lidwinakapel: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Leiden143.JPG>
- P224. Vooraanzicht Kruisherenklooster Mater Dolorosa: Google maps
- P225. Vooraanzicht Kruisherenklooster Mater Dolorosa: Google maps

